Присвячується пам'яті Дерсу.

Автор

Розділ перший ВІД'ЇЗД

План експедиції.— Мули.— Кінське спорядження.— Інвентар.— Харчові бази.— Прибуття Дерсу.— Допомога моряків.— Затока Петра Великого.— Острів Аскольд.— Затока Преображення.—1 Плавання па міноносцях.— Прибуття в затоку Ольга.— Висадка на берег.— Горбуша.

Із січня по квітень 1907 року я був зайнятий складанням звітів за минулу експедицію і тільки в середині травня зміг почати готуватися до нової подорожі. У цих приготуваннях є завжди багато принадності. Загальний план експедиції було давно вже продумано, лишалося тільки розробити деталі.

Тепер треба було обстежити центральну частину Сіхоте-Аліню, між 45° і 47° північної широти, узбережжя моря від того місця, де було закінчено роботи минулого року, тобто від бухти Терией на північ, скільки дозволить час, і потім маршрут по Бікіну до річки Уссурі.

Організація експедиції 1907 року в цілому була така ж, як і в 1906 році. Зміни зробили тільки в деяких пунктах на підставі торішнього досвіду.

Новий загін складався з дев'яти стрільців 1, ботаніка М. А. Десулаві, студента Київського університету П. П. Бор-Дакова і мого помічника О. І. Мерзлякова. Вільнонайманим препаратором пішов брат останнього — Г. І. Мсрзля-Ков. Замість коней цього разу взяли мулів. Маючи міцніший Крок, вони добре ходять у горах і невимогливі до корму, зате грузнуть у болотах. В загоні лишилися ті самі собаки: Лісовик і Альпа.

У кінському спорядженні довелося зробити деякі зміни. Досвід показав, що пута — річ малопридатна. Вони чіпляються за пні, кущі, і це дуже стримує рух коней, інколи

зовсім прив'язуючи їх до місця*. Коні часто рвуть пута і гублять, особливо вогкої й дощової погоди. Замість пут ми купили канат для конов'язі, вдвоє більше недоуздків і дзвіночки.

ЛУ господарській частині теж довелося дещо змінити. Наприклад, ми зовсім відмовилися ' від мідних чайників. Вони важкі, їх треба часто лудити, у них часто відпаюються носики. Незрівнянно кращі звичайні алюмінієві казанки різного діаметра. Вони міцні, дешеві, легкі, і в дорозі їх можна вкласти один в одного. Для ловлі риби в річках ми взяли з собою невеличкий невід.

Найважливіше в поході — вміти зберегти сірники від вологи. Часто-густо доводиться вимокнути до рубця. У таких випадках ніяка обгортка із шкіри чи гуми не допомагає, В час сльоти сірники не загоряються навіть тоді, коли вони не були підмочені. Найкращий засіб — закупорити сірники в дерев'яну коробку з добре припасованою накривкою. Від сирості дерево набрякає, і кришка ще щільніше прилягає до країв коробки. Цей недоторканний запас сірників я зберігав у своїй сумці. Стрільцям для тютюну купили гумові кисети із зашморгом. Крім того, на всякий випадок ми взяли з собою целулоїд, кремінь, кресало, трут і палену ганчірку,

Інструменти і прилади були ті самі, що й минулого року. Додали тільки теслярський інструмент: бурав діаметром 8 міліметрів, рубанок, долото, терпуг і поперечну пилку з розводкою. Фотографічні пластинки для збереження від вологи запаяли в цинкові коробки — в кожній по дюжині. Не забули і про подарунки для тубільних жінок та дітей — намисто, гудзики, гарус, шовкові нитки, голки, дзеркала, складані ножики, сережки, персні, різні брелочки, ланцюжки, стеклярус і т. ін. Найціннішими подарунками для чоловіків були сокири, пилки, берданки кавалерійського зразка і вогнеприпаси.

За місяць наперед О. І. Мерзляков виїхав до міста Владивостока купувати мулів для експедиції. Важливо було придбати тварин непідкованих, з міцними копитами. О. І. Мерзлякову доручили відправити мулів на пароплаві в затоку Ринда, де й лишити їх під доглядом трьох стрільців, а самому їхати далі і влаштувати на узбережжі моря харчові бази. Таких баз намічено було п'ять: в затоці Джигіт, у бухті Терней, на річці Такемі, на річці Амагу і на річці Кумуху, біля мису Кузнецова..

У квітні все було закінчено, і О. І. Мерзляков повернувся до Владивостока. Треба було ще викопати деякі попередні

роботи, отож я лишився тижнів на два в Хабаровську.

Я скористався з цієї затримки і послав Захарова в Анучино шукати Дерсу2. Він мав повернутися до Уссурійської залізниці і чекати моїх розпоряджень.

Від села Осиновки Захаров поїхав поштовими кіньми, зазираючи у кожну фанзу З і розпитуючи зустрічних, чи не бачив хто старика-гольда із роду У зал а. Трохи не доїжджаючи урочища Анучина, у фанзочці край дороги він застав якогось гольда-мислив-ця, що ув'язував торбинку і розмовляв сам із собою. На запитання, чи не знає він гольда Дерсу У зал а, мисливець відповів:

— Це моя.

Тоді Захаров пояснив йому, чого він приїхав. Дерсу зразу ж почав збиратися. Переночували вони в Анучині і вранці вирушили назад. 13 червня я закінчив свої справи і попрощався з Хабаровськом. На станції Іполітовка Захаров і Дерсу пробули чотири доби, потім за моєю телеграмою вийшли до поїзда і сіли в наш вагон.

Я дуже зрадів приїздові Дерсу. Весь день ми з ним розмовляли. Гольд розповідав про те, що у верхів'ї річки Санда-Ваку взимку піймав двох соболів, за які виміняв у китайців ковдру, сокиру,

казанок і чайник, а за решту грошей купив китайської дрелі і з неї пошив собі новий намет. Патрони він купив у р.осіян-мисливців, удегейські жінки пошили йому взуття, штани і куртку. Коли сніг почав танути, він перейшов в уро-чищ'е Анучнно і тут жив у знайомого старого гольда. Бачачи, що я довго не з'являюся, він став полювати і вбив пан-тача-оленя, роги якого залишив у кредит китайцям.

Між іншим, в Анучині його обікрали. Там він познайомився з якимось промисловцем і, за своєю наївною щирістю, розповів йому про те, що соболював узимку па річці Баку й вигідно продав соболів. Промисловець запропонував старому зайти в шинок випити вина. Дерсу охоче погодився. Відчувши себе напідпитку, гольд віддав своєму новому приятелеві на схов усі гроші. На другий день, коли Дерсу прокинувся, промисловця вже не було* Дерсу ніяк не міг цього зрозуміти. Люди його племені завжди віддавали одне одному на схов хутра і гроші, і ніколи ніщо не пропадало й

В той час регулярного пароплавного сполучення по узбережжю Японського моря не було. Переселенське управління вперше для спроби зафрахтувало пароплав "Эльдорадо", який ходив тільки до затоки Джигіт. Певних рейсів ще не було, і адміністрація сама не знала, коли повернеться пароплав і коли він знову вийде в плавання.

Нам не пощастило. Ми приїхали у Владивосток через два дні після відплиття "Эльдорадо". Мене ‘виручили П. Г. Тігерстедт і А. Н. Пель, запропонувавши пливти з ними на міноносцях. Войи прямували до Шантарських островів і по дорозі обіцяли доставити мене й моїх супутників до затоки Джигіт 2.

Міноносці вирушали в плавання аж у другій половині червня. Довелося з цим миритися. По-перше, у нас не було іншої нагоди добратися до затоки Джигіт, а по-друге, проїзд морем на військових суднах давав мені змогу заощадити значну суму грошей. Крім того, втрата часу у Владивостоці наполовину окуплялася швидкістю пересування міноносців.

22 червня, після полудня, ми перейшли на судна. Увечері в каюті розмови наші з моряками затягнулися далеко за північ. Я сподівався добре заснути, але не пощастило. Задовго до світанку почався сильний шум — знімалися з якоря. Я одягнувся і вийшов на палубу. Світало; з води піднімався густий туман; було холодно і вогко. Щоб не заважати матросам, я пішов знов у каюту, вийняв з чемодана зошити і почав свій щоденник. Незабаром легке хитання сповістило про те, що ми вийшли у відкрите море. Шум на палубі почав стихати.

На морській карті Лаперуза. 1787 року затока Петра Великого зветься затокою Вікторії, Альбертів півострів (що тепер зветься півостровом Муравйова-Амурського) і Євгеніїв архіпелаг (острови Руський, Шкота, Попова, Рей-неке і Рікорд) поділяють її на дві частини: затоку Наполеона (Уссурійська затока) та бухту Герін (Амурська затока) З.

Десь пів на одинадцяту міноносці були на траверсі острова Аскольда, який китайці називають Ціндао, тобто "Зелепий острів". Якимись силами відірваний від материка, цей кусок суходолу з високими скелястими берегами має форму підкови, поверненої відкритим боком на південь. Його продовженням у напрямі до материка буде острів Путятін і мис Майдль. Тепер Аскольд відомий як природний розплідник плямистих оленів.

Років п'ятнадцять тому тут було до чотирьох тисяч оленів. Внаслідок браконьєрства, великих снігів і прогресивного погіршення паші кількість тварин швидко зменшувалась, і тепер па всьому острові їх налічується не більше як півтораста голів. Вибираючи лише кормові трави, олені тим

самим сприяли поширенню на острові рослин, непридатних для корму. Цілковита ізоляція і кровозмішення зменшили плодючість до мінімуму. Олені вимруть, якщо їм не дадуть нової крові з материка. Вла-' дивостоцьке товариство аматорів мисливства, якому належав тоді острів, мало думало про це, і тепер Аскольд-ський розплідник на краю загибелі.

Другою характерною рисою острова є золотий приїск. Розробку проводять роздрібненням рудної породи, а потім добувають з неї золото за допомогою амальгамування живим сріблом.

У відкритому морі ми зустріли китів-смугачів і касаток. Кити пливли повільно в певному напрямі, мало звертаючи уваги на міноносці, а касатки погнались за суднами і, коли порівнялися з нами, почали вистрибувати з води. Стрілець Загурський стріляв; двічі він промахнувся, а на третій раз поцілив. На воді з'явилася велика кривава пляма. Після цього всі касатки одразу зникли.

До смеркання ми дійшли до затоки Америка і тут заночували, а другого дня вирушили далі. Після полудня 27ччервпя ми обійшли мис Поворотний і взяли напрям на ЧМо (норд-ост). Годині о четвертій дня погода погір-шала, зі сходу насувався туман, і, хоч вітру ще не було, море дуже хвилювалося. Це пояснюється тим, що хвилі часто випереджають вітер.

Міноносці йшли обережно, навпомацки, розмірюючи свій хід з показниками лага. Дивно, як у темряві і в такому тумані моряки розшукали затоку Преображення і через вузький прохід увійшли в бухту (45° 54' півн. шир. і 151° 34' схід. довг.).

Вночі подув сильний вітер, і море розбурхалося. Вранці, незважаючи на негоду, міноносці знялися з якорів і рушили далі. Я не міг сидіти в каюті і вийшов на палубу. Слідом за "Грозным" ішли інші міноносці в кільватерній колоні. Найближчий до нас був міноносець "Бесшумный".

Він то глибоко поринав між хвилями, то знову піднімався на хвилі, увінчані білими гребенями. Коли піниста хвиля накривала легеньке суденце з носа, здавалося, що море ось-ось проковтне його зовсім, але вода збігала з палуби, міноносець випливав на поверхню і вперто йшов уперед.

Коли ми ввійшли в затоку Ольга, було вже темно. Вирішили провести ніч на суходолі, отож зійшли на берег і розпалили багаття. Дерсу, всупереч сподіванням легко витримав морську хитавицю. Він і міноносця вважав за живу істоту.

— Моя добре розумій — його (він показав на міноносець "Грозный") сьогодні дуже сердився.

Ми сіли біля багаття і почали розмовляти. Настала ніч. Туман, що досі лежав на поверхні води, піднявся вгору і перетворився у хмари. Разів два починав накрапати дощ. Навколо нашого багаття було темно — нічого не видно. Чути було, як вітер шарпав кущі і дерева, як шаленіло море і гавкали у селищі собаки.

Нарешті почало розвиднятися. На сході спалахнула зоря, але її одразу ж знову затягнуло хмарами. Тепер уже все було видно: стежку, кущі, каміння, берег затоки, чийсь перекинутий догори дном човен. Під ним спав китаєць.

Я розбудив його і попросив підвезти пас до міноносця.

На суднах ще де-не-де горіли вогні. Біля трапа мене зустрів вахтовий начальник. Я вибачився за турботу, потім пішов у свою каюту, роздягнувся і ліг у постіль.

За ніч море трохи заспокоїлося, вітер ущух і туман почав розсіюватися. Нарешті виглянуло сонце і освітило похмурі скелясті береги.

30-го числа ввечері міноносці дійшли до затоки Джигіт. П. Г. Тігерстедт запропонував мені переночувати на судні, а завтра на світанку почати вивантажування. Всю ніч хитався міноносець на мертвій зибі. Качка була бортова, і я нетерпляче ждав світанку. З яким задоволенням ми всі зійшли на тверду землю! Коли міноносці стали зніматися з якцря, моряки помахали нам хустинками, ми відповіли їм кашкетами. З рупора донесло вітром: "Бажаємо успіху!" Хвилин через десять міноносці зникли з очей.

Місцем висадки було призначено затоку Джигіт, а не бухту Терней, на тій підставі, що там через постійний прибій не можна вивантажувати мулів.

Тільки-но відпливли міноносці, ми почали ставити намети і збирати дрова. В цей час хтось із наших пішов по воду. Повернувшись, сказав, що в гирлі річки йде багато риби. Стрільці закинули невід і піймали стільки риби, що не могли витягнути сіть на берег. Це була горбуша. Разом з нею попалися ще дві невеликі рибки: 1) огірочник — з родини корюшки з темними плямами по боках і на спині. Це дуже дивно, бо йде вона вздовж берега моря і ніколи не заходить у річки, і 2) колючка, що живе в заводях і сліпих рукавах, мабуть, знесена до гирла швидкою течією річки.

Горбуша не мала ще того потворного вигляду, який вона набуває згодом, хоча щелепи її почали вже трохи загинатись і на спині з'явився невеликий горб. Я розпорядився взяти лише кілька рибин, а решту пустити назад у воду. Всі жадібно накинулися на горбушу, але вона швидко набридла, і потім уже ніхто не звертав на неї уваги.

Після полудня ми з М. А. Десулаві пішли оглядати околиці. Він збирав рослини, а я полював.

Розділ другий

ПЕРЕБУВАННЯ В ЗАТОЦІ

Затока Ринда.— Вічні переселенці.— Пристосованість до місцевих умов життя.— Погляд на тубільців.— Первісний комунізм.— Таємничі сліди.— Люди, що ховаються в тайзі.— Золота лихоманка.— Експедиція до затоки.— Пластун.— Туман.— Загублений трофей.— Безсонна ніч.— Випадкова знахідка.— Стріляння по качці.— Змагання.— Постріли гольда.— Дерсу втихомирює підпилих стрільців.— Казка "Про рибака і рибку",— Думка гольда.

Затока Ринда лежить під 44°47/ півн. шир. і 136°31г схід. довг. від Грінвіча і складається з двох заток: північної, що зветься Джигітом, і південної — Пластуна. Обидві вони відкриті з моря і через те під час негоди не завжди дають суднам захист. Найбільша глибина їх дорівнює 25—28 метрам. Гірський хребет, що поділяє обидві згадані затоки, складається з кварцового порфіру і порфіриту із вкрапленням вулканічного скла. Чим ближче до моря, тим нижчі стають гори і на березі вже здаються горбами заввишки від 400 до 580 метрів.

На прибережних луках біля чагарників М. А. Десулаві звернув мою увагу на такі рослийи, що особливо часто трапляються в цих місцях: 1) айстру з видовженим ромбовидним і вищербленим листям, у якої фіалково-жовті квітки з білими чубиками завбільшки з копійку, розміщені чудовою волоттю; 2) особливий вид астрагала, що його коріння у величезній кількості добувають китайці для лікарських цілей — ця велика багаторічна рослина має гіллясте стебло, дрібне листя і численні дрібні блідо-жовті квіти; 3) велику сокиру з синіми квітами, в якої вся верхня частина вкрита ніжним пушком; 4) волосисту герань з товстим, глибоко надрізаним листям і ніжними малиновими квітами; 5) темно-пурпурову кровоголовку з її оригінальним перистим листям; 6) великолистий тирлич — рослину з грубим коренем, товстим стеблом і з синювато-фіалковими квітами, прикритими довгим листям, і, нарешті, 7) з числа складноцвітих — сосюрею Максимовича, яка^ має високе стебло, зазублене ліровидие листя і фіалкові квіти.

З пернатих ми бачили цього дня сокола-сапсана. Він сидів на сухому дереві на березі річки і, здавалося, дрімав, але раптом побачив якусь пташку і погнався за нею. В іншому місці дві ворони переслідували сорокопуда. Той сховався від них у кущі, проте ворони облетіли кущ з другого боку, плигали з гілки на гілку і всіляко намагалися піймати маленького розбійника.

Тут же було кілька вівсянок: маленькі рудуватенькі пташки дуже стривожилися криками сорокопуда і карканням ворон і щохвилини то сідали на віти дерев, то опускалися на землю.

В околицях затоки Ринда є плямисті олені. Вони живуть на півострові Єгорова, що облямовує затоку з північного сходу. Раніше їх було тут значпо більше. У 1904 році випав глибокий сніг, і тоді багато оленів загинуло від голоду.

Днів через три (7 липня) прийшов пароплав "Эльдорадо", але ні О. І. Мерзлякова, ні мулів на ньому не було. Доводилося ждати іншої нагоди. На цьому пароплаві у Джигіт прибули дві сім'ї старовірів. Вони вивантажились біля наших наметів і заночували на березі. Ввечері я підійшов до вогню і побачив діда, який розмовляв з Дерсу. Здивувало мене те, що старовір розмовляв з гольдом так дружньо, наче вони були давно знайомі. Вони згадували якихось китайців, говорили про тазів і багатьох називали на ім'я.

— Мабуть, ви раніше зустрічалися? — запитав я старого.

— Аякже, аякже,— відповів старовір,— я давпо знаю Дерсу. Вій був ще молодим, коли ми разом з ним ходили на полювання. Жили ми тоді на річці Даубіхе, в селі Петропавлівці, а на полювання ходили на річку Улахе, бували на Фудзіні і на Ното.

І вони знову почали ділитися спогадами: згадали, як ходили по панти, як стріляли, ведмедів, згадували якогось китайця, що його звали

Кососубим, згадували переселенців, яких називали дивними прізвиськами — Зелений Змій і Дерев'яний Бовт. Перший, як вони казали, відзначався лихим характером, другий — надмірною балакучістю. Гольд відповідав і сміявся від душі. Старий частував його медом і калачиками. Мені приємно було бачити, що Дерсу люблять. Старовір запросив мене сісти до вогню, і ми розговорилися.

Дерсу не дочекався кінця нашої розмови й пішов, а я ще довго сидів у старого, слухаючи його оповіді. Коли я зібрався йти, випадково розмова перейшла на Дерсу,

— Хороша він людина, правдива,— сказав старовір.— Одно тільки погано — нехрист він, азіат, в бога не вірує, а ось, диви, живе на землі так само, як і я. Дивно, справді! І що з ним тільки на тому світі буде?

— Та те ж, що зі мною і з тобою,— відповів я йому.

— Спаси, царице небесна,— сказав старовір і перехрестився.— Я — справжній християнин по церкві апостольській, а він що? Нехрист. У нього ж і душі нема, тільки пара.

Старовір зневажливо плюнув і почав умощуватися на ніч. Я розпрощався з ним і пішов до свого бівуаку. Біля вогшо сидів з солдатами Дерсу. Глянувши на нього, я відразу, побачив, що він кудись збирається.

— Ти куди? — запитав я його.

— На полювання,— відповів він.— Моя хочу один козуля убий — треба старовірові помагай, у нього дітей багато. Моя лічив — шість є.

"Не душа, а пара",— пригадав я слова старовіра. Кортіло мені відрадити Дерсу йти полювати для того "справжнього християнина по

церкві апостольській", але цим я завдав би йому тільки жалю, отож утримався.

На другий день Дерсу повернувся дуже рано. Він убив оленя і попросив мене дати йому коня, щоб одвезти м'ясо на бівуак. Крім того, він сказав, що бачив свіжі сліди такого взуття, якого нема ні в кого в нашому загоні і ні в кого із старовірів. За його словами, невідомих людей було троє. У двох були нові чоботи, а в третього старі, стоптані, із залізними підковами на каблуках. Знаючи спостережливість Дерсу, я анітрохи не сумнівався, що його висновки правильні.

Близько десятої години ранку Дерсу повернувся й привіз м'ясо. Він поділив його на три частини. Одну частину віддав солдатам, другу — старовірам, третю — китайцям сусідніх фанз.

Стрільці почали протестувати.

— Не можна,— заперечив Дерсу.—Наша так не можу. Треба кругом люди давай. Чого-чого один люди їж — гріх.

Цей первісний комунізм завжди. червоною ниткою проходив через усі його дії. Трудами свого полювання він однаково ділився з усіма сусідами, незалежно від національності, і собі лишав рівно стільки ж, скільки давав іншим.

Днів через два я, Дерсу і Захаров переправилися на другий бік затоки Джигіт. Не встигли ми відійти від берега і ста кроків, як Дерсу знову помітив чиїсь сліди. Вони привели нас до покинутого бівуаку. Дерсу почав розглядати його дуже уважно. Він встановив, що тут ночували росіяни — чотири чоловіки, які приїхали з міста і раніше ніколи в тайзі не бували. Перший свій висновок він зробив з того, що на землі валялися коробки від цигарок, бляшанки з-під консервів, газета і скоринка такого хліба, який продається в місті. Друге він убачив з невмілого влаштування бівуаку, багаття і, головне, по дровах. Видпо

було, що люди тут збирали всякі гниляки, які попадали їм під руку, причому в одного з невідомих згоріла ковдра.

•Відтоді все частіше доводилося чути про якихось людей, що ховаються в тайзі. То бачили їх самих, то знаходили бівуаки, човни, заховані в кущах, і т. ін. Це ставало підозрілим. Коли б це були китайці, ми запідозрили б у них хунхузів. Але, судячи по слідах, це були росіяни.

Кожен день приносив щось нове. Нарешті нестача продовольства примусила цих таємничих людей вийти з лісу. Деякі з них прийшли до нас на бівуак з просьбою продати їм сухарів. Природно, почалися розпитування, з яких з'ясувалось от що.

У м. Владивостоці на початку цього року поширилася чутка, що в околицях затоки Джигіт є величезні золоті розсипи і навіть алмази. Безліч безробітних, сподіваючись швидко і легко розбагатіти, кинулися на узбережжя моря. Вони діставалися туди невеликими групами на човнах, шхунах і на пароплавах. Висадившись де-иебудь па березі біля Джигіту, вони пішки, з торбинками за плечима, потай пробиралися до уявлюванбго Ельдорадо. Золота лихоманка охопила всіх: і старих і молодих. І поодинці, і по д£оє, і по троє, зазнаючи всіляких злигоднів, стомлені, стурбовані довгими і марними шуканнями, ці нещасні, по суті, психічно хворі люди тинялися в горах, сподіваючись знайти хоч крупинку золота. Вони ретельно затаювали мету свого приїзду, ховалися в горах і нарочито поширювали безглузді чутки, щоб тільки збити з паителику своїх конкурентів. Вони всі пересварилися між собою і почали стежити одип за одним. Коли одна партія навмання ішла шукати золото в який-небудь видолинок, другій здавалося, що саме там і є алмази. Ця друга група намагалася випередити першу, і нерідко доходило до кровопролиття. Бачачи, що золото не так-то легко знайти і що для цього потрібні досвід, час і гроші, вони вирішили оселитися тут же, десь поблизу. Подалися до Владивостока і, одержавши в переселенському управлінні грошову допомогу, вернулися назад як переселенці. Частина золотошукачів оселилася в бухті Терней.

У затоці Джигіт нам довелося просидіти близько двох тижнів. Треба було неодмінно дочекатися мулів. Без в'ючних тварин ми не могли вирушати в дорогу. Скориставши-ся цим часом, я заходився оглядати найближчі околиці у напрямі до затоки Пластун, де в минулому році Дерсу зустрівся з хунхузами. Один раз я ходив на річку Кулему і один раз на північ по узбережжю моря.

Повернувшись з цих робіт, я почав креслити зйомки. М. А. Десулаві ботанізував на березі моря, а П. П. Бордаков усі ці дні був з Дерсу. Він розпитував його про полювання на тигрів, про релігію і загробне життя.

Два дні я просидів у наметі, не відриваючись од планшета. Нарешті було нанесено останній штрих і поставлено крапку. Я взяв рушницю і пішов полювати на козуль.

Біля правого краю долини Іодзихе йдуть пологі заболочені ували, зарослі ріденькою' травою, кущами лес-педеці і рідколіссям з дуба, липи та білої берези. Мія" увалами вода промила довгі яруги. Сюди я й попрямував. Хоч день був сонячний, але з моря вітром гнало туман. Він не доходив далеко на материк і швидко зпикав у повітрі. Це звичайне явище добре відоме жителям прибережного району. На березі моря буває хмарно і вогко, а в горах у цей час ясно, сухо і тепло. У сфері нагрітого повітря конденсація пари припиняється, і вона стає невидима для ока. Ось через що китайці, хоч би яка хороша земля була на березі моря, ніколи тут не оселяються, а вважають за краще йти в гори.

Відійшовши од бівуаку кілометрів на чотири, я знайшов маленьку стежечку і рушив до лісу. Незабаром я помітив, що гілки дерев почали хльоскати мене по обличчю. Навчений досвідом, я зрозумів, що стежка ця звірина, і, боячись, щоб вона не завела мене куди-небудь далеко вбік, залишив її і пішов цілиною. Тут я довго блукав по яругах, але нічого не знайшов.

Більша частина дня вже минула. Надходив вечір. Холоднішало, і туман дедалі глибше проникав на материк. Наче брудна вата, він спускався з гір у долини, розпливаючись ширше і ширше і поглинаючи все, з чим стикався.

В цей час вибігли дві козулі. Я швидко підняв рушницю і вистрілив. Одна козуля впала, друга трохи відбігла і зупинилась. Я вистрілив удруге. Вона спіткнулась, але в ту ж мить звелась і повільно пішла в кущі. Не гаючи часу, я побіг за підраненою, проте не міг її наздогнати. Боячись втратити убиту козулю я повернувся назад. Місця, де вона лежала, я добре не запам'ятав і, мабуть, проминув. Тоді я заходився шукати його в іншому напрямі, але даремно. Кущі й дерева були надто схожі. Тварина зникла, наче провалилася крізь землю. Я вирішив повернутися на бівуак, а завтра прийти сюди з людьми і ще пошукати. Обравши напрям, який мені здавався правильним, я пішов уздовж яруги.

Раптом радіус мого круговиду почав швидко скорочуватись: усе запнув густий туман. Наче стіною відділив він мене од усього світу. Тепер я бачив лише ті предмети, які були безпосередньо поблизу мене. З туману назустріч мені по черзі висувалися то дерево, що лежало на землі, то кущ лози, пень, купина чи щось інше.

У таку погоду рано смеркає. Щоб не заблудити, я вирішив повернутися на стежку. На мою думку, вона мала бути ліворуч і позаду. Минула година, друга, а стежки не було. Тоді я змінив напрям і пішов яром, але він почав завертати вбік. Торік па річці Арзамасівці я ночував у лісі без вогню, та це не стало мені наукою: я знову не взяв з собою сірників. На постріли в повітря відповіді не було. Я втомився і сів спочити на сушняк, але зразу відчув, іцо починаю мерзнути. Холодпа вогкість змусила мене встати і йти далі. Мабуть, зійшов місяць: крізь туман його не було видно, але на землі пояснішало. Ще я блукав навмання години дві. Місцевість була на диво одноманітна: галявини, переліски, яруги, кущі, окремі дерева і сушняк на землі — все це було так схоже, що за цими предметами ніяк не можна було орієнтуватися. Нарешті я остаточно знесилився і, підійшовши до першого дерева, що лежало на

землі, сів на нього, сперся спиною на сучок і задрімав. Я дуже мерз, раз по раз схоплювався і тупцював на місці. Так я промучився до ранку. Поруч лежало друге дерево. Воно здалося мені знайомим. Я підійшов до нього і пізнав його. На ньому я сидів першого разу.

Нарешті почало світати. В повітрі розлилося невиразне сірувато-синє світло ранку. Туман здавався нерухомим і сонним; трава і кущі були мокрі. Поволі почали прокидатися пернаті мешканці лісу. Звідкілясь прилетіла ворона. Каркнула ‘раз і ліниво полетіла через галявину. За нею прокинулися дятли, лісові голуби і сиворакші. Коли зовсім розвиднілося, я подолав у собі сонливість і впевнено пішов краєм яру. Не ступив і дев'яти кроків, як зразу натрапив на мертвого козла.

Виявилося, що я весь час кружляв біля нього. Прикро мені стало за безсонну ніч, але в ту ж мить це прикре почуття змінилося радістю: я повертався на бівуак не з порожніми руками. Ця невинна пиха властива кожному мисливцеві.

Незабаром усе з'ясувалося. Сонця не було видно, але в усьому воно відчувалося. Туман швидко зникав, де-не-де визирнуло голубе небо, і раптом яскраві промені прорізали імлу й освітили мокру землю. Тоді я все зрозумів, стало видно, де я і куди треба йти. Мені здалося дивним, як це я не міг взяти правильного напрямку вночі. Сонечко пригріло землю, стало тепло, хороше, і я прискорив ходу.

Через дві години я був на бівуаку. Товариші не турбувалися за мене, гадаючи, що я заночував де-небудь у фаи-зі в китайців. Напившись чаю, я ліг на своє місце і міцно заснув.

Через кілька днів по тому ми пристрілювали рушниці. Людям роздали патрони і вказали ціль для стрільби з упору. По закінченні пристрілювання солдати попросили дозволу вільно постріляти. Стріляли вони у пляшку, стріляли в білу пляму на дереві, потім у круглий камінець, поставлений на краю скелі.

Раптом звідкілясь узялася качка-нурець. Не звертаючи уваги на стрільбу, вона сіла на воду поблизу берега. Захаров і Сабітов почали цілитися в неї, і через те, що кожному хотілося вистрілити першому, обидва гарячкували, хвилювались і заважали один одному. Два постріли пролунали майже одночасно. Одна куля не долетіла, а друга сплеснула воду далеко за качкою. Наляканий птах пірнув і знову виплив на поверхню води, але вже далі від берега. Тоді в нього вистрілив Захаров і теж не поцілив. Куля вдарилась у воду осторонь: Качка знову пірнула. Солдати кинули стріляти в пляшку і вишикувалися па березі в одну лінію, відкрили частий вогонь по птахові, що тікав, і чим більше вони гарячкували, тим далі відганяли птаха. На мою думку, вій був тепер кроків за триста, як не даліт В цей час на бівуак повернувся Дерсу. Глянувши на нього, я відразу зрозумів, що він був напідпитку. На обличчі його грала усмішка. Підійшовши до наметів, він зупинився і, прикривши рукою очі від сонця, почав дивитися, куди стріляють солдати.

Саме в цю мить вистрілив Калиновський. Недоліт був такий великий, що куля навіть не злякала птаха. Дізнавшись, що стрільці не могли поцілити в качку тоді, коли вона була близько, він підійшов до них, і, сміючись, мовив:

— Ваша добре стріляли. Тепер моя хочу качку ганяй.

Сказавши це, він швидко взяв свою рушницю і, майже

не цілившись, вистрілив. Крик здивування вихопився у всіх. Куля вдарила під самісінького птаха так, що обдала його водою. Качка так налякалася, що закричала, зірвалася з місця і, відлетівши трохи, пірнула у воду. Через кілька хвилин вона з'явилася на поверхні, але вже значно далі. З надзвичайною швидкістю Дерсу знову звів гвинтівку і вистрілив. Коли б качка не знялась у повітря, можна було б подумати, що куля влучила саме в неї. Тепер птах одлетів дуже далеко. Ледь-ледь його можна було помітити неозброєним оком. Ми взяли бінокліі. Дерсу сміявся і глузував з солдатів. Дмитро Дяков, який вважав себе вправним стрільцем, почав доводити, що постріли Дерсу були випадкові і що він,

Дяков, стріляє не гірше за гольда. Товариші запропонували йому довести своє вміння. Дяков сів на коліно, довго прилаштовувався і довго цілився, нарешті спустив курок. Куля зробила рикошет далеко перед качкою. Птах пірнув, але в ту ж мить знову з'явився на поверхні. Тоді Дерсу повільно підняв свою рушницю, прицілився і вистрілив. У бінокль було видно, як куля знову спінила воду під самісінькою качкою. Мабуть, таке змагання із стрільби тривало б ще довго, коли б сама качка не поклала цьому край: вона зірвалася з води і полетіла у відкрите море.

Ввечері я почув у стрільців голосні розмови. З настрою догадався, що вони трохи випили. Виявилося, що Дерсу приніс пляшку спирту і почастував ним солдатів. Вино розпалило людей, і вони почали сваритися.

— Не треба лаятись,— сказав їм тихо Дерсу,— слухайте краще, я вам пісню заспіваю.— І, не дочекавшись відповіді, почав співати свої казки.

Спочатку його ніхто не слухав, потім замовк один суперечник, за ним другий, третій, і незабаром у таборі стало зовсім тихо. Дерсу співав щось сумне, наче він пригадав рідне минуле і скаржився на долю. Пісня його була одноманітна, але в ній бриніло щось таке, що зачіпало найчутливіші струни душі, будило хороші почуття. Я сів на камінь і слухав його сумну пісню. "Оселися там, де співають: хто співає, той поганого не думає",— пригадав я старовинне швейцарсько прислів'я.

Вже зовсім смеркало, спалахнули яскраві зорі, із-за гір сходив місяць. Його ще не було видно, але блідий відсвіт уже розлився на все небо.

Підпилі стрільці заснули, а Дерсу все ще співав свою пісню, і співав він її тепер півголосом — для себе. Я повернувся до намету, ліг на постіль і теж заснув.

На другий день увечері, сидячи біля багаття, я читав стрільцям казку "Про рибака і рибку". Дерсу в цей час щось тесав сокирою. Він перестав працювати, тихенько поклав сокиру на землю і, не змінюючи пози, не повертаючи голови, почав слухати. Коли я закінчив казку, Дерсу встав і сказав:

— Правда, такий баба багато є.— Він навіть сплюнув з досади і провадив далі: — Бідний старий. Покинув би він цю бабу, робив би оморочку та кочував би на інше місце.

Ми всі розсміялися. Зразу виявився погляд бродячого тубільця. Найкращий вихід із цього становища був, на його думку, в тому, щоб зробити човен і перекочувати на інше місце.

Пізно ввечері я підійшов до багаття. На дровах сидів Дерсу і замріяно дивився на вогонь. Я запитав його, про що він думає.

— Дуже шкода старого. Його був сумирні люди. Скільки разів до моря ходи, рибу кричи,— мабуть, зовсім стоптав свої унти.

Видно було, що казка "Про рибака і рибку" справила на нього велике враження. Поговоривши з ним ще трохи, я повернувся до свого намету.

Розділ третій ПЕРШИЙ ПОХІД

Вирушаємо.— Д^рсу знаходить загін по слідах.— Річка Іодзи-хе і річка Літянгоу.— Притоки річки Іодзихе.— ЛудеваТайга.— Павуки.— Да-Сінанца та її притоки.— Затяжні дощі.— Горбатий таза і його сім'я.— Втеча від китайців.— Сон Дерсу і поминки по покійниках.

Нарешті, після довгого вичікування, наприкінці червня, на пароплаві "Эльдорадо" прибули наші мули. Це була радісна подія, що вивела нас із бездіяльності і дала змогу вирушити в похід.

Пароплав зупинився кроків за чотириста від гирла річки. Мулів спустили просто на воду. Вони зразу ж зорієнтувались і попливли до берега, де на них уже чекали стрільці.

Дві доби ми припасовували до мулів сідла і налагоджували в'юки. ЗО червня — останній день на бівуаку, на завтра, 1 липня, ми вирушили в дорогу.

Иа річці Іодзихе наш загін розділився. Я, М. А. Десу-лаві, П. П. Бордаков з частиною команди вирушили на річку Сінанцу4, а О. І. Мерзляков з рештою загону пішли угору по річці Літянгоу5. Біля останніх тазівських фанз, у північно-західному куті долини, ми мали розійтися. В цей час до мене підійшов Дерсу і попросив дозволу лишитися на один день у тазів. Завтра надвечір він обіцяв наздогнати нас. Я висловив побоювання, що він може нас не знайти. Гольд голосно засміявся і сказав:

— Тобі голка нема, пташка теж нема — літай не можу. Тобі земля ходи, нога топчи, сліди роби. Моя очі є — подивись.

На це я не мав заперечень. Знав його вміння розбиратись у слідах і погодився. Ми пішли далі, а він лишився на річці Іодзихе. На другий день уранці Дерсу справді наздогнав пас. По слідах віп дізнався про все, що сталося у нас в загоні: бачив місця наших зупинок, бачив, що ми довго стояли на одному місці — саме там, де стежка раптом обірвалася, бачив, що я посилав людей у різні боки шукати дорогу. Тут один із стрільців перевзувався. З того, що па землі валявся* шматочок онучі з кров'ю і жмутик вати, вій зробив висновок, що хтось натер ногу, і т. д. Я звик до його аналізу, але для стрільців це було відкриттям. Вони здивовано і зацікавлено поглядали па гольда.

Річку Іодзихе6 (по-удегейському — ієііьї) чомусь на морських картах названо Владимировкою і показано маленьким струмочком. Долина її — завширшки близько трьох верст і має лівий край підвищений і гористий,

а правий — пологі косогори, порослі рідкою осикою, березою, вільхою і модриною. Помітити, де саме долина переходить у гори, це можна. Вище по річці картина змінюється, і гори набувають різко виявленого характеру.

Тут, крім дуба, ростуть: чорна та біла береза, китайський ясень, горіх, клен, смерека, коркове дерево, тис, акація, осика і липа, а з кущів — ліщина, глід, калина, таволга і леспедеця.

Річка Іодзихе поблизу гирла розбивається на велику кількість рукавів, з яких один підходить до правого боку до-

лини. Це місце старовіри уподобали для свого майбутнього селища.

Стежка від моря йде вверх по долині так, що всі протоки Іодзи-хе лишаються від неї праворуч, а потім, саме проти гирла Дупгоу, вона веде через річку бродом коло китайських фанз, розташованих біля підніжжя широкої тераси, що складається з глини, піску і ребристих кам'яних уламків.

Річку Іодзихе було б точніше назвати "Козиною річкою". Ніде я не бачив так багато цих граціозних тварин, як тут.

Сибірська козуля більша від європейської. Стиснуте з боків її тіло має завдовжки півтора метра і заввишки 87 сантиметрів. Притуплена гарна голова з великими рухливими закругленими вуха-хами сидить на довгій шиї і в самців прикрашена двома мало-гіллястими рогами; па кінці вони вилчасті і мають не більше як шість відростків. Загальне забарвлення шерсті козулі влітку темно-іржаве, зимою — буро-сіре. Ззаду на стегнах, біля хвоста, шерсть біла. Це добре видно, коли козуля біжить, дуже закидаючи задом. Мисливці називають цю пляму "дзеркалом". Захисне забарвлення робить її зовсім невидимою: колір шерсті тварини зливається з навколишнім середовищем і видно тільки миготливе біле "дзеркало".

Восени, у жовтні, козулі великими табунами залишають лісисті місцевості Уссурійського краю і перекочовують у Маньчжурію. А втім, деякий процент тварин лишається у прихаикайських степах. Примітивши місце, де табуни кіз перепливали через річку, козаки

чатували їх і дуже багато вбивали, не розрізняючи ні статі, ні віку. Коли проклали залізницю і заселили долину Уссурі, сибірська козуля перестала так кочувати. Знищення тварин на переправах звелося нанівець, і нині збереглися тільки спогади про такі мандри.

Взагалі дика коза — ляклива тварина, її споконвіку переслідують і люди, і чотириногі хижаки. Вона завжди перебуває насторожі і намагається вловити найменший натяк на небезпеку за допомогою слуху та нюху. Улюбленим місцем козулі є листяні болотяні ліси, і тільки ввечері вона виходить пастися на галявини. Навіть і тут, у цілковитій тиші і спокої, тварина весь час озирається і прислухається. Втікаючи з ляку, козуля може робити на диво великі стрибки через провалля, кущі і завали буреломного лісу.

В Уссурійському краї козуля живе скрізь, де тільки є галявина і вигорілі місця. Вона не любить високих гір, вкритих осипами, і густих хвойних лісів.

Полюють на неї ради її м'яса. Зимові шкури йдуть на спальні мішки, кухлянки й дохи; роги продають по три карбованці за пару.

Цікаво, що козуля залюбки мириться з присутністю інших тварин і зовсім не терпить ізюбра. У штучних роз-4 плідниках, при спільному житті, вона гине. Це особливо помітно на солонцях. Коли такі солонці спочатку розшукають кози, козулі охоче відвідують їх, доки не прийдуть олені. Мисливці не раз спостерігали, що, тільки-но на солонцях побувають ізюбри, козулі покидають їх на більш-менш тривалий час.

Рідколісся в горах, пологі ували, порослі чагарниками, і широка долина річки Іодзихе, вкрита високим очеретом і полином, дуже сприятливі для життя диких кіз. Ми часто бачили, як вони вибігали з трави, але встигали знову так швидко зникати у хащах, що не вдалось убити жодної.

Де-не-де виднілася свіжозрита земля. Через те, що китайці тримають у загородах свійських свиней, отже випливало, що тут є і дикі кабани: це й підтвердилось. А коли тут водяться кабани, то мають бути й тигри. Справді, незабаром біля річки на піску ми побачили сліди одного дуже великого тигра. Він ішов уздовж річки і ховався за сушняком. З цього можна було зробити висновок, що хижий звір приходив сюди не вгамувати спрагу, а полювати на козуль і кабанів.

За розповідями тазів, місяців два тому тигр вкрав біля самісінької фанзи дитину. Через кілька днів другий тигр напав на китайця, який працював у полі, і так тяжко поранив його, що він того ж дня помер.

У долині річки Іодзихе водиться багато фазанів. Ми натрапляли на них майже на кожному кроці. Улюбленим місцем їх були зарості біля нив і плантацій снотворного маку, що його сіяли китайці для виготовлення опіуму. Серед шелюгових заростей по старицях і протоках зрідка попадались і рябчики. Вони чимось годувалися на землі і тільки в разі тривоги злітали на дерева. В повітрі кружляло кілька білохвостих орланів. Один з них раптом почав спускатися до річки. Я обережно прокрався по траві до берега і почав стежити за ним. Птах сів на гальку біля води. Тут було кілька ворон, що ласували рибою. Орлан заходився їх проганяти. Ворони спочатку намагалися захищатись, але діставши кілька міцних ударів дзьобом, полетіли геть. Тоді орлан взявся рибалити. Він ввійшов у воду і, зануривши в неї живіт, хвіст і крила, почав стрибати по воді. Не більш як за хвилину птах піймав рибину, витяг її на берег і тут же заходився їсти. Наївшись, пернатий хижак знову злетів у повітря. До нього одразу приєдналося ще два орлани. Всі троє плавно закружляли. Птахи не ганялись один за одним, а спокійно ширяли в різних площинах, піднімаючись чимраз вище в безмежну

синяву неба. Незабаром вони перетворилися в маленькі, ледь помітні цятки, і коли я не упустив їх з очей, то тільки тому, що весь час пильно дивився на них. В цей час від дороги почулися лризивні крики. Мої супутники вимагали, щоб я швидше повертався. Хвилин через п'ять я приєднався до загону.

У нижній течії річка Іодзихе вбирає в себе три невеликі притоки: праворуч — Сяо-Іодзихе довжиною 10 кілометрів і ліворуч — Дунгоу, з якою ми ознайомилися вже минулого року, та Літянґоу, по якій треба було тепер іти О. І. Мерзлякову. Річка Сяо-Іодзихе дуже мальовнича. Вузенька звивиста долинка обставлена по краях порівняно високими горами. За словами китайців, на їх вершинах є великі жили срібно-свинцевої руди і мідного колчедану.

Долина річки Літянгоу якась дивна — чи то поперечна, чи поздовжня. Місцями вона ширшає до півтора кілометра, місцями звужується до двохсот' метрів. У нижній частині долини є багато галяЁин, захаращених камінням і непридатних для землеробства. Тут часто трапляються гори і подекуди — негусті листяні ліси. Чим вище йти долиною, тим частіше мерехтять темні силуети хвойних дерев, які поступово починають переважати.

У верхів'ях Літянгоу е китайська мисливська фанза. Від неї стежка повертає ліворуч у гори і йде на Іман. Підйом на перевал Хунтамі з південного боку важкий; у верхів'ях долина дуже вузька і завалена камінням та бу-реломним лісом.

Населення околиць річки Іодзихе,— мішане, воно скла* дається з китайців і тазів (удегейців). Китайські фанзи зосереджені головним чином на лівому березі річки, а тубільці оселилися вище по долині, біля гір.

На другий день ми розсталися з китайцями.

Стежка знову перейшла за річку і незабаром привела нас до того місця, де Іодзихе поділяється на три річки: 1) Сінанцу, 2) —Кулему (етимологія цього слова мені невідома) і 3) Ханьдахезу7, Кулема, довжиною кілометрів сорок, тече з заходу, беручи початок у горах Сіхоте-Аліню, а Хапьдахеза — 20 кілометрів; останньою можна вийти на річку Сіду (притока Санхобе), де торік мене захопила лісова пожежа. Від того місця, де ці три річки зливаються, і починається власне Іодзихе. Тут з правого боку (по течії) здіймається висока скеляста сопка Да-Лаза. Стежка проходить біля її підніжжя. Китайці кажуть, що це улюблене місце тигрів.

Річка Сінанца тече поздовжньою долиною між Сіхоте-Алінем і хребтом, паралельним йому. Вона має завдовжки близько 75 кілометрів і завширшки до ЗО метрів. За скелястою сопкою спочатку йдуть місця відкриті і частково заболочені. Далі галявина починає підвищуватись і непомітно переходить у терасу, зарослу рідким листяним лісом. Зійшовши з неї, ми пройшли ще з півкілометра і потім ввійшли до розкішного лісу.

Коли я хочу уявити собі незайману тайгу, то щоразу думками лину в долину річки Сінапци. Крім звичайних ясена, берези, ермана і вільхи, тут ростуть: аяиська ялина — представниця охотської флори, клен з червоними гілками, що мас листя, як у чорноклена, черемха Маака з жовтим берестом, як у берези, і з гілками, пригнутими до землі, над цим немало попрацювали ведмеді, нарешті по берегах річки багато вербняків, у яких молоді пагінці мають чорнувато-сизий відтінок.

Підлісся складалося з різноманітних кущів, серед яких варто відзначити колючий агрус з дуже дрібним, закругленим мохнатим листям та білий дерен з гнучкими довгими гілками і— ланцетовидним листям, зверху — темно-зеленим, знизу — білястим.

Вгорі гілки дерев переплелися між собою так, що зовсім заховали небо. Особливо вражали своїми розмірами тополя і кедр. Сорокарічний молодник, що росте під їх покровом,7 здавався жалюгідною порослю.

Бузок, який завжди росте кущами, тут має вигляд дерева заввишки п'ять сажнів і в обхват два фути. Старий бурелом, що дуже причепурився мохом, мав цікавий декоративний вигляд і цілком гармонував з навколишньою розкішною рослинністю.

Густий підлісок, що складається з чортового дерева, виноградника та ліан, робить ці місця важкопрохідиими, і тому наш загін посувався досить повільно: доводилося часто зупинятися, придивлятись, де менше бурелому, обводити мулів боком.

В цей день М. А. Десулаві відзначив у своєму щоденнику такі квіткові і безквіткові рослини, що ростуть разом: 1) клинтонію з великим соковитим листям і білими квітами на довгій стеблині, 2) гніздівку, прикрашену численними пахучими фіолетовими квітами, 3) зміячку — високу рослину з довгим сидячим листям і з білувато-жовтими квітами, потім 4) папороть, велике ажурне листя якої має трикутну форму і на перший погляд скидається на листя орляка, і 5) безщитник жіночий — теж має велике листя, форма якого змінюється залежно від її оточення.

Чим далі, тим більше ліс було завалено буреломом і тим важче було посуватись з в'юками.

Щоб уникнути затримок, ми послали вперед робочий авангард під керівництвом Захарова. Він повинен був прибрати бурелом з дороги і, де треба, робити обходи. Інколи дерево, яке впало, зависало вгорі. Тоді обрубували тільки нижні гілки, роблячи ніби ворота; у бурелому, що лежав на землі, обрубували сучки, щоб мули не поранили ніг і не попробивали животів.

Після полудня загін дійшов до лудеви. Вона перетинала долину річки Сінанци і одним кінцем упиралася в скелясту сопку. Лудева була стара, і через те треба було уважно дивитися під ноги, щоб не попасти в яку-небудь пастку. Провідна стежка привела нас до залишеної мисливської фанзи. Біля неї на палях стояла комора, призначена для

зберігання запасів продовольства, звірячих шкур, пантів і іншого мисливського майна/

Тут ми й заночували.

Ранком спати нам довго не довелося. На світанку появилося багато мошви; повітря буквально кишіло нею. Мули перестали їсти корм і тислися до бівуаку. Нашвидку ми напилися чаю, зібрали намети і рушили в дорогу.

Від мисливської фанзи стежка йде густим лісом. Вона дуже петляє, обходячи бурелом і густі зарості виноградників.

Завжди у другій половині літа з'являються великі чорні павуки. Вони снують тенета колісного типу, причому основні нитки бувають довжиною від 5 до 7 метрів і такі міцні, що їх вільно можна відтягувати рукою вбік. У серпні ці павуки гинуть, і натомість появляються інші, менших розмірів, жовто-зеленого кольору, з червоним малюнком йа черевці і головогрудях. їхнє огидне павутиння траплялося майже на кожному кроці. Особливо багато неприємностей зазнає той, хто іде попереду, йому раз у раз доводиться знімати павутину з обличчя або скидати павука, що вчепився за ніс.

В цей день ми дійшли до місця, де Сінанца поділяється надвоє: Да-Сінанцу8 і Сяо-Сінанцу9. Перша є головною річкою, друга — її притокою.

Що ближче до вододілу, то сумніший ставав ліс, більше траплялося звіриних слідів, стежка часто переривалась і переходила то на один, то на другий бік річки; нарешті ми її загубили зовсім.

На цьому шляху в Сінанцу впадають такі гірські річки: Пярл-гоу й Ізімлу — з правого боку; Лаза-гоу і Хупголя-гоу 10 — з лівого. Сама по собі річка небагатовода, але великі купи бурелому вказують па те, що

під час дощів вода підіймається так високо, що дерева по ній вільно пливуть з місця на місце.

Чим далі, тим важче ставало іти. Тому я вирішив залишити мулів на бівуаку і на другий день продовжувати подорож, взявши тільки торбинки. Ми сподівалися за два дні досягти вододілу, однак цей перехід забрав у нас чотири доби. Як на біду, зіпсувалася погода — пішли дощі.

У верхів'ї річка Сінанца з лівого боку приймає в себе ряд маленьких ручаїв, що збігають із Сіхоте-Аліню.

Вибравши один з них, ми почали сходити на хребет. За спостереженням Дерсу, дощ мав бути затяжний. Хмари низько повзли над землею і наполовину огортали гори. Отже, на вершині хребта ми побачили те, що було безпосередньо поблизу нас. До того ж наші запаси гіродо-вольства кінчалися. Це примусило нас на другий день зійти в долину.

Дві доби ми відсиджувались у наметах. Надвір не можна було вистромити носа. По похмурому небу низько, наче наввипередки, бігли важкі хмари, сиплючи дощем. Нарешті терпець нам увірвався, і, незважаючи на негоду, ми вирішили йти назад до моря. Не встигли відійти од бівуаку на таку відстань, з якої в тиху погоду чути рушничний постріл, як дощ зразу перестав, визирнуло сонце, і все навколо набрало радісного вигляду; тільки каламутна вода у річці, прибита до землі трава і клапті туману в горах свідчили про недавню негоду.

Втомлені негодою, ми рано стали на бівуак. Ввечері біля нашого табору ревів тигр. Вночі ми підтримували жаркий вогонь і кілька разів стріляли з рушниць.

Днів через два ми дійшли до того місця, де залишили мулів і частину команди. Біля гирла річки Сінанци застали сім'ю, що складалася з

горбатого тази, його дружини, двох дітей і молодого удегейця на ім'я Чан Лін. Вони стояли на вкритій галькою обмілині і ловили рибу. Недалеко від їхнього стійбища. на гальці лежав перекинутий догори дном човен. Свіжі підпалини на бортах і зовсім біле дерево свідчили про те, що цього човна зовсім недавно видовбано і він ще не був • у воді. Горбатий таза пояснив нам, що сам він човнів робити не вміє і для цього нарочито запросив свого племінника з річки Такеми.

Поговоривши трохи з тубільцями, ми попрямували далі, а Дерсу лишився. Другого дня він наздогнав нас і розповів багато цікавого. Виявилося, що місцеві китайці хотіли відібрати у горбатого тази його дружину та дітей і вивезти їх на Іман. Таза вирішив тікати. Коли б він пішов сухопуттям, китайці наздогнали б його й убили. Чан Лін порадив йому зробити човна і втекти морем.

25 липня ми пішли до китайських фапз, розташованих біля річки Дунгоу, долиною якої йде дорога на річку Сан-хобе.

Наступна ніч була темна і дощова. Тази надумали скористатися з неї для втечі. Випало так, що китайці теж у цю ніч вирішили напасти і не тільки відібрати жінку, але й позбутися раз назавжди. обох тазів. Дерсу якось дізнався про це і повідомив удегейців про небезпеку, яка їм загрожувала. Захопивши з собою гвинтівку, він пішов до фанзи горбатого тази і розпалив у ній вогонь, начебто всі її мешканці були вдома. Тим часом тази потихеньку спустили човен на воду і посадили в нього жінку та дітей. Треба було пропливти повз китайське селище. Ніч була вітряна, дощова, і це сприяло успіхові.

Щоб човна не було помітно, Дерсу вимазав його зовні грязюкою й вугіллям. Як не старались обидва мисливці, проте обдурити собак не пощастило. Вони зачули тазів і зняли несамовите гавкання. Китайці вибігли з фанзи, але човен проминув небезпечне місце раніше, ніж вони встигли добігти до річки. Дерсу проводжав тазів аж до моря. Приблизно за годину човен досяг моря. Тут Дерсу розпрощався з тазами і зійшов на

берег. Побоюючись зустрічі з китайцями, гольд не пішов назад по дорозі, а заховався в лісі, і тільки вдосвіта повернувся до нас на бівуак.

26 липня ми ще пробули на річці Іодзихе. Стрільці лагодили своє взуття і прали білизну.

Протягом усього дня Дерсу був якийсь похмурий. Він весь час усамітнювався і не хотів ні з ким розмовляти. Потім попросив у мене три карбованці і кудись подався. О четвертій годині після полудня М. А. Десула-ві і П. П. Бордаков пішли екскурсувати по околицях, а я взявся креслити маршрут по річці Сінанці.

Присмерком знову впав туман. В міру того, як темнішало, туман густішав, і незабаром у ньому потонули протилежний берег річки і фанзи китайців. Здавалося, разом з туманом на землю спустилася мертва тиша, яку порушувало тільки падіння крапель води з намоклого листя дерев.

У цей час прийшов стрілець і розповів, що Дерсу (так вони завжди його звали) самотньо сидить біля вогню і співає пісню.

Я запитав солдата, де він бачив гольда.

— Далеко,— відповів той,— у лісі біля річки.

Він пояснив мені, що треба йти по стежці дотри, доки праворуч я не побачу світла. Це і є вогонь Дерсу. Кроків триста я пройшов у вказаному напрямі і нічого не побачив. Хотів уже вертати назад, коли раптом крізь туман справді запримітив осторонь відблиск багаття. Не встиг я відійти од стежки й п'ятдесяти кроків, як туман враз розсіявся.

Те, що я побачив, було для мене таке несподіване і нове, що я завмер на місці і не міг поворухнутися. Дерсу сидів перед вогнем обличчям до мене. Біля нього лежали сокира й гвинтівка. В руках він

тримав ніж. Уткнувши собі в груди невеличку скіпочку, гольд стругав її й тихо співав якусь пісню. Спів його був одноманітний, сумний і тоскний. Він не дорізав стружок до краю. Вони закручувались одна за одною і створювали китичку. Взявши скіпочку у праву руку і переставши співати, Дерсу раптом звернувся до когось у простір із запитанням і слухав, слухав напружено, але відповіді не — було. Тоді він кидав стружку на вогонь і брався стругати нову. Потім дістав маленьку чашечку, налив туди горілки з пляшки, намочив у ній вказівний палець і по краплі почав кидати на землю на всі чотири боки. Знову щось прокричав і прислухався. Далеко осторонь почувся крик якоїсь нічної пташки. Дерсу схопився на ноги.

Він голосно заспівав ту ж пісню і вилив весь спирт у вогонь. На мить у багатті спалахнуло синє полум'я. Тоді Дерсу заходився кидати в багаття листя тютюну, суху рибу, м'ясо, сіль, чумизу, рис, борошно, шматок синьої даби, нові китайські ули, коробочку сірників і, нарешті, порожню пляшку. Він перестав співати. Сів на землю, опустив голову на груди і глибоко про щось замислився.

Я вирішив підійти до нього і навмисне спустився на прибережну гальку, щоб він чув мої кроки. Старий підвів голову і глянув на мене очима, в яких я помітив тугу. Я запитав його, чому він так далеко пішов од фанзи, і сказав, що турбувався про нього. Дерсу нічого не відповів мені. Я сів проти нього біля вогню. Хвилин п'ять ми сиділи мовчки. В цей час знову закричав нічний птах. Дерсу нараз підвівся і, повернувшись обличчям у той бік, щось гукнув дужим голосом, в якому я відчув котку суму, страху та радості. Потім все затихло. Дерсу помаленьку опустився на своє місце і став поправляти вогонь. Пляшка, що нагрілася до червоного, тріснула і почала плавитись.

Я не розпитував його, що це все означає — знав, що він сам розповість мені, і не помилився.

— Там люди багато,— почав Дерсу.— Китайці, солдати... Понімай нема, глузувати будуть,— заважай.

Я не спиняв його. Тоді він розповів, що минулої ночі йому приснився тяжкий сон: він бачив стару розвалену юрту і в ній свою сім'ю в страшному убозтві. Дружина, й діти мерзли від холоду і були голодні. Вони просили його принести їм дрова і прислати теплої одежі, взуття, якої-небудь їжі і сірників. Те, що Дерсу спалив, він посилав на той світ своїм рідним, які, за уявленням Дерсу, на тому світі жили так само, як і на цьому. Тоді я обережно спитав його про крики нічного птаха, на які віп відповідав.

— Це ханяла п,— відповів Дерсу.—Моя думай, це була дружина. Тепер вона все одержала. Наша можна у фанзу ходи.

Дерсу встав і розкидав багаття. Стало вдвоє темніїпе. Через кільки хвилин ми йшли стежкою назад. Дерсу мовчав, мовчав і я.

Навколо було тихо. Сонне повітря наче застигло. Густий туман спустився в долину, став накрапати дощ. Коли ми підійшли до фанз, собаки голосно загавкали.

Дерсу, як завжди, лишився ночувати надворі, а я ввійшов у фанзу, ліг на теплий кан і почав дрімати. Поряд за стіною було чути, як мули їдять сіно. Собаки довго не могли вгамуватися.

Розділ четвертий В ГОРАХ

Річка Дунгоу.— Негода.— Ведмідь, що добуває мед.— Зустріч з Чжан Бао.— Річка Бея.— Зоогеографічний кордон горалів.— Річка Кудяхе.— Фанза Дун-Тавайза.— Річка Фату й Адіміл.— Осипи в горах.— Маленькі річки, які течуть в море.— Берегова стеж-ка.— Дикий кіт.— Напад жуків.

На другий день погода була похмура: по пебу поволі повзли важкі дощові хмари, і навіть повітря, здавалося, потемніло. Наче передсвітанкові сутінки. Гори, які ще вчора були такі мальовничо чудові, тепер мали сумний вигляд.

Мої супутники знали, що коли немає зливи, то призначений вихід звичайно не відкладається. Тільки щось особливе могло затримати нас на бівуаку. О .восьмій годині ранку, розплатившись з китайцями, ми рушили в дорогу вже знайомою нам стежкою, що її проклали місцеві жителі в долині річки Дунгоу до бухти Терней.

У природі відчувалася якась туга. Нерухоме і важке від вологи повітря, здавалося, налягало на землю і через це все навколо принишкло. Похмуре небо, мокра рослинність, заболочена стежка, калюжі води і, особливо, тиша, що панувала павколо,— все свідчило про негоду, яка зробила перепочинок для того, аби знову ось-ось вибухнути ще більшим дощем.

До полудня ми дійшли до верхів'я річки Дунгоу й зробили привал. Коли ми сиділи коло багаття й пили чай, з-за гори раптом з'явився орлан білохвостий. Зробивши велике коло, він спритно, з льоту сів на сухій модрині і почав озиратися. Захаров вистрілив у нього і промахнувся. Зляканий птах поспішно зірвався і полетів до лісу,

— Погано,— сказав Дерсу,— буде великий дощ.

На мої запитання він пояснив, що коли тихої погоди туман здіймається вгору і коли при цьому буває голосна луна, неодмінно треба чекати тривалого дощу.

Перед годиною дня я, М. А. Де-сулаві і П. П. Бордаков пішли вперед, а стрільці заходилися в'ючити мулів. До третьої години ми зійшли на перевал, звідки вода починала збігати у річку Каїмбе. Треба було б тут зупинитися на бівуак, але я пристав на бажання товаришів, і ми рушили далі. Не встигли зійти з вододілу, як почався дощ, а тоді ринула справжня злива. Ми розклали велике багаття — мокли і сушились одночасно. Перед смеркання підійшли мули, аж тоді тільки ми почали переодягатись і ставити намети. Ввечері дощ пішов ще дужчий, і так —

до світанку. Ми не спали всю ніч, мерзли, підкладали у вогонь дрова, кілька разів пили чай, а в перервах дрімали.

Ранком М. А. Десулаві спробував піднятися на гору Хунтамі, аби зібрати рослини біля гольців, та йому не пощастило. Вершину гори повив туман, а о другій годині дня знову £ішов дощ, дрібний і густий. Вдень ми встигли як слід обсушитися, Цолагодити намети і добре виспатись.

На другий день, 29 липня, знову дощ. Не можна розібрати, де кінчається дощ і де починаються хмари. Цей дрібний рясний дощ з дивною наполегливістю ішов підряд три доби.

Терпіння наше вичерпалося. М. А. Десулаві не міг більше чекати. Відпустка його кінчалась, і йому треба було повернутися до Хабаровська.

Незважаючи на негоду, він вирішив їхати до затоки Джигіт і там ждати пароплав. Я дав йому двох мулів і двох провідників. Годині об одинадцятій ранку ми розсталися, побажавши один одному, щасливої . дороги й успіхів.

Опівдні погода не змінилась. Її можна було б описати двома словами: туман і дощ. Ми знову просиділи цілий день у наметах. Я перечитував свої щоденники, а стрільці спали і пили чай. Надвечір знявся сильний вітер. Тишу, яка доти панувала в природі, раптом було порушено. Застигле повітря прийшло в рух і одним могутнім поривом скинуло з себе апатію.

Зірване з дерев листя закружляло у вихорі, здіймаючись угору. Пориви вітру були такі сильні, що ламали сучки, пригинали до землі молодник, трощили сухі дерева.

— Кінчай є,— сказав Дерсу задоволено.— Сьогодні вночі наша зірки подивись. Завтра — подивись сонце.

І справді, годині о десятій вечора темний небосхил, усіяний мільйонами зірок, зовсім очистився від хмар. Сяючі небесні світила наче вимились у дощі і привітно дивилися на землю. На ранок похолоднішало.

Наступний день був останнім днем липня. Коли почало світати, стало видно, що буде гарна погода. У горах ще де-не-де клаптями звисав туман. Він наче відчував, що доживає останні години, й ховався в глибокі розпадки. Природа раділа: все живе вітало всесильне сонце, наче розуміючи, що тільки воно може припинити негоду.

Цей день ми використали на перехід до знайомої нам грибної фанзи, біля озера Благодаті. Знову нам довелося мучитись у болотах, що після дощів стали ще більш непрохідні. Щоб обминути їх, ми пішли в обхід, але й це не допомогло. Ми рубали дерева, кущі, мостили гатки, і все-таки наші в'ючні тварини грузли на кожному кроці майже по черево. Великі зусилля потрібні були, щоб перейти через трясовину, тільки надвечір нам пощастило вибратися на твердий грунт.

Другого дня ми вирушили рано. Дорога була далека, і хотілося скоріше дістатися до річки Санхобе, звідки, власне, й мала початися моя робота. П. П. Бордаков узяв рушницю і пішов стороною, я з Дерсу, як завжди, подався вперед, а О. І. Мерзляков з мулами лишився позаду.

Біля другого розпадку я сів відпочити, а Дерсу почав перевзуватися. Раптом до нас долетіли якісь дивні звуки, схожі чи то на виття, чи на вищання, а чи на гарчання. Дерсу придержав мене за рукав, прислухався і сказав:

— Ведмідь!

Ми встали і тихенько пішли вперед. Незабаром побачили винуватця шуму. Ведмідь середнього розміру вовтузився коло великої липи. Дерево росло майже впритул до скелі. З чільного боку на ньому було зроблено позначку сокирою; вона вказувала на те, що якийсь чоловік знайшов бджіл на липі раніше за нас і за ведмедя.

З першого погляду я зрозумів, у чому справа: ведмідь добував мед. Він стояв на задніх лапах і кудись тягнувся. Просунути лапу в дупло йому заважало каміння. Ведмідь був терплячий. Він гарчав і трусив дерево з усієї сили. Навколо літали бджоли і жалили його в голову. Ведмідь тер морду лапами, кричав тоненьким голосом, валявся на землі, потім знову брався за ту саму роботу. Його хитрощі були дуже смішні. Нарешті він утомився, сів на землю, як людина, і, роззявивши рота, дивився на дерево, мабуть, щось міркуючи. Так просидів він хвилини дві. Потім підвівся, швидко побіг до липи і ПОЛІЗ на її верхівку. Видершись нагору, він протиснувся між скелею та деревом і, впершись передніми й задніми лапами в каміння, почав щосили тиснути спиною на дерево. Дерево трохи нахилилося. Ллє, певно, ведмедеві було боляче в спину. Тоді він змінив положення і, впершись спиною в скелю, почав лапами тиснути дерево. Липа затріщала і впала.

Цього й треба було ведмедеві. Тепер лишалося тільки розібрати заболонь і добути'стільники.

— Його дуже хитрий люди,— сказав Дерсу.— Треба його ганяй, а то скоро весь мед їсть.— Сказавши це, він крикнув: — Тобі який люди, тобі як чужий мед карабчі! 12

Ведмідь оглянувся. Побачивши нас, він побіг і швидко зник за скелею.

— Треба його лякай,— сказав Дерсу і вистрілив у повітря.

В цей час підійшли коні. Почувши наш постріл, О. І. Мерзляков зупинив загін і прийшов довідатися, в чому справа. Для добування меду вирішили залишити двох стрільців. Спочатку треба було дати бджолам вгамуватись, а вже потім морити їх димом і збирати мед. Коли б цього не зробили ми, то все4 одно весь мед з'їв би ведмідь.

Хвилин через п'ять ми рушили далі.

Йдучи узбережжям моря на північ, помічаєш, як один по одному зостаються позаду представники маньчжурської флори. Першою відстала груша. Я бачив її востаннє на

річці Іодзихе. Потім — акація Маака. Бухта Терней, мабуть, є для неї північним кордоном. Найдалі на північ проникає монгольський дуб. Зате модрина з'явилася на березі моря невеликими групами. Крім калини, якої тут сил а-силенна, ліщини і леспедеці, ми помітили перисті п'ятірні листочки і характерні блідо-жовті квіти перстача, потім кущі низькорослої горобини, що має дрібні і майже позбавлені смаку світло-червоні плоди, а поряд з нею даурський ялівець, що стелеться по землі і підіймає свої густі зелені гілки з матово-синім відтінком і торішніми сухими ягодами.

Дальша наша подорож до річки Саихобе минула без усяких пригод. До бухти Терней ми дісталися о четвертій годині дня, а через годину прибули й мисливці за бджолами, принісши з собою дев'ять кілограмів. чудового стільникового меду.

Ввечері козаки ловили в річці рибу. Крім горбуші, в сітку попалося кілька гольянів, м'ясо яких було трохи гіркувате.

Тут ми розсталися з П. П. Бордаковим. Він теж надумав повернутися в Джигіт, аби наздогнати М. А. Десула-ві і з ним доїхати до Владивостока. Шкода мені було втратити доброго товариша, але нічого не поробиш. Ми розсталися щирими друзями. На другий день П. П.

Бордаков вирушив назад, а ще через добу (3 серпня) пішов із своїм загоном і я.

На річці Санхобе ми знову зустрілися з начальником мисливської дружини Чжан Бао 4 і пробули разом весь день. Він, виявилося, зпав багато що з тих пригод, які трапилися з нами торік на Імані. Від нього я довідався, що зимою він ходив розв'язувати земельну суперечку між тазами і китайцями, а весною був на річці Ното, де знищив ватагу хунхузів.

Я дуже зрадів, коли почув, що він хоче іти зі мною на північ. Це було подвійно вигідно. По-перше, віп добре знав географію прибережного району, по-друге, його авторитет серед китайців і вплив на тубільців значно сприяли виконанню моїх завдань.

Невелика річка Бея13 (по-удейському Ієля), по якій я пішов від бухти Терней, впадає в річку Санхобе за два кілометри від гирла. Вона має завдовжки близько дванадцяти кілометрів і проходить заболоченою долиною, па-* ралельно берегу моря. З правого боку її тягнуться пологі ували, з лівого — скелясті сопки, які складаються з кварцового порфіру, діабазу та діориту.

У верхоріччі Беї завертає на схід і доходить майже до моря. Стежку проклали китайці по увалах з правого боку долини. Навколишні гори, про які тут ідеться, вкриті ріденьким лісом, що складається переважно із клена, бархату, ліщини, липи і чорної берези. По берегах річки густо ростуть верболіз і вільха. Відкриті місця заросли леспедецею, таволжником, шипшиною і калиною. По низинах — царство очерету, підмаренника і полину. Є місця, де ці трави геть глушать усі інші рослини. Тільки польовий горошок, маючи талант чіплятися за них, міг ще боронити своє право на існування.

Ідучи вздовж річки, стежка ухиляється на схід, але не доходить до верхів'я, а знову повертає на північ і йде на перевал Кудя-лін14, висота

якого становить 290 метрів. Підйом на нього з півдня і епуск на другий бік — круті. Куполоподібну гору з лівого боку перевалу китайців звуть Цзун-ганшань 15. Вона складається переважно з авгітового андезиту.

За перевалом ми натрапили на маленьку гірську річку Кудяхе 16, яка на морських картах зветься Кудія, а у тазів — Кудія-Бязані. Вона не має виходу в море: гирло її засипано піском і галькою. Внаслідок цього тут утворилася болотина. За словами тазів, це: найкращі солонці у

всьому прибережному районі. Справді, біля болрта було видно багато звіриних слідів. Від моря Кудяхе відокремлюють високі скелясті гори, вкриті з підвітряного боку хвойним лісом. У зоогеографічному відношенні це дуже цікаве місце. Тут проходить північний кордон поширення горалів.

Маленькі долини, оточені невисокими гостроверхими сопками, вкриті листяним рідколіссям, дуже зручні для оселення хуторами. Прибережні висоти складаються з фельзитових порфіритів, на яких зверху лежать пласти вулканічних туфів.

За річкою Кудяхе стежка переходить через мисок і спускається в долину другої гірської річки — Тавайзи 17 (по-удегейському Омускі), довжиною 7—8 кілометрів. Спуск у долину Тавайзи крутий, майже стрімкий. Ще один перевал, і ми опинились у гарній родючій долині невеликої річки Адімілу, яку на картах позначено Акма і яку удегейці називають Агама. Власне, тут дві річки сходяться разом за кілометр від моря. Біля гирла їх заглиблення берегової лінії створило дуже мальовничу бухточку. Тут ми знайшли судову китайську фанзу з назвою Дун-Тавайза 18. Від бухти Тернем до цього місця 27 кілометрів.

Із фанзи назустріч нам вийшли два китайці. Вони взяли від нас мулів, допомогли нам роздягнутись і запросили до себе в приміщення. Більш гостиннішого прийому я ніде не бачив. У цих китайців не було і тіні плазування — вони просто були гостинні і намагалися вгадати кожне

наше бажання. Згодом від старовірів я чув про них саме таку ж думку. Де вони тепер? Один з них був дідусь; мабуть, його вже нема на світі. У всіх нас збереглися найкращі Спогади про цих людей. Тут було так добре і затишно, життя китайців, здавалося, таке тихе і мирне, що я вирішив і переднювати у них. Ввечері, сидячи біля жаровні з вугіллям, я пив чай з солоними коржиками і розпитував старого про дороги, що ведуть на північ.

Річка Фату (по-удегейському Фарту) впадає в річку Санхобе з лівого боку і тече з північного сходу паралельно берегу моря. Гірський хребет, що відокремлює її басейн від річок, які течуть безпосередньо в море, має в середньому висоту 600 метрів. Наступна велика річка, яка бере початок із Сіхоте-Аліню, буде річка Білімбе, що впадає в море біля гори Железняк, трохи на південь від мису Шанца.

Я мав вирядити стежкою групу людей і мулів уздовж берега моря, а сам з Чжан Бао, Дерсу і трьома стрільцями піти по річці Адімілу до її початку, потім піднятися по річці Білімбе до Сіхоте-Аліню і по ній же спуститися назад до моря.

Ранком 4 серпня ми почали збиратися в дорогу. Китайці не відпустили нас, поки не нагодували як слід. Мало того, вони щедро дали нам харчів на дорогу. Я хотів було заплатити їм, але вони рішуче відмовились од грошей. Тоді я поклав їм гроші на стіл. Вони потай передали їх стрільцям. Я теж потай поклав гроші під посуд. Китайці помітили це і, коли ми виходили з фанзи, покидали їх під ноги мулам. Довелося здатись і забрати гроші.

Річка Адіміл у верхів'ї складається з двох ручаїв, які біжать назустріч один одному. Кілометрів за п'ять од землеробської фанзи є друга, лудева фанза,— в ній живуть три китайці-мисливці, що ловлять оленів ямами.

В долині річки Адімілу ростуть листяні ліси; в горах скрізь видно сліди пожеж. На підвищеннях і по косогорах — густі зарості таволги, ліщини і леспедеці. Далі в горах є трохи кедра і смереки. Широкі смуги гальки по берегах річки і розкиданий бурелом у річищі свідчать про те, що хоч тут і не буває великої повені, але все ж у дощовий період вода біжить бурхливо і дуже розмиває береги.

Загін виступив од фанзи Дун-Тавайза досить пізно, тому довелося йти майже до смерку. Надвечір ми дійшли до початку річки Адімілу і стали бівуаком поблизу перевалу на річку Фату. Цього дня, хоч погода стояла дуже похмура і туманна, було душно і дуже парило. Я побоювався дощу і запитав думку Дерсу про погоду. Він сказав, що зараз така погода, коли "туман сам іще не знає, перетворитися йому в хмари чи розсіятися". Сказав він це по-своєму і знову назвав туман "люди". У нього це вийшло так, начебто туман міркував, перетворитися йому в дощ чи трохи зачекати.

Години о сьомій вечора туман раптом швидко став підніматися. Одночасно почав накрапати дощ, який хвилин через п'ятнадцять перестав, а разом з ним розсіявся і туман. На небі з'явилися зорі.

На другий день ми встали дуже рано, напилися чаю і почали сходити на гору Тигрову (595 метрів), геть вкриту осипами.

Треба сказати, що в прибережному районі осипів більше, ніж на захід од Сіхоте-Аліню. Одні з них складаються з уламків завбільшки з метр, інші — з каменів, таких, як кінська голова. або як голова людини. Уламки здебільшого вугласті і лежать так щільно, що по них можна вільно пройти, як по сходах. Осипи давнього походження завжди сховані під густим покривом рослинності. А втім, мені часто доводилося бачити старі осипи, вкриті самими тільки лишайниками. Вони найчастіше бувають на вершинах гір і здалека видаються сірими плямами. Інколи ці осипи займають велику частину гори. Тоді, навпаки, ділянки з рослинністю на загальному сірому тлі осипів здаються зеленими плямами.

Як виникли осипи? Можна подумати, що тут були землетруси і скелі розпалися на уламки. Насправді це робота повільна, вікова і непомітна для ока. Спочатку в кам'яній породі виникають тріщини; вони стають більші й більші, сила зчеплення поступається перед силою ваги, камені один по одному обриваються, падають, і поступово на місці скелі утворюється осип. Уламки скочуються вниз, поки не затримає їх якась перепона.

Іти по осипах, вкритих мохом, завжди досить трудно: то ставиш ногу на ребро, то попадаєш у щілину між камінням. Внизу осипи вкриті землею і травою так густо, що їх не бачиш зовсім, але чим вище, тим менше рослип-ності, і нарешті вона зникає зовсім.

Влітку, в гарячі дні, багно виділяє так багато ефірних масел, що незвична людина може зомліти. За багном іде мох і лишайник. Осипи для людей не становлять перешкоди, але для коней та мулів вони є серйозною перепоною. Доводиться обходити їх далеко стороною.

Піднявшись на хребет, ми повернули на північ і деякий час ішли по його гребеню. Тепер ліворуч од нас була лісиста долина річки Фату, а праворуч — маленькі річки, що течуть у море: Секуму, * Одега Перша, Одега Друга, Танія, Вязтнгні, Хотзе, Ієля та ІПакіра.

Вздовж берега моря прокладено стежку для пішоходів. Вона перетинає всі згадані річки за три — п'ять кілометрів од їхніх річищ. Твердий грунт стежки допускає рух в'ючних обозів. Перевали через гірські відроги між річками не перевищують 125 метрів.

На всій відстані від річки Секуму до річки Шакіри послідовно лежать~ такі гірські породи: вапняки, вапнякові пісковики, граніти, гнейси і кристалічні сланці.

Години о четвертій дня пішов дощ. Ми зійшли з хребта і, як тільки знайшли в ручаї воду, одразу стали бівуаком. Стрільці взялися

розв'язувати мулів, а ми з Дерсу, як завжди, вирушили на розвідку. Я пішов угору, а він униз по ручаю.

Дощ у лісі — це подвійний дощ. Кожен кущ і кожпе дерево при найменшому дотику обдають подорожнього водою. Особливо багато дощової води затримується на листках леспедеці. Через п'ять хвилин я був мокрий, наче шубовснув з головою в річку.

Хотів уже повернути назад, коли раптом побачив якусь дивну тварину. Вона спускалася з дерева на землю. Я прицілився і вистрілив. Тварина почала борсатися на землі. Другим пострілом я припинив її страждання. Це, виявилося, був дикий кіт (по-китайському єліза). Мене вразили його розміри. Спочатку я гадав, що то рись, але довгий хвіст і вуха без китичок переконали мене, що це кіт. Довжина його — 1 метр 9 сантиметрів: забарвлення — бу-рувато-жовтувато-сіре з ледь помітними плямами по всьому тілу, живіт і внутрішній бік ніг —— бруднувато-білі. Хвіст коротший, ніж у свійського кота, без поперечних темних смуг. Від свійського кота він відрізняється не тільки великими розмірами, а й іншими ознаками: міцнішими зубами, довгими вусами і густою шерстю.

Дикий кіт живе самотньо і водиться в густих похмурих лісах, де є стрімкі скелі та дуплисті дерева. Ця надто обережна і боязка тварина може люто нападати під час самозахисту. Мисливці пробували Приручати молодих котенят, але марно. Удегейці кажуть, що котенята дикої кішки, навіть коли їх узяти зовсім малими, ніколи не приручаються.

Спеціально на дикого кота ніхто не полює, і вбивають його випадково. Місцеві китайці із котячої шкури роблять зимові коміри і шапки.

В Уссурійському краї дикий кіт живе скрізь, але найчастіше трапляється біля Владивостока — на Руському острові.

Забравши свій трофей, я повернувся на бівуак, Усі були вже в зборі, намети поставлені, горіло багаття, варилася вечеря. Незабаром повернувся і Дерсу. Він сказав, що бачив кілька свіжих слідів тигра і один з них недалеко від нашого бівуаку.

Десь о восьмій годині вечора дощ перестав, хоч небо, як і раніше, було похмуре. До півночі взявся вартувати Дерсу. Він взув унти, підправив багаття і, ставши спиною до вогню, почав щось по-своєму голосно кричати в ліс.

— Кому ти кричиш, з ким розмовляєш? — спитали його стрільці.

— Амба,— відповів він.— Моя кажи йому: на бівуаці багато солдатів є. Солдати стріляй, т;оді моя винуватий ні.

І він знову почав кричати протяжно і голосно: "А та-та-ай, а-та-та-ай". Луна відповідала йому, наче хтось перегукувався в лісі, повторюючи на різні голоси останній склад — "ай". Крики линули далі й далі і десь там завмирали.

Зненацька якийсь сильний шум, схожий на стрекотання, оточив нас. Щось боляче вдарило мене в обличчя, і водночас я відчув щось у себе на шиї. Швидко підняв руку, схопив щось тверде, колюче і злякано скинув на землю. Це був здоровенний жук, схожий на оленя, тільки без рогів. Другого такого жука я скинув з руки і раптом побачив ще трьох у себе на сорочці і двох на ковдрі, їх було багато. Вони повзали біля багаття і падали на пломеніючий жар. Особливо страшними здавалися ті, що літали і намагалися сісти на голову, Я скочив з постелі і відбіг убік. Жуки довго ще попадалися то на ковдрі, то на шинелі, то в кого-иебудь у сумці, то в головному уборі.

Дерсу пояснив:

— Моя раніше такий люди,— він показав на жука,—

багато подивись нема; один-один кожний рік найди... Як його там багато зібралося? г

Я впіймав одного жука і згодом узнав його наукову назву — гігантський вусач. Це представник фауни, що лишилася в Уссурійському краї ще з третинного періоду. Жук був коричневого кольору з пушком на спині, з міцними щелепами, загнутими догори, і дуже скидався на жука-ву-сача, тільки вуса в нього були коротші. Довжина його тіла — 9,5 сантиметра, а ширина — 3 сантиметри. Невеликі трикутні очі були розташовані по боках голови; вони темного кольору і начебто прикриті дрібного сіткою.

Довго ми морочилися з жуками і заспокоїлися тільки після полуночі.

Розділ п'ятий ПОВІДЬ

Річка Вілімбе— Погані прикмети.— Чортове місце.— Нічна тривога.— Сіхоте-Алінь.— Негода.— Мисливська фанза. Тайфун.— Триденна злива. — Розбурхані стихії.— Затоплений ліс.

На другий день ми мандрували далі на північ по хребту і годині о десятій ранку дійшли до гори Гострої, заввишки 678 метрів. Роздивившись, спустилися до одного джерельця, яке привело нас до річки Вілімбе.

Всі ці дні погода була похмура; кілька разів починав мрячити дощ; віддалені гори були оповиті чи то туманом, чи то якоюсь імлою. По небі, вкритому хмарами, на східному обрії простягнулися світлі смуги, і це давало надію, що невдовзі розгодиниться.

Коли мули напаслись, ми пішли вверх по річці Білім-бе, яку удегейці називають Білі, а китайці Бінь-лянь-бей19. Ця річка, завдовжки близько 90 кілометрів, бере початок із Сіхоте-Аліню. Перевалів з Білімбе буде три: один ліворуч (коли стояти лицем до верхів'я), на річку Санхобе,

другий праворуч, на річку Такему, і третій — просто на Іман. Білімбе тече порівняно вузькою долиною і на всій відстані бере в себе тільки чотири більш-менш значні притоки, по два з кожного боку. Найбільша з них — річка Забута. Вона впадає в Білімбе зліва (по течії), за 26 кілометрів од гирла. Верхів'я її лежить у гірському вузлі, звідки починаються річки Амагу і Кулумбе, про які буде сказано далі.

Річку Білімбе тоді можна було назвати пустинною. В нижній половині річка має ширину близько 20 метрів, глибину до 1,5 метра і швидкість течії від 8 до 10 кілометрів на годину. У верхів'ї річки є кілька мисливських фанз. Китайці приходили сюди з Санхобе зимою тільки на час соболювання.

Цього дня нам пощастило пройти кілометрів тридцять; до Сіхоте-Аліню лишилося ще стільки.

Білімбе — царство рослин. По обох берегах річки ліс росте так густо, що здається, ніби річка тече в коридорі. Нахилені дерева в багатьох місцях переплуталися гіллям і створили мальовничі арки.

По берегах протоки ростуть кущі, які люблять світло і вологу. Я зібрав тут гербарій; у ньому є: даурська шипшина без колючок, з опущеними дрібними листочками і з квітами середнього розміру; рожевий верболистий таволжник, що створює разом з леспедецею густі зарості. Тут же можна було бачити срібно-білі пушки ломиноса з дрібними листками на довгих черешках, що відходять убік від стебла; великий крислатий гречковик, який може пристосовуватись і цвісти за будь-яких умов, інколи невпізнанно міняючи свій зовнішній вигляд; особливий вид айстри, що завжди росте швидко, і високу вероніку, яка видає себе висотою і суцвіттям з білих колосоподібних китиць.

Години о четвертій дня ми почали вибирати місце для бівуаку. Тут річка робила великий вигин. Наш берег був пологий, а протилежний — крутий. Тут ми і зупинилися. Стрільці заходилися ставити намети, а

Дерсу взяв казанок і пішов по воду. Через хвилину він повернувся дуже невдоволений.

— Що сталося? — спитав я гольда.

— Моя думай, це місце погаце,— відповів він.— Моя річка ходи, хочу вода бери, риба лається.

— Як лається? — здивувалися солдати, падаючи зо сміху.

— Чого ваша сміється? — сердився Дерсу.— Плакати скоро будете.

Нарешті я довідався, в чому річ. Коли він хотів зачерпнути казанком води, із річки вигулькнула голова риби. Вона дивилася па Дерсу і то відкривала, то закривала рота.

— Риба теж люди,— закінчив Дерсу свою розповідь.— Його теж можуть говорити, тільки тихо. Наша його розумій нема.

Тільки-но чайник повісили над вогнем, як раптом один камінь, нагрівшись, тріснув з такою силою, що розкидав вугілля на всі боки. Наче хто з рушниці стрілив. Одна жарина впала Дерсу на коліна.

— Тьфу! — сказав він спересердя.— Моя добре розумій, це місце погане.

Стрільці знову засміялися.

Після вечері я взяв рушницю і пішов погуляти поблизу бівуаку. Відійшовши з півкілометра, сів на бурелом і почав слухати. Навколо панувала тиша, тільки вгорі, на перекатах, глухо шуміла вода. На другому березі, мов вартові велетні, стояли могутні кедри. Вони дивилися суворо, наче знали якусь таємницю і хотіли за всяку ціну

приховати її від людей. Після теплого дощу від землі почали здійматися важкі випари. Вони дедалі густішали, і незабаром уся річка потонула в тумані. Часом легкий подих вітерця ворушив туман, і тоді крізь нього неясно вимальовувались обриси протилежного берега, порослого хвойним лісом.

В цей час я побачив у тумані щось громіздке і велике, Воно рухалося по річці мені назустріч повільно і зовсім безгучно. Я завмер, серце моє почалб швидко калатати. Але я ще більше здивувався, коли побачив, що темний предмет зупинився, потім позадкував, і через кілька хвилин так само таємниче зник, як і з'явився. Чи то був який звір, чи по річці плив бурелом — не знаю. Сутінки, похмурий ліс, густий туман і найголовніше ця мертва тиша створювали картину невимовно моторошну і тоскну. Мені стало страшно. Я встав і хутенько подався назад. Хвилин через десять я підходив до бівуаку.

Люди ходили біля вогню і здавалися довгими привидами. Вони підводилися кудись угору, потім раптом меншали і припадали до землі. Я спитав Захарова, чи не пропливало що повз них річкою. Відповів, що ні.

Тоді я розказав їм про привид і спробував пояснити це явище грою туману.

— Гм, яке погане місце,— почувся голос Дерсу,

Я обернувся. Він сидів біля вогню і хитав головою,

— Треба його ганяй,— сказав він і взяв сокиру.

— Кого? — запитав я.

— Чорта,— відповів гольд цілком серйозно.

Потім він пішов у ліс і почав рубати сиру ялину, осику, бузок і т. д., тобто такі породи, які тріщать на вогні. Коли дров уже було багато, старий склав їх і підпалив. Яскраве полум'я знялося вгору, тисячі іскор закружляли в повітрі. Коли дрова досить обгоріли, Дерсу, вигукуючи, почав розкидати їх на всі боки. Стрільці зраділи такому випадкові і прибігли йому допомагати. Вони розмахували палаючими головешками і кидали їх угору. Чудову картину являє собою така ракета, що кружляє, розкидаючи на всі боки іскри. Два поліна впали у воду. Вони зразу погасли, але довго ще диміли. Нарешті, багаття було знищено. Розкидані в лісі головешки повільно гасли.

Після цього ми почали чаювання, а потім стали вкладатися на ніч. Я хотів ще трохи почитати, але не міг боротися зі сном і непомітно заснув. Мені видалося, що я спав довго. Раптом відчув, що хтось торсає мене за плече.

— Вставайте швидше!

— Що сталося? — запитав я і розплющив очі.

Було темно — темніше, ніж раніш. Густий туман, ніби вата, лежав по всьому лісі. Мрячило.

— Якийсь звір з того берега у воду плигнув,— злякано відповів вартовий.

Я скочив на ноги і .схопив рушницю. За хвилину почув, що хтось справді вийшов з води на берег і сильно обтрушувався. В цей час до мене підступили Дерсу та Чжан Бао. Ми стали спиною до вогню і намагалися роздивитись, що коїться на річці, але туман був такий густий і ніч така темна, що за два кроки зовсім нічого не було видно.

— Ходи є,— тихо сказав Дерсу.

Справді, хтось тихенько йшов по гальці. Через хвилину ми почули, як звір знову обтрусився. Мабуть, тварина почула нас і зупинилась. Я глянув на мулів. Вони тисну-лись один до одного і, нашорошивши вуха, дивилися десь до річки. Собаки теж були занепокоєні. Альда залізла в куток намету і тремтіла, а Лісовик підібгав хвоста, притис вуха й боязко озирався.

І ось знову почала шарудіти галька.

Я наказав розбудити всіх і вистрілив. Звук мого пострілу сколихнув сонну тишу. Луна підхопила його і далеко рознесла по лісу. Дочулось швидке шарудіння гальки і сплеск води. Злякані собаки скочили з місця, загавкали.

— Хто це був? — звернувся я до гольда.— Ізюбр?

Він заперечливо похитав головою.

— Може, ведмідь?

— Ні,— відповів Дерсу.

— Так хто ж? — запитав я нетерпляче.

— Не знаю,— відповів він.— Ніч кінчай, слід подивись

тоді розумій. V

Після переполоху сну наче й не було. Всі говорили, всі висловлювали свої догадки і раз у раз зверталися до Дерсу із запитаннями. Гольд казав, що це не міг бути ізюбр, бо він важче стукає копитами по гальці; це не міг бути й ведмідь, тому що він пихтів би.

Ми ще трохи посиділи і нарешті почали дрімати. Решту ночі взялися вартувати я і Чжан Бао. Через пів-% години всі вже знову спали міцним сном, наче нічого і не трапилось.

Нарешті настали передсвітанкові сутінки. Туман став сірувато-синім і похмурим. Дерева, кущі і трава на землі вкрилися краплинами роси. Сумний ліс дрімав. Річка здавалася нерухомою і сонною. Тоді я заліз у свій накомарник і міцно заснув.

Прокинувся о восьмій годині ранку. Як і раніше, мря-чило. Дерсу ходив на розвідку, але нічого не знайшов. Тварина, що вночі підходила до нашого бівуаку, після пострілу кинулась назад через річку. Коли б на обмілині був пісок, можна було б побачити її сліди. Тепер нам лишалося тільки догадуватись. Коли це був не лось, не ізюбр і не ведмідь, то, певно, тигр.

Але Дерсу мав свої міркування щодо цього.

— Риба говори, камінь стріляй, тобі, капітан, в тумані погано подивись, уночі якийсь поганий люди ходи... Моя думай, в цьому місці чорт живи. Другий раз тут моя спи не хочу!

Годині о дев'ятій ранку ми кинули бівуак і пішли вверх по річці Білімбе. Погода не покращала. Дерева наче плакали: з гілок на землю весь час падали великі краплі; навіть стовбури були мокрі.

Чим далі, тим вужча ставала долина. По дорозі нам трапилося кілька порожніх мисливських фанз. У них я побачив тільки те, що помітив би кожен спостерігач, але Дерсу побачив набагато більше. Так, наприклад, оглядаючи шкури, він сказав, що в невідомого був тупий ніж, і, ріжучи шкуру, чоловік тримав її за один кінець зубами. Шкурка білки, яку залишили звіролови, розповіла йому, що тварину задавлено колодою. В третьому місці Дерсу визначив, що у фанзі було багато мишей і господар немилосердно воював з ними і т. д.

Ми трохи затрималися в останній фанзі, а перед полуднем досягли верхів'я річки. Стежка давно кінчилася, і ми йшли деякий час цілиною, переходячи часто з одного берега на другий.

Ближче до Сіхоте-Аліню ліс густішав і здебільшого був завалений буреломом. Дуб, тополя і липа лишилися позаду, і чорну березу замінила біла.

Під ногами з'явилися мохи, на яких росли розкішні плауни, папороть, дрібна лісова осока і заяча кислиця.

У верхів'ях річка Білімбе поділяється на дві річки. Коли піти понад правою, то можна перебратися на річку Кулумбе (верхня притока Іману), коли ж піти понад лівою (до північного заходу), то вийдеш в одну з верхніх приток річки Арму. Ми пішли уздовж правої річки, яка незабаром привела нас до підніжжя Сіхоте-Аліню. Тепер Білімбе скидалася на гірський струмок, русло якого завалено великим камінням. Вона маленькими струмочками збігала по них донизу, зникала в траві і несподівано знову появлялася де-небудь збоку біля бурелому.

Підйом на перевал від моря досить крутий. У цих місцях гребінь Сіхоте-Аліню голий. З великими зусиллями вибралися ми на хребет. Я хотів зупинитися тут і роздивитись, але за туманом нічого не було видно. Давши відпочити мулам, ми рушили далі. Рідкий замшілий хвойний ліс, зарості багпа і густий килим моху вкривають західні Схили Сіхоте-Аліню.

Спустившись трохи з вододілу, ми стали бівуаком біля першого ж струмка.

Надвечір погода не змінилася: земля, як і раніше, наче саваном, була вкрита густим туманом. Цей туман із мжичкою вже набридав. Іти лісом в таку погоду — все одно що в дощ. Кожний кущ, кожне дерево, які випадково торкнеш плечем, пбдають тисячами велйких крапель.

Після вечері, почистивши рушниці, стрільці одразу лягли спати. Я хотів було взятися до зйомки, однак робота у мене якось не клеїлась. Я завернувся в бурку, ліг до вогню і теж заснув.

Наступний день було присвячено оглядові західних схилів Сіхоте-Аліню. Тут нема справжніх гірських струмків. Вода безшумно просочувалася під мохом. Річки течуть спокійно серед невисоких берегів, заростих ялиною, смерекою, модриною і вільхою.

Я хотів зійти по річці Кулумбе до того місця, де минулого року зустрів удегейців, але Дерсу і Чжан Бао не радили заходити далеко від вододілу. Вони казали, що треба сподіватися великих дощів, і на підтвердження своїх слів показували на небо. Тепер туман піднявся вище й був схожий на дощові хмари. Обидва мої провідники пояснили мені, що коли під час штилю туман раптом перестає мря-чити і починає підніматися вгору і коли при цьому зникає розкотиста луна, треба чекати великого дощу. Справді, всі ці дні земля наче намагалася вкритись туманом, сховатися від чогось загрозливого, і раптом туман зрадив її і, наче у згоді з небом, відійшов убік, даючи небесним стихіям розправитися з землею на свій розсуд.

Чжан Бао радив повернути назад на Білімбе і постаратися дійти до мисливських фанз. Його порада була цілком слушна, і тому ми в той же день рушили назад. Ще вранці на перевалі красувалася хмарка туману. Тепер замість неї через хребет повзли важкі хмари. Дерсу і Чжан Бао йшли попереду. Вони часто позирали на небо і про щось розмовляли між собою. З досвіду я знав, що Дерсу рідко помиляється, і коли він непокоїться, то, мабуть, на те є поважні причини.

Годині о четвертій дня ми дійшли до першої мисливської фанзи. Раптом знову з'явився такий густий туман, що, здавалося, пройти крізь нього можна тільки з великими зусиллями. Дерсу вистрілив у повітря. В лісі розкотисто озвалася луна. Після цього я зовсім заплутався в метеорології і попросив у Дерсу пояснень. Він був задоволений. За його словами виходило, ніби нова поява туману з мжичкою і гучна луна

вказували на те, що дощу не буде до світанку. Отже, можна йти далі. Ми пішли швидше і до смерку дісталися до другої фанзи. Вона була затишніша і більша.

За кілька хвилин фанза мала вже вигляд заселепого житла. Розкидане майно ми склали в один куток, підмели долівку, затопили піч. Через туман, а може, й через те, що в печі давно не топилося, в комині не було тяги, і вся фанза наповнилася димом. Довелося прогрівати піч жаром. Аж увечері, коли було вже зовсім темно, появилась тяга і кани стали нагріватися. Стрільці розклали надворі велике багаття, гріли чай і сміючись розповідали щось один одному. Біля другого вогню сиділи Дерсу і Чжан Бао. Обидва вони мовчки курили люльки. Порадившись з ними, я вирішив, що коли завтра великого дощу не буде, підемо далі. Треба було за всяку ціну пройти "щоки", бо як почне прибувати вода в річці, то доведеться зробити великий обхід через скелясті сопки Онку, Чжугдині, що означає по-удегейському "Чортове житло".

Ніч минула щасливо.

Було ще темно, коли всіх нас розбудив Чжан Бао. Ця людина без годинника умудрялася точно визначати час. Ми хутенько напилися чаю і, ждучи сходу сонця, рушили в дорогу. Судячи по часу, сонце давно зійшло, але небо було сіре і похмуре. Гори теж повив чи то туман, чи дощова пилюка. Незабаром почав накрапати дощ, а невдовзі до шуму дощу домішався ще якийсь шерех. Це був вітер.

— Починай є,— сказав Дерсу, показуючи на небо.

Справді, крізь розірвану завісу туману зовсім чітко визначився рух хмар. Вони швидко пливли на північний захід. Скоро ми промокли до рубця. Тепер нам було байдуже. Дощ не міг стати перешкодою. Щоб не обминати скелі, вирішили зійти до річки і піти по гелечниковій обмілині. Настрій у всіх був бадьорий, стрільці жартували і штовхали один одного

у воду. Нарешті о третій годині дня ми минули міжгір'я. Загрозливі місця лишилися позаду.

В лісі вітер не дошкуляв нам, але щоразу, тільки-но виходили на річку, ми починали мерзнути. О п'ятій годині після полудня дійшли до четвертої мисливської фанзи. Вона стояла на березі невеликої протоки з лівого боку річки. Перейшовши річку вбрід, ми почали влаштовуватися на ніч. Стрільці розв'ючили мулів, потім узялися носити дрова і наводити лад у фанзі.

Кому доводилося мандрувати по тайзі, той знає, що значить у негоду знайти мисливську фанзу. По-перше, не треба заготовляти багато дров, а по-друге, фанза все-таки тепліша, сухіша і надійніша, ніж намет. Поки стрільці поралися біля фанзи, я разом з Чжан Бао зійшов на найближчу сопку. Звідти було видно, що діялося в долині річки Білімбе.

Рвучкий вітер клубами гнав з моря туман. Наче велетенські хвилі, котився він по землі і змішувався в горах з дощовими хмарами.

Смерком ми повернулися назад. У фанзі вже палав вогонь. Я ліг на кан, але довго не міг заснути. Дощ хльоскав по вікнах; вгорі, мабуть, на горищі, хлопала кора; десь завивав вітер, і не розбереш, чи то шумів дощ, чи стогнали холодні кущі або дерева. Буря бушувала всю ніч.

На ранок, 10 серпня, я прокинувся від сильного шуму. Не треба було виходити з фанзи, щоб зрозуміти, в чому річ. Дощ линув як з відра. Дужі пориви вітру струшували всю фанзу.

Я швидко одягнувся і вийшов надвір. У природі діялося щось неймовірне. І дощ, і туман, і хмари — все перемішалося. Велетенські кедри гойдалися з боку на бік, люто шуміли і наче скаржились на свою долю.

На березі річки я побачив Дерсу. Він ходив і уважно дивився на воду.

— Ти що робиш? — запитав я.

—* Каміння дивлюсь: вода прибувай,— відповів він

і почав лаяти китайця, що збудував фанзу так близько до роди.

Тут тільки я звернув увагу, що фанза справді стоїть на низькому березі і, якби трапилася повідь, її легко могло б затопити.

Перед полуднем Дерсу і Чжаи Бао, порадившись, пішли в ліс. Накинувши на себе дощовик, я рушив за ними і побачив їх біля тієї сопки, на яку сходив учора. Вони носили дрова і складали їх на купу. Мене здивувало, що вони складають їх так далеко від фанзи. Я не став заважати їм і вибрався на гірку. Даремно я сподівався побачити долину Білімбе: нічого не бачив, окрім дощу й туману. Смуги дощу, наче хвилі, рухались у повітрі і проходили крізь ліс. Після хвилин тиші буря немовби хотіла надолужити прогаяне і шаленіла ще дужче.

Мокрий, я скоро змерз, повернувся' у фанзу і послав Сабітова до Дерсу по дрова. Він вернувся і доповів, що Дерсу й Чжан Бао не дають дров. Знаючи, що старий ніколи нічого не робить даремно, я пішов разом із стрільцями збирати дрова вверх по протоці.

Години через дві повернулись у фапзу Дерсу і Чжан Бао. На них рубця сухого не було. Обидва роздягнулись і почали сушити одежу біля вогню.

Перед смерканням я ще раз пішов глянути па воду. Вона прибувала повільно,, і, мабуть, до ранку не було небезпеки, що річка вийде з берегів. А проте я велів скласти все майно і осідлати мулів. Дерсу схвалив такий застережний захід. Увечері, коли смеркло, сильно зашуміло і ринула злива. Стало моторошно.

Раптом у фанзі на мить все освітилось. Спалахнула яскрава блискавка, а слідом за нею почувся різкий удар грому. Гучною луною він широко прокотився по всьому небу. Мули стали рватися на прив'язі, собаки завили.

Дерсу не спав, він лежав на капі і прислухався, що діялося надворі. Чжан Бао сидів біля дверей і час од часу перекидався з ним короткими фразами. Я щось сказав, але Чжан Бао подав мені знак мовчати. Затаївши подих, я теж почав слухати. Моє вухо впіймало за стіною слабкий звук, схожий на дзюрчання. Дерсу скочив і швидко вибіг із фанзи. За хвилину він повернувся і сказав,, що треба скоріше будити людей, бо річка вийшла з берегів і вода обходить фанзу навколо. Стрільці схопились і швидко почали вдягатися. При цьому Туртигіи і Калииовський переплутали взуття і зареготали.

— Чого регочете? — сердито закричав Дерсу.— Незабаром будете плакати.

Поки ми взувалися, вода встигла просочитися крізь стіну і залила вогнище. Вугілля в ньому зашипіло й по-ґасло. Чжан Бао запалив смоляк. При його світлі ми склали постелі і пішли до мулів. Тварини стояли вже по коліна у воді, злякано озираючись навколо. При світлі берести і смоляків ми почали в'ючити коней,— і саме вчасно. За фанзою вода встигла вже промити глибоку протоку — досить було нам трохи запізнитися, і ми вже не змогли б переправитися. Дерсу і Чжан Бао кудись побігли, і я, признаюся, дуже злякався. Наказавши всім триматися ближче один до одного, я попрямував до тієї гірки, на яку виходив удень. Темрява, вітер і дощ зустріли нас одразу, тільки-но ми звернули за ріг фанзи.

Злива хльоскала в обличчя і не давала змоги розплющити очі. Було темно, хоч в око стрель. У цілковитій темряві здавалося, наче з вітром у безодню мчали дерева, сопки і вода в річці, і все це разом з дощем створювало суцільну масу, що рухалась із страшною швидкістю.

Стрільці розгубилисй.

В цей час я помітив попереду невеликий. вогник і догадався, що його розпалили Дерсу і Чжан Бао. За фанзою утворилася глибока протока. Я звелів стрільцям триматися за мулів з боку, протилежного течії. До багаття було не більше як півтораста кроків, але щоб пройти їх, потрібно було багато часу. В темряві ми залізли в бурелом, заплуталися в кущах, потім знову попали у воду. Вона швидко мчала вниз долиною; з цього я зробив висновок, що па райок, мабуть, затопить увесь ліс. Нарешті ми добралися до сопки. І я тільки тут зрозумів, які передбачливі Дерсу і Чжан Бао. Аж тепер мені стало ясно, навіщо вони збирали дрова. На жердинах було прикріплено два шматки кедрової кори. Під цим захистом вони й розклали вогонь Не гаючи ні хвилини, ми почали ставити намет. Висока скеля, біля підніжжя якої ми розташувалися, захищала нас од вітру. Про соп годі було й думати. Довго ми сиділи коло вогню і сушились, а погода шаленіла дедалі лютіше, шум річки ставав щораз дужчий.

Нареїпті почало світати. При денному світлі ми не пізнали того місця, де була фанза: від неї не лишилося й сліду. Весь ліс був у воді; вода підходила вже до нашого бівуаку, і пора було перенести його вище. З одного слова люди зрозуміли, що треба робити. Одні взялися переносити намети, другі — рубати соснове гілля і встеляти ним мокру землю. Дерсу і Чжан Бао знову почали носити дрова. Перенесення бівуаку і заготівля дров тривали години. півтори. За цей час дощ начебто трохи вщух. Але то була тільки невелика перерва. Знову заявився густий туман; він швидко піднявся вгору, а слідом за ним знову ринула злива. Такого дощу я не бачив ні раніше, ні після цього. Найближчі гори і ліс заховалися за стіною води. Ми знову залізли в намети.

Раптом почулися крики. Небезпека з'явилася звідти, звідки ми її зовсім не ждали. Міжгір'ям, при гирлі якого ми розташувалися, йшла вода. На наше щастя, один бік розпадку був глибший. Вода ринула туди і дуже швидко прорила глибоку вимоїну. Ми з Чжан Бао захищали

вогонь від дощу, а Дерсу і стрільці боролися з водою. Ніхто не думав про те, щоб обсушитися,— добре, коли щастило зігрітися.

Часом крізь туман прозирало темне небо, вкрите хмарами. Вопи йшли зовсім не в той бік, куди віяв вітер, а на південний захід.

— Погано,— зауважив Дерсу, — швидко кінчай нема.

За його словами, такий тайфун був у 1895 році. Повідь застала його на річці Даубіхе, біля урочища Анучина. Тоді на маленькому човні він врятував завідуючого поштово-телеграфною конторою, двох солдаток з дітьми і чотирьох китайців. Два дні і дві ночі він роз'їжджав па оморочці і знімав людей з дахів будинків і з дерев. Зробивши це добре діло, Дерсу пішов з Анучина, не дочекавшись повного спаду води. Його потім хотіли нагородити, проте ніяк не могли розшукати в тайзі.

Перед смерком ми всі сходили ще раз по дрова, щоб забезпечити себе на ніч.

Ранком 12 серпня, на світанку, подув сильний північно-східний вітер, але незабаром затих. , Дощ, як і раніше, лив безупинно. Всі страшенно змучились і від утоми ледве стояли на ногах. Треба було то тримати намет, щоб його не зірвало вітром, то прикривати вогонь, то носити дрова. Струмок, що біг міжгір'ям, завдавав нам чимало клопоту. Вода часто проривалася до наметів; доводилось робити греблі і відводити її вбік. Мокрі дрова горіли погано і дуже диміли. Від безсоння і від диму у всіх боліли очі. Відчуття було таке, начебто в них насипали піску. Бідолашні собаки лежали під скелею і не піднімали голів.

На річку було страшно дивитись. Од бистрої води па-морочилось у голові. Здавалося, що берег так же швидко біг у протилежний бік. Всю долину від гір і до гір затопила вода. Русло річки визначалося лише бурхливою течією. По воді пливло дрібне сміття і великі корчі; вони ніби рятувались втечею від непоправного лиха, яке сталося десь там, у

горах. Підмиті в корінні лісові велетні падали в річку, тягнучи за собою брили землі і молодник, що ріс на ній. Вода підхоплювала цей бурелом і несла далі. Мов розлючений звір, річка металась у своїх берегах. Скаженими стрибками вода мчала долиною. Там, де її затримував плавник, утворювалися клуби жовтої піни. По калюжах скакали бульки. Вони пливли за вітром, лопались і з'являлися знову. —

Минув ще один день. Увечері дощ полив ще дужче. Посилився і вітер. Цю ніч ми провели в якійсь напівдрімоті. Один вставав, а інші падали з ніг.

Природа наче хотіла показати, як вона здатна знесилити людину в боротьбі з стихіями. Так минула четверта бурхлива ніч.

На світанку те саме, що й учора. Неможливо встановити, від чого такий шум: од вітру, дощу чи від води в річці. Десь о дев'ятій годині ранку вітер змінився ще раз і подув з південного сходу. Стрільці залізли в намети і, прикрившись шинелями, лежали нерухомо. Біля вогню лишилися тільки Дерсу і Чжан Бао, але й вони, певно, відчували втому. Щодо мене, то я почував себе зовсім знесиленим. Не хотілося ні їсти, пі пити, ні спати — мені хотілося тільки лежати й не ворушитися. Перед полуднем небо начебто прояснилось, але дощ не вщухав.

Раптом з'явилися короткі, проте сильні вихори. Після кожного такого пориву наставав штиль. Ці вихори виникали дедалі рідше, зате кожен наступний був дужчий од попереднього.

— Незабаром кінчай є,— сказав Дерсу.

Слова старого зразу зігнали з людей байдужість. Усі ожили, встали. Дощ втратив стійкість і падав поривами, переходячи то в зливу, то в мряку. Це вже вносило деяку різноманітність і давало надію на зміну погоди. Надвечір, коли вже сутеніло, він почав помітно стихати і

невдовзі перестав зовсім. Поволі очищалося небо, де-не-де виглянули зорі...

З яким задоволенням ми обсушилися, напилися чаю і лягли на суху підстилку! Це був справжній відпочинок.

Розділ шостий ПОВЕРНЕННЯ ДО МОРЯ

Переправа через річку Білімбе.— Зустріч з О. І. Мерзл яковим,.— Китайці доставляють харчі.— Гирло річки Білімбе.— Хвіст оленя.—* Птахи.— Тигр, якого вбив Дерсу.— Свічення моря.

На другий день ми прокинулися пізно. Крізь прориви в хмарах проглядало сонце. Воцо ховалося в хмарах, наче не хотіло дивитись на землю і бачити, що пакоїв тайфун. Каламутна вода шумливими каскадами збігала з гір; листя на деревах і трава на землі ще не обсохли й блищали, наче полаковані; в краплях води відбивалося сонце, переливаючись усіма барвами веселки. Природа знову поверталась до життя. Хмари пішли на схід. Тепер буря лютувала десь коло берегів Японії чи південного краю острова Сахалін.

Весь цей день ми простояли на місці: сушили майно і відпочивали. Людина швидко забуває знегоди. Стрільці вже сміялись і кепкували один з одного.

Вечірня заграва була багрово-червона, і сутінки тривалі. В цей день ми лягли спати рано. Треба було відіспатись і за минуле, і на майбутнє.

Наступний день був 16 серпня. Всі встали рано, на світанку. На східному обрії темною смугою ще й досі лежали хмари. За моїми розрахунками, О. І. Мерзляков з другою частиною загону не міг зайти далеко. Повідь, мабуть, затримає його де-пебудь біля річки Білімбе. Щоб з'єднатися з ним, слід переправитись на правий берег річки. Зробити це

треба було якнайшвидше, бо нижче в річці води більше і переправлятися там важче.

Виконуючи цей план, ми спочатку пішли вниз долиною, але незабаром повинні були зупинитися: річка підмивала скелі. Вода нанесла сюди багато бурелому і склала його у велику греблю. По той бік виднів невеликий пагорбок, не залитий водою. Треба було оглянути це місце. Першим перейшов Чжан Бао. По пояс у воді, з палицею в руках він бродив біля того берега, обмацуючи дно. Виявилося, що річка тут поділяється на два рукави, які лежать за тридцять метрів один від одного. Другий рукав ширший і глибший од першого і не захаращений плавником. Жердиною не можна було дістати дна, бо течія, відносила її вбік. Дерсу і Чжан Бао почали рубати велику тополю. Незабаром на допомогу їм прийшли стрільці з поперечною пилою. Стоячи глибше ніж по коліна у воді, вони працювали дуже старанно. Хвилин через п'ятнадцять дерево затріщало і, загуркотівши, впало у воду. Комель тополі спочатку подався вниз по течії, але незабаром за щось зачепився, і дерево зосталося на* місці. Цим містком ми перейшли через другу протоку. Лишалося пройти затопленим лісом ще метрів п'ятдесят.

Упевнившись, що більше проток нема, ми повернули назад.

Люди перейдуть, майно і сідла теж можна перенести, а от як бути з мулами? Якщо тварин пустити вплав, то силою течії їх знесе під бурелом раніше, ніж вони досягнуть другого берега. Тоді вирішили переправити їх на вірьовці. Вибравши найміцніший недоуздок, ми прив'язали до нього вірьовку і перенесли кінець її через завали. Коли все було готове, першого мула обережно спустили в річку. В каламутній воді він спіткнувся і пірнув з головою. Сильна течія підхопила його і понесла до завалу. Вода пішла мулові через голову. Бідна тварина вишкірила зуби й уже задихалась. Але в цей час мула підтягли до берега.

Перша спроба була не зовсім вдала. Тоді ми обрали інше місце, де спуск до річки був пологий. Тут діло пішло краще.

Чимало труднощів завдав нам перехід затопленим лісом. У наносному мулистому грунті тварини грузли, падали і знесилювалися. Тільки надвечір нам пощастило досягти гір з правого боку долини. Мули дуже змучились, але ще більше стомилися люди. До втоми приєднався озноб, і ми довго не могли нагрітись.

Проте найголовніше було зроб-депо: ми переправились через

річку.

Коли смеркло, пішов дрібний і густий дощ. Він мрячив цілу ніч.

Від місця нашої переправи через річку Білімбе до моря лишилося ще кілометрів сорок. Цю відстань ми пройшли за два дні (16 і 17 серпня) без усяких пригод.

Як ми й сподівалися, що нижче, то більше води було в річці. В тих місцях, де маленькі видолинки виходили в долину, біля гирла їх зібралося багато піску і глини. Ці завали становили тисячі тонн. І все це виникло за якихось три доби. Де-не-де вода промила глибокі яри, по боках їх сталися великі зсуви, але від землі, що обвалилася, не лишилося й сліду — шалений потік усе розкидав по долині. Маленькі, мізерні струмочки перетворилися тепер у бурхливі багатоводні потоки, переправа через які забрала у нас багато часу. Хоч-не-хоч, а довелося триматися гористого краю долини, ідучи по всіх її вигинах.

В міру того, як ми підходили до моря, ліс ставав гірший і одноманітніший. Інколи траплялися групами береза і модрина, клен, липа і дуб дров'яного характеру.

Біля річки на наносах гальки росте багато кошикової верби та пірамідальної верби, із стовбура якої тубільці видовбують човни. Серед вербняків на затоплюваній гальці ми бачимо особливу групу рослин. Найчастіше (і в цьому випадку) тут можна бачити досить високий

охотський ряст із дрібними жовтими квітами, ніжні рожеві квіти донтостемопа, у якого і стебло, і верхнє листя вкриті ніжним пушком, та пересту-пенелистий з виїмчастим серцеподібним листям схізопенон, що чіпляється за вербняки; далі йдуть зірчатка водяна з характерним для неї блідим листям і вузлуватим стебельцем та пишний білокопитник, що утворює густі зарості величезного масного листя, трохи схожого на лопаті рогів.

Гарна погода недовго тішила нас. Увечері 16 серпня знову з'явився туман і знову почало мрячити. Ця мжичка тривала цілу ніч і весь другий день. Ми йшли цілий день мало не по коліна у воді. Нарешті почало смеркати, і я вже втрачав надію дійти сьогодні до гирла річки Білім-бе, як нараз почув шум моря. Виявилося, що в тумані ми раптово вийшли на берег і зрозуміли це тільки тоді, коли біля своїх ніг побачили обкатану гальку та білу піну прибою. Н хотів був іти ліворуч, але Дерсу радив повернути праворуч. Свої міркування він обгрунтував тим, що бачив на піску сліди людини. Вони вели від річки Шакіри до річки Білімбе і назад. Тож гольд і зробив висновок, що бівуак О. І. Мерзлякова був з правого боку.

Я двічі вистрілив угору, і тієї ж миті від річки Шакіри почулася відповідь. Через кілька хвилин ми були у своїх. Почали одпе одного розпитувати — з ким що трапилось і хто що бачив.

Увечері ми довго сиділи коло багаття і ділилися враженнями.

Дивно створена людина... Бівуак цец нічим не відрізнявся від інших бівуаків. Так само він був під відкритим небом, так само біля односкатного намету горіло багаття, так само павколо було мокро і вогко, а проте всі почували себе так, начебто вернулися додому.

Годині о дев'ятій вечора пройшов короткий, але сильний дощ, після якого зразу зник туман, і ми побачили чудове зоряне небо. І це небо, по якому широкою смугою простягся Чумацький Шлях, і темний океан, в

якому разом відбивались усі небесні світила, однаково здавалися безмежно глибокими.

Вночі було холодно. Стрільці часто вставали і грілися коло вогню. На світанку термометр показував +7° С. Коли сонечко пригріло землю, всі знову заснули і проспали до дев'ятої години ранку.

Переходити річку Білімбе, поки не спаде вода, годі було й думати. Лихо не без добра. Всім нам був потрібен перепочинок. Мули змучилися. Треба було полагодити одяг, взуття, сідла, почистити рушниці. Крім того, в нас уже кінчилися запаси продовольства.

Я вирішив пополювати і послав двох стрільців до китайців на річку Адіміл, аби щось купити. За останні п'ять днів я занехаяв свою роботу і тепер мав заповнити прогалини.

Стрільці Сабітов і Арипін стали збиратися в дорогу, а я пішов на річку Білімбе, щоб подивитись, як спала за ніч вода. Не встиг я відійти і ста кроків, як мене гукнули. Я повернувся назад і побачив двох китайців, що підходили з нав'юченими кіньми до бівуаку. Це були робітники з фанзи Дун-Тавайза, куди я хотів посилати по продовольство. Китайці розповіли, як їхні хазяї, знаючи, що перейти через річку Білімбе нам тепер не пощастить, надумали послати чотири мішечки борошна, 10 кілограмів свинячого сала, 16 кілограмів рису, 4 кілограми бобової олії, 4 кілограми цукру і плитку чаю. При цьому вони сказали, що їм заборонили брати у нас гроші. Я був вражений такою увагою китайців і запропонував їм подарунки, та вони відмовились і від них.

- Китайці зостались у нас ночувати. Від них я довіда
- ЕКСКУРСІЯ НА СЯО-КЕМУ
- Розділ одинадцятий НЕБЕЗПЕЧНА ПЕРЕПРАВА

• солони

• Смерком повернулися з полювання два юнаки-удегей

• ПРИМІТКИ

1

Сагід Сабітов, Степан Арипін, Іван Туртигін, Іван Фокіп, Василь Захаров, Едуард Калиновський, Василь Легейда, Дмитро Дяков і Степан Казимирчук.

З

2

Дсрсу Узала (Дерсу — ім'я, з роду Узала) — гольд (нанаєць)-мисливець, якого зустрів автор у тайзі під час своєї подорожі в гірському краї Сіхоте-Алінь 1902—1906 рр. Дерсу був провідником експедиції Арсеньева.

З

Фанза — хата китайця або корейця.

4

В. А. Арсеиьсв вперше зустрівся з Чжан Бао в час своєї подорожі до гірського краю Сіхоте-Аліпю, яка тривала протягом 1902— 1906 рр. Чжан Бао був начальником мисливськії дружини по боротьбі з хунхузами, які грабували населення.

Китайці зостались у нас ночувати. Від них я довідався, що велика повідь була на річці Іодзихе, де потонуло кілька чоловік. На річці Санхобе змило водою кілька фанз; з людьми лиха там не трапилось, але загинуло чимало коней та рогатої худоби.

На другий день китайці, вирушаючи додому, сказали, щоб ми, коли не вистачить продовольства, не соромлячись прислали до них.

Відпустивши їх, ми з О. І. Мерзляковим пішли до гирла річки Білімбе. Море мало незвичайний вигляд: на два чи три кілометри од берега воно було брудно-жовте, і на всьому цьому просторі плавало багато бурелому. Здалеку видавалося, що то човни, вітрила, шаланди і т. д. Деякі дерева були ще із зеленим листям. Тільки-но змінився вітер, плавник знову погнало до берега. Море почало викидати назад усе зайве, все мертве і все, що було чуже його вільній і живій стихії.

Гирло річки Білімбе лежить біля гори Железняк (460 метрів), яка складається з кварцового порфіриту, прорізаного в різних місцях жилами глибинної зеленокам'яної породи, що дає під час руйнування вохристо-жовту жорству. Недалеко від гирла, з лівого боку річки, звисає невелика берегова тераса з основою із дрібнозернистого туфу, а з правого розкинулася заболочена низина. Раніше тут протікала річка Білімбе. Гирло її було на тому місці, де тепер річка Шакіра. З часом старе русло занесло піском, що викинув морський потік; тоді річка проклала собі вихід до моря біля гори Железняк.

У нижній течії річка Білімбе' під час маловоддя має завширшки двадцять п'ять метрів. Жовта брудна вода бігла сильною течією, і здавалося, наче і в морі ще тече Білімбе.

Продукти руйнування гори — дрібний пісок, випесений річкою, відкладається там, де течію прісної води послаблює морський прибій. Внаслідок цього біля гирла річки Білімбе утворилася смуга мілководдя — бар, яка, мов бар'єром, перетинає доступ до річки.

З 19 до 21 серпня ми простояли на місці. Стрільці по черзі ходили на полювання, і дуже вдало. Вони вбили козулю та двох кабанів, а Дерсу вбив оленя. З голінок і голінкових кісток ізюбра він вийняв кістковий жир, підігрів його трохи на вогні і вилив у баночку. Цим жиром змазують рушниці. Після кип'ятіння він лишається рідкий і не застигає на морозі.

Ввечері Дерсу почастував мене оленячим хвостом. Не знімаючи шкури, він настромив його на скіпочку і почав смажити над жаром. Хвіст оленя (по-китайському — лу-іба) — це мішечок, всередині якого проходить тонкий стрижень. Цей мішечок заповнено бурувато-білою масою, схожою за смаком чи то на мозок, чи на печінку. Китайці вважають оленячий хвіст гастрономічними ласощами.

Цілі дні я сидів у наметі, накреслював маршрути, робив . нотатки в щоденниках і писав листи. В перервах між цими заняттями ходив берегом моря і стежив за птахами.

Одного разу з боліт, заростих очеретом, я вигнав очеретянку. Трохи відлетівши, вона зразу ж сіла в осоку, і потім хоч скільки я її шукав, знайти вже не міг. Тут же були й кулики середнього розміру, із загнутими вгору дзьобами, мабуть уліти; певно, вони вже почали перекочовувати на південь. Берегом моря, по піску, біля самісінької води, бігали граціозні кулички-побережники; вони теж готувалися до перельоту. В морі на воді сиділи качки-нурці, білі й сизі чайки. Біля гирла Білімбе в повітрі з блискавичною швидкістю гасали якісь темні довгокрилі пташечки, схожі на ластівок. Я насилу вбив одну. Виявилося, що то голкохвостий стриж. Коло берегових круч можна було побачити кам'яних дроздів з темно-бурим забарвленням та білими цяточками на спині. Цей колір теть зливався з барвами навколишнього середовища, і птахи спритно ховалися серед каміння.

У струмках, поміж кущами, в ямах з водою, що були поблизу річки, я побачив чирків-клоктунів 20.

Ці довірливі і спокійні качечки не боялись, коли ДО ІШХ підходила людина, і не летіли геть, а тільки трошки відпливали вбік, точнісінько так, як це роблять свійські качки.

Увечері ми з Дерсу довго розмовляли про полювання, про звірів,ь про лісові пожежі і т. д. У нього були цікаві і тонкі спостереження. Так, за його словами, років двадцять тому дві зими підряд тигри йшли із заходу на схід. Помітив це не тільки він, а й інші мисливці. Всі тигрові сліди йшли в тому напрямі. Дерсу вважав, що це був масовий перехід тигрів із Сунгарійського краю в Сіхоте-Алінь. Потім він пригадав, що в 1886 році тут була велика пошесть на звіра. Влітку гинули плямисті олені, потім стали гинути ізюбри, а взимку — кабани.

Раніше я кілька разів пробував розпитати Дерсу, за яких обставин він убив тигра, але гольд уперто мовчав або намагався перевести розмову на іншу тему, але сьогодні мені пощастило випитати в нього, як усе трапилося.

Було це на річці Фудзіні в травні. Дерсу йшов долиною серед дубового рідколісся. З ним був невеличкий собачка. Спочатку він весело біг попереду, а потім чогось занепокоївся.

Не бачачи нічого підозріливого, Дерсу подумав, що собака боїться ведмежого сліду, і сміливо пішов далі.

Але пес не вгамовувався і тулився до нього так, що заважав іти. Виявилося — поблизу був тигр. Побачивши людину, хижак сховався за дерево. Зовсім випадково сталося так, що Дерсу прямував саме до того дерева.

Чим ближче підходила людина, тим ретельніше ховався тигр; він геть скрутився в клубок. Не помітивши небезпеки, Дерсу штовхнув собаку ногою, але в цей час тигр, скочивши великим стрибком убік, почав бити себе хвостом і люто ревти.

— Чого ревеш? — закричав йому Дерсу.— Моя тебе чіпай нема. Чого сердишся?

Тоді тигр відстрибнув ще на кілька кроків і зупинився, не перестаючи ревти. Гольд знову закричав йому, щоб ішов геть. Тигр зробив ще кілька стрибків і знову заревів.

Бачачи, що страшний звір не хоче відійти, Дерсу крикнув:

— Ну, гаразд! Тобі йти не хочу — моя стріляй, тоді винен не буду.

Він звів рушницю і почав цілитись, але в цей час тигр перестав ревти й повільно пішов на косогір у кущі. Треба було втриматися від пострілу, та Дерсу не зробив цього. В ту хвилину, коли тигр був наверху косогору, Дерсу спустив курок. Тигр кинувся у зарості. А Дерсу пішов далі. Днів через чотири гольд повертався тією ж дорогою. Проходячи повз косогір, він побачив на дереві трьох ворон, з яких одна чистила дзьоб об гілку.

"Невже я вбив тигра?!" — промайнуло йому в голові.

Перейшовши на другий бік косогору, він одразу ж натрапив на мертвого звіра. Весь бік у нього був у черв'яках. Дерсу дуже злякався. Адже тигр уже пішов собі, навіщо ж було стріляти. Дерсу втік. Відтоді думка, що він даремно вбив тигра, завжди непокоїла його. Вона переслідувала його скрізь. Йому здавалося, що рано чи пізно, а він поплатиться за це, навіть після смерті він має відповісти.

— Моя дуже тепер боїться,— закінчив Дерсу свою розповідь.— Раніше моя завжди один ходи, нічого бійся нема, а тепер чого-чого подивись — думай, слід подивись — думай, один тайга спи — думай...

Він замовк, зосереджено дивлячись на вогонь. Я відчув утому і пішов спати.

Днів через два вода в річці почала спадати і можна було спробувати переправитися на другий берег. Бурелом хоч і плив ще, але в море вже не попадав — застрявав на барі.

Наказ вирушати назавтра порадував моїх супутників. Усі почали метушитися, розбирати майно і складати його по місцях. Після бурі атмосфера урівноважилась, і в усій природі запанував спокій. Особливо тихими були вечори. Ночі стали прохолодними.

На другий день, коли я прокинувся, сонце було вже високо. Мої супутники напилися чаю і чекали тільки на мене. Я швидко зібрав свою постіль, взяв у кишеню шматок хліба і, поки солдати в'ючили мулів, пішов разом з Дерсу, Чжан Бао та О. І. Мерзляковим до річки Білімбе.

Собаки в ту ж мить перепливли на другий берег, але, побачивши, що ми не переходимо, повернули назад. Треба було поціукати броду. З того і з другого боку тягдись обмілини. Одна з них була вище по течії, а друга — нижче. Очевидно, брід ішов навскіс. Вода в річці була ще досить висока і текла швидко. Припустімо, що коні і люди могли б перепливти, але як перетягнути вантажі? Лишався тільки один спосіб — зробити пліт і переправитися на ньому. Ця робота забрала у нас майже весь день. Годині о сьомій вечора ми закінчили переправу, дуже втомившись і промокнувши. Мули, налякані в час поводі, спочатку не хотіли йти у воду. Дяков переплив з одним, і тоді решта без усяких вагань пішли позаду. На другому березі височіла велика тераса. Тут ми й зупинились.

Коли на заході погасли останні відблиски вечірньої зорі і все навколо потонуло в нічній пітьмі, ми спостерігали дуже цікаве явище в галузі електрометеорології: свічення моря і водночас виключну яскравість Чумацького Шляху. Море було тихе. Ніде жодного сплеску. І вся широченна поверхня води якось тьмяно світилась. Інколи раптом разом спалахувало все море, наче блискавка пробігала по всьому океану. Спалахи ці зникали в одному місці, з'являлися в іншому і згасали десь на обрії. На небі було так багато зірок, що воно здавалось одною суцільною туманністю. З усієї цієї маси особливо виразно виділявся Чумацький

Шлях. Чи тут мала значення прозорість повітря, чи справді існував якийсь зв'язок між цими двома явищами,— боюся сказати. Ми довго не лягали спати і милувались то небом, то морем. Уранці вартові сказали мені, що море світилося цілу ніч і перестало тільки перед світанком.

Розділ сьомий

ЕКСКУРСІЯ НА СЯО-КЕМУ

Малі річки, що течуть у море.— Кістки оленів.— Комета.— Що таке сонце? — Річка Конор.— Старовіри.— Негода.— Річка Сакхома.— Непорозуміння з умовними знаками.— Річка Угрюма.— Смаоїсення м'яса в землі.— Гори у верхів'ї річки Горілої.— Зорі.— Забобони дикуна і освіченої людини.— Червоні вовки.— Повернення.

Двадцять четвертого серпня ми попрощалися з річкою Білімбе і пішли вздовж берега моря. Продовженням берегового хребта, що відокремлює річки Фату й Бейцу (притоки Саихобе) від моря, буде гора Вузлова. Далі, па північ за нею, в море впадають малі річки Кольгатео (но-удегей-ському Куалігаса), Хаома (Хома), Сюрігчі (Сюліксі), Гіці-роза, Вестигні, Ойоиктого (по-китайському Куандал і по-удегейському Нуанда), Ада, Чуркан (по-китайському Чаан-уоза і по-удегейському Анкуга) і Конор. На цій відстані в. оголеннях па березі моря трапляються слюдисті сланці, вапнякові і глинисті пісковики, забарвлені окисом заліза, далі вапняки, сланцева глина, мелафі-ри, базальти й андезити. Гора Железняк падає до моря крутими скелями, біля підніжжя яких іде вузька смуга прибою, яка місцями зовсім зникає. Коли море хвилюється, йти тут зовсім не можна. Біля річки Кольгатео є скеля, дивно схожа на голову людини. Удегейці називають її Надані, тобто "Кам'яна людина". За їхнім переказом, це був велетень. Одного разу він ввійшов у воду і почав кричати, що нічого не боїться. В цю мить господар морів Тему перетворив його в камінь. Од ваги він почав загрузати в землю і опускатися чимраз нижче. Років п'ятдесят тому ще було видно його плечі, а тепер над водою лишилася тільки голова. Інколи велетень ворушиться; тоді здригаються і стогнуть прибережні сопки.

Від гирла річки Білімбе до Ко-нора дванадцять кілометрів по прямій лінії. В цей день, незважаючи на гарну погоду, ми пройшли небагато. На бівуак стали біля невеликої річки Сюрігчі. Нижня її частина заболочена, а верхня вкрита гаром. Тут колись був чудовий ліс. Недавня повідь розмила обидва береги річки.

Недалеко від бівуаку Дяков знайшов кістяки двох оленів, що сплуталися рогами. Я пішов у тому напрямі і незабаром справді побачив на землі кістки ізюбрів. Видно було, що над трупами добре попрацювали і птахи, і хижі звірі. Особливо цікаві були голови тварин. Під час бійки олені так зчепилися рогами, що вже не могли розійтись і загинули від голоду, Стрільці пробували розчепити роги: шість чоловік (по три з кожного боку) не могли цього зробити. Можна собі уявити, з якою силою бились ізюбри! Мабуть, при ударі роги роздались і взяли тварин у смертельні обійми. Хоч мули наші були перевантажені, а проте я вирішив доставити цю рідкісну знахідку до першого населеного пункту і там лишити її на схов у китайців.

Вночі, перед світанком, — мене розбудив , вартовий і доповів, що на небі видно "зірку з хвостом". Спати не хотілось, я залюбки одягнувся і вийшов з намету. Ледь сутеніло. Нічний туман зник, і тільки на вершині гори Же-Зіезняк висіла біла хмаринка. Приплив був у повному розпалі. Вода в морі піднялась і затопила значну частину берега. До сходу сонця було ще далеко, але зорі вже мерхли. На сході, низько над обрієм, було видно комету. Вона мала довгий хвіст.

Незабаром усі попрокидались і почали міркувати, що віщує ця небесна мандрівниця. Вирішили, що вона спричинилася до недавньої поводі, а Чжан Бао сказав, що в тій стороні, куди прямує комета, буде війна. Дерсу мовчав. Завваживши це, я спитав його, що думає він про комету.

— Його так сам постійно по небу ходи, людям ніколи заважай нема, — відповів гольд байдуже.

При всьому своєму антропоморфізмі він мав слушність і бачив речі такими, які вони є насправді.

Але ось на сході заяснів світанок, і комета зникла. Нічні тіні в лісі розсіялися: по всій землі розлилося сірувато-синє світло ранку. І раптом яскраве сонячне проміння вирвалося з-під обрію і зразу освітило все море.

— Дерсу,— запитав я гольда,— що таке сонце?

Він здивовано подивився на мене і в свою чергу запитав:

— Хіба ти його ніколи не бачив? Подивись! — І показав рукою на сонячний диск, що саме піднявся над обрієм.

Усі засміялись. Дерсу залишився невдоволений: як можна запитувати людину, що таке сонце, коли це саме сонце стоїть перед очима? Він сприйняв це, як глузування.

Ми встали рано і тому рано вирушили з бівуаку. Стежка, як і раніше, йшла берегом моря. Після річки Сюрігчі на значній відстані йдуть метаморфічні глинисті сланці.

Із малих річок тут найцікавіша річка" Конор. Завдовжки вона близько десяти кілометрів і складається з двох річок, які зливаються в одну: великої — Лівої і меншої — Правої. Свій початок річка Конор бере у тому ж гірському вузлі (гори Туманна і Дромадер), де й початок річки Забутої (притока річки Білімбе). Долина Конору здебільшого болотиста, вкрита листяним рідколіссям; річка маловодна, але течія досить бистра. Біля гирла поділяється на два рукави, що течуть по . глибоких міжгір'ях. По боках їх піднімаються морські берегові тераси, як наслідок від'ємного руху берегової лінії,

Трохи відпочивши на Конорі, ми знову рушили в дорогу.

Тут стежка є берег моря і по джерелу Ада йде в гори, далі перетинає річку Чурігі й тоді виходить в долину річки Сяо-Кеми, яку на морських картах названо Сакхомою.

На Сяо-Кемі, за півтора кілометра від моря, жив старообрядець Іван Бортников. Сім'я його складалася з цього, його дружини, двох дорослих синів і двох дочок. Треба було бачити, який переляк викликала в них наша поява! Захопивши дітей, жінки вбігли * в хату і замкнулися на засувки. Коли ми проходили мимо, вони злякано виглядали у вікна і одразу ховалися, тільки-но зустрічалися з ким-небудь очима. Пройшовши ще з півкілометра, ми стали бівуаком на березі річки, у старому липовому гаї.

Сьогодні цілий день у повітрі була якась імла. Вона поволі згущалася. Після полудня в ній потонули далекі гори. Барометр стояв на 757 мм при +14,5° С. На західній частині неба весь час висіла темна хмара з різко окресленими краями. Вітер був нерівний: то ставав поривчастий, то зовсім спадав. У ту хвилину, коли сонце сховалося за хмарами, краєчки їх почали світитися, наче ті хмари були з розплавленого металу.

Минуло кілька хвилин, і раптом із-за хмар по жовто-зеленому тлі неба віялом звелися три пурпурових промені. Це явище тривало не більше двох хвилин. Потім промені стали блякнути, і хмара почала швидко застилати небо.

Я гадав, що на другий день, 26 серпня, буде негода. Але мої побоювання виявилися даремними. На ранок небо очистилось, і день був зовсім ясний.

Старовіри Бортникови жили заможно, державних повинностей не знали, землі обробляли мало, рибалили та со-болювали і на своє тутешнє перебування дивились як на тимчасове. Вони не хотіли, щоб ми йшли в гори, і неохоче розповідали нам про околиці.

Річка Сяо-Кема утворюється від злиття двох річок: Горілої, довжиною п'ятнадцять, і Сакхоми, довжиною двадцять — двадцять п'ять кілометрів. Зливаються вони недалеко від моря. Тут долина ширшає і по боках її оточують невисокі сопки, які складаються переважно з базальтів, що мають яскраво виявлену флюїдальну структуру і листуватту сфероїдальну окремість.

Під час недавньої поводі вода дуже розмила русло річки і скрізь проклала нові протоки. Місцями видно було, що вона текла просто долиною, заносячи родючу землю піском і галькою. Біля гирла всі протоки знову сходяться в одне місце і утворюють щось схоже на довгий затон.

Сьогоднішня вечірня заграва була знову дуже цікава і вражала різноманітністю барв. Крайній обрій був багровий, небосхил оранжевий, потім жовтий, зелений і в зеніті мутно-блідий. Це була павутина перистих хмар. Потроху вона згущалась і нарешті перетворилась у шаруваті хмари. Годині о десятій вечора за нею сховалися останні зорі. Почав падати барометр.

Уранці мене розбудив шум дощу. Одягнувшись, я вийшов надвір. Хмари, що низько бігли над землею, рвучкий вітер і дощ нагадали мені бурю на річці Білімбе. Протягом ночі барометр упав на 17 мм. Вітер кілька разів змінював свій напрям і надвечір перетворився в справжній шторм.

В цей день попрацювати не пощастило. Намет з такою силою термосило, що здавалось, ось-ось його зірве вітром і понесе в море. Десь о десятій вечора негода почала вщухати. На світанку дощ перестав, і небо очистилось.

28, 29 і ЗО серпня ми присвятили оглядові річки Сяо-Кеми. На цю екскурсію я взяв з собою Дерсу, Ариніна, Сабітова і одного мула. Маршрут намітив по річці Сак-хомі до верхів'я і назад до моря по річці

Горілій. Стрільці з в'ючним мулом мали йти з нами, поки буде стежка. Далі ми, взявши торбинки, підемо самі, а вони тією ж дорогою повернуться назад.

' Години о восьмій ранку ми вирушили з бівуаку.

Стежка починається від будинку старовіра і йде лівим берегом річки. Рельєф тут — горби з довгими пологими схилами. Розкидані по долині річки, густо зарослі ліщиною горби чергуються з болітцями і кам'янистими ділянками без рослинності. Між ними річка проклала собі багато проток. Після недавнього дощу вони всі були переповнені водою. Ці пологі косогори — не що інше, як розмиті річкові тераси, вкриті рідколіссям з дуба, бархату, клена, чорної берези, тополі, береста і липи віком од 150 до 200 років.

Як і скрізь, густе підлісся в долині Сакхоми складається із заростей калини, таволги і леспедеці. Серед чагарників знайшов . собі притулок охотський хміль із зимуючим одерев'янілим стеблом, повісивши на деревце, що росте поблизу, своє чіпке плетиво з білим пушком, наче в кульбаби. В іншому місці тонкі довгі віти ломиноса з дрібними білими квітками зовсім обплутали кущ шипшини. Тут же із заростей зводила свою чудову голівку розкішна зозу-лйнцева любка, а поряд з нею — отруйна чемериця, яку легко впізнати по плойчатих "Грубих листках і шапці білих квітів, тепер уже бурих і засохлих.

По дну довгих балок, що прорізують тераси в напрямі, перпендикулярному до лінії тальвега долини, течуть невеликі звивисті струмки. Біля їхніх річищ кущі зникають, натомість появляються очерети і звичайний полин заввишки з сажень, відвойовуючи один у одного відкриті й сухі місця.

Мул, якого взяли з собою Аринін та Сабітов, виявилося, був лінькуватий, і через це стрільці весь час од нас відставали. Тож ми з Дерсу повинні були зупинятися й очікувати їх. На одній із зупинок ми

домовилися з ними, що в .тих місцях, де стежка буде розділятися, ми ставитимем сигнали. Вони вкажуть їм, куди треба йти. Стрільці зостались поправляти сідла, а ми рушили далі.

Річка Сакхома біля гирла має завширшки шість — вісім і завглибшки не більше одного-гіівтора метра. Трохи вище від того місця, де вона з'єднується з річкою Горілою, долина звужується. З правого боку здіймаються високі гори, порослі густим мішаним лісом, а ліворуч тягнуться розмиті тераси з листяним рідколіссям.

Тут стежка вперше розійшлась: одна пішла вгору по річці, друга кудись праворуч. Треба було виставити умовний сигнал. Дерсу взяв паличку, застругав її і встромив у землю; поряд з нею він устромив лозину, зігнув її і надламаний кінець спрямував у той бік, куди треба йти. Встановивши сигнали, ми пішли далі, цілком певні, що стрільці зрозуміють наші знаки і підуть як треба. Пройшовши кілометрів два, ми зупинились. Щось, не пам'ятаю вже, мені знадобилось у в'юках. Ждали ми ждали стрільців, але не діждались і повернули назад, їм назустріч. Хвилин через двадцять ми були там, де розгалужується стежка. З першого ж погляду стало зрозуміло, що стрільці не помітили нашого сигналу і пішли іншою дорогою. Дерсу почав лаятися.

— Які люди! — говорив він спересердя.'— Так ходи, го-.

ловою хитай, все одно, як діти. Очі е — подивись нема. Такі люди в сопках живы не можу — швидко пропади.

Його дивувало не те, що Аринін і Сабітов помилилися. Це не біда! Але як вони, йдучи стежкою і бачачи, що на ній нема слідів, усе-таки йдуть уперед. Мало того, вони скинули застругану паличку. Він побачив, що сигнал збито не копитом мула, а ногою людини.

Однак розмовами діла не виправиш. Я взяв свою рушницю і двічі вистрілив у повітря. Через хвилину у відповідь десь далеко почувся

постріл. Тоді я вистрілив що два рази. Після того ми розклали багаття і стали чекати. Через півгодини стрільці повернулися. Вони виправдувались тим, що Дерсу поставив такі маленькі сигнали, яких нелегко й помітити. Гольд не заперечував і не сварився. Він зрозумів: те, що ясно для нього, зовсім не ясно для інших.

Напившись чаю, ми знову рушили вперед. Відходячи, я велів Ариніну й Сабітову уважно дивитися під ноги, щоб не повторити помилки. Години через дві ми досягли того місця, де в Сакхому з правого боку впадає річка Угрюма.

Тут стежки знову розійшлися. Перша вела на перевал до річки Ілімо (притока Такеми), а другою нам треба було йти, щоб потрапити до початку річки Горілої. Дерсу зняв торбину і почав носити бурелом.

— Рано робити бівуак,— сказав я йому.— Ходімо далі.

— Моя дрова носи нема. Моя дорога закривай,— відповів він серйозно.

Тоді я зрозумів його. Стрільці закинули йому, що сигнали, які він залишає, непомітні. Тепер він вирішив зробити таку перепону, щоб вони уперлися в неї і зупинились. Мене це дуже розсмішило. Дерсу наносив на стежку багато бурелому, нарубав кущів, підрубав і зігнув сусідні дерева — словом, спорудив цілу барикаду. Завал цей вплинув. Натрапивши на нього, Сабітов і Аринін роздивились і пішли як слід.

Річка Угрюма біжить у широтному напрямі. Вузька долина її вкрита густим хвойно-мішапим лісом. Сліди руїнницької дії води помітно на кожному кроці. Дерева, що лежать на землі, занесені галькою і піском, становлять загати, поки яка-небудь нова велика повідь не перенесе їх в інше місце.

Дорогою ми кілька разів бачили козуль. Я стріляв і вбив одну. Смерком ми дійшли до верхів'я річки і стали бівуаком.

Увечері Дерсу особливим способом смажив козулятину. Він викопав яму, розміром 40 сантиметрів у кубі, і в ній розклав великий вогонь. Коли стінки ями досить прогрілися, жар з ями було вийнято. Потім гольд узяв шматок м'яса, загорнув його в листя підбілу і опустив у яму. Зверху накрив яму плоским каменем, на якому знову розклав великий вогонь на півтори години. Приготовлене у такий спосіб м'ясо було на диво смачне. У жодному першокласному ресторані. не зуміли б так його засмажити: зверху козулятина вкрилася червонувато-бурою плівкою, але всередині була соковита. Відтоді при кожній пагоді ми смажили м'ясо саме так.

Звідси на другий день стрільці Аринін і Сабітов з мулом повернули назад, а ми з Дерсу продовжували подорож далі.

У верхів'ї річка Угрюма поділяється на дві річки, які розходяться під кутом градусів тридцять. Ми пішли ліворуч і стали сходити на хребет, який тут описує велику дугу, охоплюючи з усіх боків початок річки Горілої (річка Угрюма огинає його із заходу). В цих горах беруть початок і інші річки. На захід тече річка Сяо-Кунчі (притока Та-кеми), на південь — одна з приток річки Білімбе, на південний схід — Конор. Якщо стояти обличчям проти течії Горілої, а спиною до моря, то вершини, що складають згаданий гірський хребет, будуть розташовані справа наліво в такому порядку: гора Голіаф (960), Туманна (970), Шпіц (940), ПІанц (1000), Дромадер (1060), Облачна (980) і Алмазна (900 метрів). Остання складається з великозернистого кварцового порфіру. Тут у жилах часто знаходили друзи гірського кришталю. Ця обставина, певно, й стала приводом для того, щоб гору назвали Алмазною.

На всіх навколишніх сопках немає, лісу — тут були пожежі, і він вигорів. Дощі геть змили землю і оголили старі осипи, серед яких де-не-де збереглися поодинокі скелі з дуже химерними обрисами. Одні з них схожі на людей, другі •— на колони, треті — па ковадла і т. д.

Ми з Дерсу пройшли вздовж по хребту. Зверху було видно далеко навкруги. На півдні в глибокому розпадку блискучою гадючкою звивалась якась річка; на заході в синяву туману підносилось високе пасмо Сіхоте-Аліню; на північ теж ішли гірські хребти; на схід вони йшли виступами, а далі за ними лежало темно-синє море.

Картина була велична і сувора.

Коли почало смеркати, ми трохи зійшли з гребеня хребта у напрямі річки Горілої. Після недавніх дощів струм-' ки були повні води. Дуже скоро ми знайшли зручне місце і розташувалися бівуаком високо над рівнем моря.

Зранку день був хмарний, але надвечір небо очистилось. Золотисто-рожеві промені призахідного сонця деякий час линули по схилах гір, сягаючи вище й вище. Потім вони залишили скелі і стали гратися з хмарами на небі. Нарешті зникло і це явище: вечірня заграва почала повільно завмирати. Дромадер, ПІанц і Алмазна гори чітко вирізнялися на світлому тлі неба і здавалися тепер ще сумнішими й вищими. В міру того, як зникало світло сонця на небі, по землі розливалось інше, блідо-голубе світло місяця. Тіні стали різкіші й темніші. Навколо впала велика роса. Ніч мала бути холодна, тож ми постаралися назбирати якнайбільше дров — їх тут не бракувало.

Лежачи біля багаття, я милувався зорями. Дерсу сидів проти мене, прислухаючись до нічних звуків. Він розумів ці звуки, розумів, що бурмоче струмок і цро що шепочеться вітер із сухою травою.

З одного боку його освітлювало червоне світло багаття, з другого — бліді промені місяця, і здавалося, що поруч, притиснувшись один до одного, сиділо два чоловіки — червоний і голубий.

Ми розмовляли. Говорили про небо, про місяць, про зорі. Мені цікаво було довідатись, як пояснює всі небесні явища людина, що провела все життя серед природи і мала розум, не заповнений книжними аксіомами.

Виявилося, Дерсу ніколи не замислювався над тим, що таке небо, зорі. Пояснював він усе на диво просто. Зірка — зірка і є; місяць — кожен його бачив, отже і змальовувати нічого; небо — синіше вдень, темніше вночі і похмуре в сльоту. Дерсу здивувався, що я розпитую його про речі, добре відомі кожній дитині.

— Кругом люди розумій. Хіба тобі, капітане, подивись нема? — в свою чергу питав він мене.

Я так захопився спостереженням зоряного неба, що зовсім забув, де я. Раптом голос Дерсу вивів мене з стану задумливості.

— Подивись, капітане,— сказав він,— це маленька уїкта (зоря).

Я довго не міг второпати, на яке світило він показує, та нарешті, коли він пояснив, збагнув, що Дерсу мав на думці Полярну зорю.

— Це найголовніший люди,— вів далі гольд.— Його завжди одне місце стоїть, а кругом нього всі уїкта ходять.

В цей час яскрава падаюча зірка черкнула по небу.

— Що це таке, Дерсу? Як ти гадаєш? — спитав я.

— Одна уїкта впала.

Я думав, що він зв'яже це явище з народженням чи смертю людини, надасть йому релігійного забарвлення. Нічого схожого. Явище звичайне: упала одна зірка.

— Китайські люди кажуть,— додав він,— там, де впала зірка, треба шукати женьшень.

Для освіченаї людини це явище складне: осколок астероїда, що випадково ввійшов у сферу земного притягання, нагрівся від тертя об повітря, горить завдяки кисню повітря, метеорне залізо, космічний пил... Падіння їх на землю протягом багатьох віків мало впливати на об'єм, вагу і щільність землі, а всяка найменша зміна в цьому напрямі спричиняє зміну в її русі і позначається на русі інших планет і т. д.

Я отямився від своїх думок. Багаття погасало. Дерсу сидів, схиливши голову на груди, і думав. Я підкинув дров у вогонь і почав лаштуватися на ніч.

Вранці ми прокинулися від холоду. Роса, що впала звечора на землю, замерзла і перетворилася на іній. Зігрівшись чаєм, ми наділи свої торбинки і почали сходити до річки Горілої. Її долина ширша, ніж долина річки Сакхо-ми, і має чітко виявлений характер розмиву. Друга її характерна риса — це те, що тут немає лісів, їх здебільшого знищили пожежі. Всі схили гір, повернені до річки Горілої, геть вкриті осипами, на яких ростуть трава та кущі, і завалені буреломом. Річка ця — з порогами. Довжина її долини в чотирнадцять кілометрів, ширина біля гирла чотири — шість і глибина не більше 0,6—0,9 метра.

Чим нижче ми спускалися, тим багатоводніший ставав струмок. З обох боків у нього впадали такі ж струмки, і незабаром наш струмок став досить великою гірською річкою. Вода з .шумом бігла по камінню, але цей шум такий одноманітний, що забуваєш про нього, і здається, наче в долині зовсім тихо.

Пробиратися крізь зарості горілого лісу завжди важко. Голі, без кори, стовбури дерев з гострими сучками безладно лежать на землі. В густій траві їх не видно, тому часто спотикаєшся і падаєш. Після дня дороги по такому горілому бурелому ноги у коней завжди поранені, у

людей одежа подерта, а обличчя і руки подряпані до крові. Знаючи з досвіду, що згарища краще обійти, навіть витративши на це більше часу, ми зійшли в струмок і пішли по гальці.

Раптом за поворотом річки я побачив якусь тварину, схожу на собаку, тільки більшу. Широка голова, невеликі кудлаті стоячі вуха, притуплена морда, суха будова і довгий пушистий хвіст свідчили, що це червоний вовк, або шакалоподібний дикий собака. Колір вовка справді був червоний, темний на спині і світлий на животі. Тварина хлебтала воду. Коли ми вийшли на гальку, вона перестала пити і великими стрибками подалася до лісу. Слідом за нею із прибережних кущів вибігло ще два вовки, з яких один був такої ж масті, як і перший, а другий темніший. Ще кілька вовків майнуло повз нас у кущах. Я стріляв і поранив одного. У цей час надійшов Дерсу. Довідавшись в чому справа, він пішов у зарості й почав щось шукати. Хвилини за дві, почувши його оклик, я попрямував у ту сторону. Гольд стояв біля здоровенного кедра і махав мені рукою. Підійшовши до нього, я побачив на землі велику пляму крові і де-не-де жмутки оленячої шерсті. Дерсу розказав, що червоні вовки завжди гасають по тайзі зграями і полюють на кіз гуртом, причому одні виконують роль загонщиків, а інші влаштовують засідку. Нападаючи на тварину, вони роздирають її на шматки, лишаючи на місці, як і цього разу, тільки плями крові і жмутки шерсті. Мисливці кажуть, що бували випадки, коли вовки нападали і на людину.

Край поширення червоних вовків — долина річки Уссурі, Південно-Уссурійський край і прибережна місцевість на північ од затоки Ольга до мису Плитняк. Інакше кажучи, північна межа району, де вони мешкають, збігається з межею поширення диких кіз і плямистих оленів. Найчастіше червоні вовки трапляються в Посьєтському, Барабашському і Суйфунському районах.

Трохи відпочивши біля річки, ми рушили далі і надвечір дійшли до берега моря.

Наступний день, 31 серпня, ми провели на річці Сяо-Кемі, відпочивали і збиралися з силами. Старовіри, упевнившись, що ми не втручаємося в їхнє життя, змінили своє ставлення до нас. Принесли нам молока, масла, сиру, яєць і хліба, розпитували, куди ми йдемо, що робимо і чи селитимуть біля них переселенців.

Розділ восьмий ТАКЕМА

Птахи на березі моря.— Населення.— Дугоподібні гірські складки.— Річка Ілімо.— Бабуся з онуками.— Річка Цімухе.— Лісовик і сліди тигра,— Ізюбр.— Пороги.— Переправа вбрід.— Бівуак старого китайця.

Сьогодні перший день осені (1 вересня). Після полудня ми залишили річку Сяо-Кему і перейшли на Такему. Ця відстань невелика — тільки сім кілометрів при добрій стежці, прокладеній паралельно берегу моря.

Навколишні гори — невисокі розмиті горби з пологими схилами — складаються з метаморфізованих базальтів, авгі-тового андезиту і туфів. На Такему ми прийшли рано, але довго не могли переправитися через річку. На її правому березі, біля . гирла, паслися копі під наглядом старого китайця і кульгавого тази. Останній, за словами старого, поїхав на човні в село по продукти і має незабаром повернутися. Поки стрільці гріли чай, я знічев'я пішов на берег моря подивитися птахів.

Переліт щойно почався. Насамперед я помітив сірих качок і вузьконосих чирків. І тих, і тих було дуже багато. Перші дуже лякливі. Вони не підпускали до себе людину і, зачувши кроки, миттю злітали. Другі — маленькі сірі качечки з синіми дзеркальцями на крилах — сумирні і довірливі, намагалися тільки трохи відпливти вбік. В іншому місці я побачив кілька чернів. Чорні, з синім полиском і з білими плямами на спині, вони швидко плавали по лагуні і часто пірнали. Я вбив двох птахів, але їсти їх не можна було, бо м'ясо дуже відгонило рибою. На другому березі зграйками ходило багато куличків. Деякі з них перелітали на наш бік. Це були червононогі чепуруни. Біля води

метушилися каменешарки — гарні рябенькі пташечки, теж з червоними ногами. Вони бігали по воді і щоразу, коли відходила хвиля, зазирали під каміння, перевертали травинки, шукаючи корму. Ближче до моря трималися найкрасивіші кулики-сороки — з червоними дзьобами і ногами сіро-фіолетового кольору. Вопи підпускали людину не ближче як на сто п'ятдесят — двісті кроків, потім знімалися по черзі і, відлетівши кроків на чотириста, знову сідали біля води, озираючись навколо. Біля гирла річки поодинці бігали по камінню, махаючи хвостиками, граціозні плиски, які зовсім не боялися людини. У морі плавали звичайні кам'янушки, які, мабуть, і не збиралися відлітати. їх не турбувало наближення холоду.

4 Надходила пора ходу кети, і в морі перед гирлом Та-кеми було безліч чайок. Уже кілька днів ці птахи поодинці кудись летіли на південь. Потім вони зникли і ось тепер несподівано з'явилися знову, але вже зграями. Інколи чайки разом зривалися з води, перелітали через бар і сідали в заводі річки. Я вбив двох птахів. Це були, як виявилося, тихоокенські клуші.

На Такемі зовсім нема фазанів, хоч китайці обробляють тут землю вже понад десять років. Це пояснюється тим, що між річками Санхобе і Такемою лежить пустельний край, без нив і городів. Мабуть, річка Такема в Зауссу-рійському краї є північною межею зони поширення звичайної білобокої сороки, такої звичної для Ольгинського району. Далі на північ по узбережжю моря кількість цих птахів швидко зменшується.

Нарешті кульгавий таза повернувся, і ми почали готуватися до переправи. Це було не так уже й легко, як здавалося з берега. Течія в річці була дуже бистра, перевіз-ник-таза щоразу піднімався вверх по воді метрів на триста і потім уже пускався до протилежного берега, щосили впираючись жердиною в дно річки, і все ж течія зносила його аж до гирла.

У пониззі річка Такема поділяється па три рукави. Всі вони впадають у довгу заводь, яка тягнеться вздовж морського берега і відокремлена

від нього піщаним валом. Раніше гирло Такеми було за дванадцять кілометрів од моря, там, де долина звужується і утворює "щоки". Про це вл-разпо свідчать сліди корозії21 з лівого боку долини, біля підніжжя відсунутих тепер у глиб країни берегових круч з акліролодібного граніту.

Кілометрів за десять од моря правий берег річки скелястий і складається з міцного граніту, що не піддається руйнуванню, з численними жилами яфаніту і скіліту.

Перепливши на другий бік річки, ми пішли до фапз, що стояли вдалині. Населення Такеми мішане —' китайці і тази. Китайських фанз 23, тазівських 11.

У горах з правого боку річки, проти фанзи Сіу Фу, китайці мили золото, але кинули цю справу, бо добутий дорогоцінний метал не виправдував затрачених зусиль.

Тази па річці Такемі ті самі, що й у Південно-Уссурійському краї, але вони мщлпе зазнали впливу китайців. Живуть вони у фанзах, уміють робити човни і лижі, влітку обробляють землю, а взимку соболюють. * Розмовляють

по-китаиському, по-удегеиському знають тільки лічбу та окремі слова. Китайці на Такемі — цілковиті господарі річки; тубільці тут затуркані, у китайців вони, як і скрізь,— неоплатні боржники.

Коли ми підходили до селища, назустріч нам вийшов старшина Сю Кай. Це був благовидий дідусь із сивою бородою. Місцем стоянки я вибрав фанзу таза Сіу Фу, що самотньо стояла за протокою.

На другий день, 2 вересня, ми не вирушали в дорогу. Любителі риболовлі ходили на річку. Піймали три кети, одну горбушу і два бички-головачі з рябим забарвленням і оранжевою смугою на темно-

оливковому спинному плавці. Всі інші приводили до ладу одяг і чистили зброю.

Порадившись із тазами, я вирішив іти вгору по річці Такемі

З Дерсу, Чжан Бао, Ариніним і Чан Ліном, племінником горбатого тази, що втік з річки Іодзихе. О. І. Мерзлякову з рештою мулів звелів іти на річку Амагу і там чекати на мене.

Вихід було призначено на другий день, але здійснити його не пощастило через негоду. Нарешті

4 вересня дощ перестав. Тоді ми зібрали свої торбинки і після полудня вчотирьох вирушили в далеку дорогу.

На північ од мису Видний прибережна смуга в географічному відношенні — це край, зовсім не схожий на те, що ми бачили далі на південь.

Цікавою рисою цієї частини За-уссурійського краю є розташовані дугою гірські складки. Тому й напрям течії річок до моря дугоподібний. Саме такими річками є Такема, Кусун, Кулумбе й Амагу. Перші дві немовби обіймають інші, причому верхів'я Такеми заходять за верхів'я Кусуну. Кулумбе й Амагу, в свою чергу, охоплюють річки Вандагоу, Найну і Момокчі. Річка Такема завждовжки понад сто двадцять кілометрів. Тече вона поздовжньою долиною і в нижній течії прориває гірський хребет. Такема — річка бистра, багатоводна і надзвичайно порожиста. Ширина її в нижній течії — шістдесят метрів, а глибина — до півтора метра.

Від тазівських фанз угору по долині йде стежка. Вона веде лівим берегом річки і всіляко уникає бродів. Там, де долина звужується, доводиться видиратися по скелях і навіть іти вбрід по воді. Перші "щоки" (з кварцо-порфіро-вого туфу) лежать за дванадцять кілометрів

од моря, другі — на два з половиною кілометри вище. В оголеннях тут можна побачити діабазовий і дуже хлоритизований порфірит. У заглибині однієї скелі китайці влаштували кумирню, присвячену божеству, що охороняє ліси й гори.

За "щоками" долина знову ширшає. Ця місцевість зветься Ілімо, так само, як і річка, що * впадає в Такему з правого боку. Довжина річки тридцять п'ять кілометрів, а утворюють її три гірські струмки. Найцікавіші з них — ліва її притока Чаку, з перевалом на Такунчі (притока Такеми). За словами тубільців, у верхів'ї Чаку є висока скеляста сопка, яку китайці називають Ян-Лаза (тобто "Трубчаста скеля"). Середнє безіменне джерельце приведе мандрівника на річку Білімбе, а праве — на річку Сяо-Кему.

Долина річки Ілімо пряма, в нижній частині відкрита і кам'яниста. З лівого боку її тягнуться тераси, місцями болотисті і зарослі рідколіссям з чорної берези, липи і модрини.

Біля гирла річки Ілімо ми знайшли дві маленькі на-півзруйновані фанзочки. В одній з них жили бабуся з онуками — дев'ятирічним хлопчиком і дівчинкою семи років. У цих дітей батько й мати померли від віспи два роки тому. Китайці скористалися беззахисністю бабусі і обібрали її дочиста: відняли житло, городи, курей, свиней і навіть собак. Бідолашній бабусі не лишилося нічого, як перекочувати на Ілімо й оселитися тут у самотності. Я застав сім'ю в страшному убозтві. Хлопчик ловив рибу і тим годував бабусю та свою сестричку.

Ніде втрата чоловіка не буває таким нещастям, як у тазів. Із смертю годувальника сім'ї з'являються кредитори. Мов хижі птахи, вони накидаються на майно покійного і до нитки оббирають вдову. До душевних страждань жінки приєднується ще страх, що її виженуть із житла, страх перед злиднями і розлукою з дітьми, яких китайці звичайно продають у рабство на чужину.

Мені стало шкода бабусю, і я дав їй три карбованці. Вона розгубилася, заплакала і просила мене не казати про це китайцям. Попрощавшись із нею, ми пішли далі. Хлопчик проводжав нас до річки Цімухе.

Від гирла річки Ілімо Такема повертає на північ і тече у цьому напрямі кілометрів шість чи сім. Вона весь час тримається правого боку долини і протікає біля підніжжя гір, які вкриті осипами і майже зовсім не мають рослинності. Ці гори складаються з глинисто-кам'янистих^ сланців і гранітного порфіру. З лівого боку річки тягнеться широка смуга землі, вільна від лісу. Тут можна бачити подвійні тераси, які добре збереглися. Дерева, розкидані поодинці і невеликими групами, надають їм мальовничого вигляду.

Долина Цімухе є ніби продовженням долини Такеми. Із зелені лісу біля її гирла височить самотня скеля, яка може правити за прекрасний орієнтир. Вдалині видніє високий, зовсім безлісий гірський хребет, що оперізує басейн річки Такеми з північно-східного боку.

Від річки Цімухе Такема робить крутий заворот на захід і тече по ущелині між горами, що складаються з польовошпатового порфіру та незначної кількості хлориту; з правого боку трапляються оголення фельзитів і кварцового порфіру з епідотом. Тут багато скель, що від дії води набрали химерних обрисів. Деякі з них схожі на ворота, інші — на допотопних тварин з маленькими головами, на фігурні стовпи і т. д. Вони тягнуться два чи три кілометри. Потім долина знову ширшає. Під час дощів тут завжди скупчується багато води. Тоді річка виходить з берегів і затоплює весь ліс.

У долині Такеми ростуть могутні незаймані ліси — їх ще ні разу не торкалася рука людини. Здавалося, природа нарочито вибрала ці місця, щоб показати, якою може бути продуктивна сила землі.

Кедр, тополя, клен, вільха, черемха Максимовича, шипшина, горобина бузинолиста, амурський барбарис і чортове дерево, обплутані виноградом, актинідіями і лимонником, створюють тут такі непрохідні хащі, що пробратися через них можна тільки з ножем у руці, докладаючи великих зусиль і ризикуючи лишити свою одежу в кущах.

Ми йшли досить гамірно. Дерсу щось розповідав,

Чжан Бао і Чан Лін сміялися. Раптом Лісовик зупинився, підібгав хвоста, зігнувся і, прищуливши вуха, злякано почав озиратися навкруги. Пропустивши повз себе людей, він тихенько поплентав ззаду. Причина його страху незабаром з'ясувалася. Попереду на мулистому грунті було видно відбитки тигрових лап. Звір щойно бродив тут, але почув наші голоси і заховався в заростях. В цей час моя Альпа, що розумілася лише на пернатій дичині, відстала трохи і потім кинулась наздоганяти нас. Почувши, що ззаду хтось біжить, Лісовик завищав, рвонув уперед і так ударив під ноги Дер-су, що повалив його на землю. Ми теж спочатку злякались і приготувалися до оборони. Дерсу підвівся і сказав, звертаючись до Лісовика:

— Ні, тобі разом з людьми ходи не можу. Моя тобі товариш нема. З таким собакою разом ходи — скоро пропади.

На кінець своєї фрази він плюнув у сторону собаки. І справді, з таким собакою дуже небезпечно ходити на полювання. Він може приманити звіра і в той час, коли мисливець цілитиме з рушниці, збити його з ніг.

Годині о четвертій чи п'ятій після полудня ми стали бівуаком. Торби наші були важкі, тому всі дуже потомилися. Навколо було багато трави і сухостою для дров. Щоб не запалити лісу, ми розмістилися на гальці біля річки.

Надходила осінь. Смеркало вже раніше, ночі стали довші, почала випадати велика роса. Це природа оплакувала весну, коли все було молоде і тішилося життям.

Увечері я пішов трохи походити по галечниковій обмілині. Дійшовши до її кінця, сів на пень, якого прибила вода, і задивився на річку.

Ніч була ясна. Один берег річки був освітлений, другий — у затінку. При місячному світлі листя дерев здавалося посрібленим, стовбури білясто-голубими, а тіні чорними. Кущі шелюги низько схилилися над водою, наче вони хотіли щось сховати біля своїх берегів. Навколо було тихо, безгучно, тільки річка ледь шуміла па перекатах.

Раптом до мого вуха долинуло шарудіння. Воно йшло з кущів. Я пригадав зустріч з тигром і трохи злякався, хоча з досвіду знав, що шарудіння ще не означає небезпеку. Часто-густо причиною його є яка-небудь дрібна тварина, як-от миша чи жаба. Я опанував себе і лишився на місці. За хвилину шарудіння повторилося, потім затріщали гілки і на обмілину вийшов олень. Він підійшов до річки, жадібно шив воду. Я не міг ворухнутись і хвилини дві милувався чудовою твариною. В цей час наші собаки зачули звіра і загавкали. Ізюбр стрепенувся, риссю вибіг із річки, поклавши роги на спину, стрибнув на берег і зник у лісі. Я встав з пня і повернувся на бівуак.

Увечері ми ще довго сиділи біля вогню і розмовляли про полювання.

На другий день всі повставали рано; перші вранішні промені засталд нас уже в дорозі.

Тепер річка повернула на захід. В цих місцях її ширина становить 60—80 метрів, а глибина — 1,5—2 метри. Річка Такема в прибережному районі вважається найбурхливі-шою. І справді, середня швидкість її течії з 4 вимірів — 10 кілометрів на годину.

В долині Такеми добрі ліси, тому збереглись і звірі. Тут можна побачити всіх представників чотириногих, починаючи з білки і кінчаючи тигром. Зокрема багато ізюбрів. Скрізь по дорозі нам траплялися китайські мисливські курені і соболині пастки.

Ми. йшли весь час лівим берегом звіриною стежкою. Таких стежок тут чимало. Вони ледь протоптані і часто губляться в кущах. Чотириногі ідуть ними вільно, а людині просуватися важко. Треба бути дуже спритним, щоб з вантажем за плечима стрибати з каменя на камінь і видиратися по крутому — понад 40 градусів — схилу.

Ми йшли і йшли вперед, а здалеку щораз виразніше долинав якийсь шум". Чан Лін сказав нам, що це пороги. На річці Такемі їх шість. Найбільший — біля річки Та-кунчі, а менші — поблизу річищ Охотхе і Чандінгоузу. Тут ми мали переправитися на другий берег Такеми.

Перейти вбрід глибоку і швидку річку не так просто. Якщо вода низька, то це легко, але якщо вода сягає пояса, то переходити її треба дуже обережно.

Я вже казав, що відмінною рисою тутешніх річок є низька температура води, тому переходити вбрід треба одягнутим. Голе тіло мерзне, особливо голінки, крім того, треба йти по прямій лінії і зовсім не проти води, а навскоси, по течії. Ні в якому разі не слід повертатися до течії обличчям або спиною, бо вода зіб'є з ніг. Щоб вода не знесла з наміченої дороги, треба міцно триматися на ногах, а це можна зробити тільки при умові, що ноги будуть взуті. Для більшої стійкості люди надівають на себе торби і навіть накладають у них каміння. Разом з тим торби становлять і небезпеку. Якщо людина впаде у воду, вантаж не дасть змоги підвестися, про плавання тоді годі й думати.

Вирішено було йти всім зразу: коли хто знесилиться — його підтримають інші. Попереду пішов Чан Лін, за ним Чжан Бао, мене поставили посередині, а Дерсу замикав похід. Собаки попливли поряд,

але течія віднесла їх убік. Коли ми входили у воду, вони вже обтрушувались на тому березі.

З перших же кроків я відчув, що коли б не торба за плечима й міцна палиця в руках, я не подужав би течії. Вода мчала швидко, в голові мені запаморочилось, я похитнувся і мало не впав, але міцною рукою мене підтримав Чжан Бао. В цю мить я палицею збив у себе з голови кашкета; про нього ніколи було думати. Через хвилину я отямився і пішов далі. Незабаром я помітив, іцо йти стало легше. Ще кілька кроків, і ми вийшли на мілководдя. Із зітхання, яке вирвалось у моїх супутників, я зрозумів, що нам справді загрожувала серйозна небезпека.

Вийшовши на берег, я почав швидко одягатись, але Чан Лін сказав, що сьогодні далі ми не підемо, а заночуємо тут.

На березі були сліди багаття. Попіл, вугілля та обгорілі головешки — ось усе, що я помітив, але Дерсу побачив більше. Насамперед він зауважив, що вогонь горів на тому самому місці багато разів. Виходить, тут був постійний брід через річку. Потім Дерсу сказав, що останній раз, три дні тому, біля вогню ночувала людина. .Це був старий китаєць, він цілу ніч не спав, а ранком не наважився переходити річку і повернув назад. Те, що тут ночувала одна людина, можна було визначити по сліду на піску; що вона не спала, видно було з того, що вона не лаштувала постелі біля вогшо; що це був мисливець, Дерсу зрозумів, побачивши дерев'яну паличку із зазубринками, яку завжди використовують для пасток на дрібних чотириногих; що це був китаєць, він дізнався з покинутих улів та із способу влаштовувати бівуак. Все це було зрозуміло. Але як Дерсу дізнався, що ця людина була стара? Не знаходячи розгадки, я попросив, аби він пояснив.

— Як тобі стільки років в сопках ходи, розумій нема? — в свою чергу спитав мене Дерсу.

І віп підняв із землі ули. Вони були старі, багато разів лагоджені, діряві. Для мене було ясно тільки те, що вони вже непридатні, тому китаєць покинув їх і пішов назад.

— Невже розумій нема? — дивувався Дерсу.— Молода людина спочатку протопче носок, а стара неодмінно протопче п'ятку.

Як це просто! Справді, досить тільки, придивитись, як ходить молода людина і стара, щоб побачити: молодий ходить легко, майже на носках, а старий ставить ногу на всю ступню і більше натискує на п'яту. Поки ми з Дерсу оглядали залишений бівуак, Чжан Бао і Чан Лін розклали вогонь і поставили намет.

Трохи обсушившись, я пішов униз по річці, сподіваючись найти кашкета. Течією могло прибити його де-небудь біля берега. Так я проходив до сутінків, але кашкета не знайшов, тож довелося зав'язати голову хустиною. В цьому своєрідному уборі я й мандрував далі.

Коли я повертався, на землю вже спала ніч. Сходив місяць, і за сопками, по той бік річки, стало видніше. На гребені гори ліс вирізнявся так чітко, що можна було розгледіти кожне дерево. При цьому освітленні тіні в лісі здавалися глибокими ямами, а вогонь — червонішим, ніж вігі є насправді. Десь осторонь заревів ізюбр, але мляво, і, не дотягнувши до кінця, обірвав останні ноти. Відповіді йому не було. Над річкою з'явився туман. Він стелився над водою і набирав дивних обрисів. Мені не хотілося йти на бівуак. Я сів на березі і довго стежив, як місячні промені гралися з нічними тінями. Чжан Бао і Дерсу, стурбовані моєю відсутністю, почали голосно гукати мене. Хвилин через п'ятнадцять я був разом з ними.

Розділ дев'ятий ЛІ ЦУНБІН

Видра.— Остень удегейців.— Долина Такунчі.— Лісові птахи.— Самотня фанза.— Старий китаєць.— Маленька послуга.— Історія одного

'життя.— Тяжкі спогади.— Сповідь.— Душевний переворот.— Рішення і прощання.— Амулет.

На світанку ми знялися з бівуаку і пішли правим берегом Такеми. Річка знов завернула на північ. Між її притоками Хумо, Сяо-Кунчі і Такунчі від гір у долину висуваються відроги, які ближче до річки переходять у високі річкові тераси з масивною основою, що складається з кварцового порфіру і вітрофірового ліпариту. У тих місцях, де відроги перетинають річку, утворилися пороги; останній поріг — це справжній водоспад. Грізно ревучи, вода мчить у вузький прохід і з піною б'ється об каміння. Біля самісінького порога виникла глибока вимоїна. Тут вода тече тихо і при сонячному освітленні має смарагдовий колір. Я б довго милувався порогом, коли б мою увагу не було відвернуто в інший бік.

Недалеко від нас на спокійній воді раптом з'явився якийсь предмет. Це була видра, яку селяни в Росії звуть "порешнею". Вона має довге тіло (1 метр 20 см), довгий хвіст (40 см) і короткі ноги, круглу голову з виразними чорними очима, темно-буру лискучу шерсть на спині та з боків і сріблясто-сіру на нижньому боці шиї і на животі. Коли тварина рухається по суші, передні і задні лапи її майже сходяться, і все тіло вигинається дугою вверх.

В Уссурійському краї видра поширена рівномірно і скрізь. Улюблене місце її — це річки, де багато риби, і, зокрема, такі місця, які не замерзають і де біля берегів є під льодом порожнечі. Помічено, що для відправлення природної потреби видра виходить із води завжди на те саме місце, навіть якщо їй доводиться пропливати чималу відстань. Тут у піску мисливці звичайно ставлять пастки. Знищивши рибу в якомусь одному районі, видра берегом перебирається вгору або вниз по річці. У неї чудово розвинене чуття орієнтування. В тих місцях, де річка робить петлю, видра перетинає півострів у найвужчо-му місці. Інколи видра перекочовує з однієї річки в іншу; тубільці вбивали їх у горах, далеко від річки. Ляклива, хитра, обережна, ця тварина любить робити свої' мисливські екскурсії місячної ночі і рідко показується вдень.

Видра, яку я спостерігав, тримала в зубах рибу і пливла до протилежного берега. За хвилину вона вилізла на мокрий камінь. Її мокре тіло блищало проти сонця. Зненацька вона оглянулась, побачила мене, кинула рибу і швидко пірнула у воду. Я умовив своїх супутників заховатися в кущах, сподіваючись, що тварина появиться знову, але видра не появлялась. Я вже хотів підвестися, коли раптом якась тінь майнула в повітрі і щось велике та громіздке опустилося на камінь. То був білохвостий орлан. Вхопивши рибу, він знову легко знявся в повітря. В цей час на воді з'явилась видра, але вже значно далі по річці. Вона, мабуть, виринула, щоб пабрати в легені повітря, і потім зникла зовсім.

Кілометри через три ми досягли гирла річки Такунчі і тут стали бівуаком. Чжан Бао і Дерсу взялися рубати дрова, а Чан Лін пішов ловити остенем рибу.

Похідний остень удегейців — це маленький гарпун з ременем. Носять його біля пояса і, коли треба, надівають на ратище. Звичайно рибу б'ють з берега, тихо підкравшись до неї. Після удару наконечник зіскакує з ратища, і риба тягне його за собою, але через те, що він прив'язаний до ременя, то й риба опиняється на прив'язі.

Чан Лін вправно володів остенем і вбив шість великих пестрюг, з яких вийшла чудова вечеря.

На другий день, 8 березня, ми розпрощалися з Таке-мою і пішли вгору по річці Такунчі. Ця річка завдовжки пойад сорок кілометрів тече по кривій з північного заходу на схід. Біля гирла її ширина сягає до 6 метрів, а глибина по руслу — від 1 до 1,2 метра. Вода в ній каламутна, з синім опаловим відтінком.

Такунчі —■ типова долина розмиву; біля гирла вона вузька, а чимдалі вгору стає ширша. Немовби поодинокі гостроверхі сопки із згладженими контурами і пологими схилами вказують на постійні денудаційні процеси.

Геологія Такунчі така: біля гирла річка підмиває високу терасу, основа якої' складається з красивих глинястих сланців з тонкими прошарками сірих пісковиків. Трохи вище, з правого боку, видно оголення дуже давніх конгломератів, які мають такий вигляд, наче вони побували у вогні. Далі, з лівого боку, іде акмуровидний граніт з плитняковою окремістю, а вище — знову глинясті сланці з дуже інтенсивною складчастістю.

Із приток Такунчі найцікавіші в середній течії дві малі безіменні з правого боку і одна велика (річка Талда) — з лівого. Перша веде до перевалу на Ілімо, друга — на річку Сакхому (Сяо-Кема) і третя — знову на річку Такему. Біля гирла кожної притоки є по одній мисливській фанзі.

До першої фанзи ми дійшли дуже швидко. Трохи відпочивши і напившись чаю з сухарями, ми рушили далі. Вся долина річки Такунчі, так само як і долина Такеми, вкрита густим хвойио-мішаиим лісом. Дуже розмите русло річки і завали бурелому вказують на те, що під час дощів на Такунчі бувають поводі.

Другу половину дороги ми пройшли легко, без ніяких пригод, дістався до другої мисливської фанзи, розташувались у ній на ніч як удома.

Щось сталося з сонцем. Воно вже не так світило, як улітку, сходило пізніше і рано поспішало на спочинок. Трава на землі сохла і жовтіла. Листя на деревах теж почало блякнути. Перші відчували наближення зими виноград і клени. Вони прикрасилися в оранжеві, пурпурові і фіолетові барви.

Присмерком ми пішли з Дерсу полювати на ізюбрів. Вони вже стабуиились. Самці не хотіли битись і хоч відгукувались один до одного на заклик, однак трималися позаду стада і рогами відганяли самок од того місця, де міг з'явитися суперник.

Після вечері ми всі вмостилися на теплому кані. Дерсу почав розповідати про одну пригоду, Чжан Бао та Чан Лін сиділи біля нього і уважно слухали. З їхніх коротких вигуків я зрозумів, що гольд розповідав щось цікаве, але сон так здолав мене, що я зовсім не міг боротися з ним і заснув мов убитий.

9 вересня ми йшли далі до Сіхоте-Аліню. В хороших лісах завжди багато пернатих.. Крім звичайних для Уссурійської тайги жовн, горіхотворок, сойок, рябих дятлів, диких голубів, ворон, орлів і повзиків, тут, поблизу річки, на старих пожарищах, які вже позаростали листяним молодником, траплялися поодинці сивоголові дятли. Удегейці називають їх "земляними" дятлами, бо вони шукають собі їжу на землі, а не на деревах. Ці птахи щоразу, коли ми підходили, зчиняли несамовитий галас і намагалися скоріше сховатися в гущавині лісу.

В іншому місці я побачив у траві дроздів з червоним черевцем. Почувши шурхіт наших кроків, вони раптом усі разом злітали в повітря і сідали на гілки найближчих дерев, щебечучи так, немов обмінювалися думками про те, що трапилося. По кущах нишпорили маленькі цікаві пташечки із смугастою спиною і білою голівкою. Це були ластівки-мухоловки. Коли зникнуть комахи, вони теж повинні відлетіти в теплі краї. Цей час уже був близько. Недаремно мухоловки почали збиратись у табунці, Над осипами кружляли два яструби. Піскухи були для них ласою приманкою. Та ці гризуни дуже обережні. Далеко від нір вони не відходили і при найменшій ознаці небезпеки швидко ховались у камінні. Але, вміло маневруючи, пернаті хижаки не лишалися без здобичі.

За роботою непомітно промайнув день. Сонце вже готувалося йти на спочинок. Золотаві промені його глибоко пронизували ліс і надавали йому особливої привабливості.

Ми прискорили ходу.

Маленька, ледь помітна стежечка, що правила нам за провідну нитку, весь час петляла: вона переходила то на один берег річки, то на другий. Долина ставала дедалі вужча і раптом зразу поширшала. Рельєф набув незрозумілого, розпливчатого характеру. Це було верхів'я річки Такунчі. Тут три струмки збігалися в одне місце. Я зрозумів, що стою біля підніжжя Сіхоте-Аліню.

Відроги хребта були так розмиті і прорізані гірськими джерелами, що здавалося, ніби то окремі сопки. Далі за ними видно було гребінь вододілу; наче високою стіною облямував він початок Такунчі. Природа мовби хотіла чітко відокремити тут прибережний район од басейну річки Іману. В тому місці, де з'єднувалися три струмки, була невелика галявина, і на ній стояла маленька фанза, вкрита корою і сухою травою.

Біля фанзи ми застали самотнього старого китайця. Коли ми вийшли з кущів, він одразу хотів утекти. Але, видно, самолюбство, похилий вік і звичай гостинності примусили його лишитися. Старий розгубився і не знав, що діяти.

Тоді вже переслідували браконьєрів і виселяли їх за межі краю. Китаєць, мабуть, думав, що його зараз же арештують і відправлять у затоку Ольга під конвоєм. Від хвилювання він сів па пень і довго не міг заспокоїтися. Старий важко й поривчасто дихав, обличчя його вкрилося потом.

Тим часом сонце заховалося за гори. Чарівне світло в лісі погасло; навколо стало похмуро і прохолодно.

Місце, де стояла фанзочка, видалося мені таким затишним, що я вирішив тут заночувати.

Дерсу і Чжан Бао вітали дідуся по-своєму, а потім взялися розпалювати вогнище та варити вечерю. Я сів осторонь і довго розглядав китайця.

Він був високий на зріст, трохи сутулуватий, з чор-пими помутнілими очима і довгою рідкою сивою бородою. Жилава шия, темне зморшкувате обличчя і трохи загострений ніс робили його схожим на мумію. Він був у старій, уже давно вицвілій, грубо полатаній сорочці з синьої даби, підперезаній таким самим старим шарфом, до якого збоку були прив'язані мисливський ніж, лопаточка, щоб викопувати женьшень, і торбинка для кременя та кресала. На ногах сині штани і низеньке саморобне взуття із шкіри лося з ремінними перетяжками, а на голові звичайна ганчірка, почорніла від кіптяви та бруду.

Старий китаєць не був схожий на звичайних робітни-ків-китайців. Ці руки з довгими пальцями, цей профіль та ніс з горбочком і якийсь особливий відбиток на обличчі свідчили про те, що він попав у тайгу випадково.

"Мабуть, збіглий політичний",— подумав я.

Майнула думка, що причина його страху — це я. Мені стало ніяково. В цей час Аринін приніс мені кварту чаю і дві грудочки цукру. Я встав, підійшов до китайця і подав усе це йому. Старий так розгубився, що випустив кварту па землю і розлив чай. Руки в нього затремтіли, на очах виступили сльози. Він опустився на коліна і вигукнув здавленим голосом:

— Тау-се-ба, та-лай-я! (Спасибі, капітане!)

Я підвів його і сказав:

— Бупа, бе-хай-па, латурл! (Нічого не бійся, діду!)

Всі ми взялися до свого діла. Я заходився креслити денний маршрут, а Дерсу і Чжан Бао почали варити вечерю. Потроху старий заспокоївся. Після чаю, сидячи коло багаття, я почав розпитувати, як він попав на Такунчі.

Китаєць розповів, що звати його' Лі Цунбін, йому сімдесят чотири роки, родом він із Таньцзіна і походить з багатої китайської родини. Ще замолоду посварився з сім'єю. Молодший брат страшно скривдив його. До цього була причетна жінка. Батько став на сторону брата. Тоді вій покинув батьківський дім і пішов на Сунгарі, а звідти цере-брався в Уссурійський край і оселився на річці Даубіхе. Згодом, коли на Даубіхе прийшли руські переселенці, він перебрався на річку Улахе, далі жив на річках Судзухе, Пхусуне та Вай-Фудзі— і, нарешті дістався до річки Такеми, де й прожив безвиїзно тридцять чотири роки. Раніше він був мисливцем. Першу рушницю мав гнотову, за неї вій заплатив тридцять добірних соболів. Потім шукав дорогий корінь женьшень. На старість він уже не міг полювати і став звіроловом. Це й спонукало його осісти на одному місці, подалі від людей. Вже багато років, як він уподобав річку Такунчі і оселився тут. Жив Лі Цунбін сам-один. Інколи хтось із тубільців заходив до нього випадково, і сам він раз чи два на рік спускався до гирла Такеми. Старий згадав свою матір, дитинство, сад, будинок на березі річки.

Нарешті він замовк, схилив голову на груди і глибоко замислився.

Я озирнувся. Біля вогню ми сиділи вдвох. Дерсу і Чжан Бао пішли по дрова.

Ніч мала бути холодна. По небу, всіяному зорями, широкою смугою простягся Чумацький Шлях. Різкий холодний вітер дув з північного, заходу. Я змерз і пішов у фанзу, а китаєць лишився сидіти коло вогню.

Я помітив, що Дерсу проходив повз старого навшпипь-ки, розмовляв пошепки і взагалі намагався^ не гомоніти.

Час од часу я визирав у двері і бачив китайця, що сидів на тому ж місці, в тій же позі. Полум'я багаття освітлювало його старече обличчя. По ньому стрибали червоні і чорні тіні. При цьому освітленні він скидався

на виходця з того світу, залізну людину, розжарену до червоного. Китаєць так поринув у свої думки, що, здавалося, зовсім забув про нас.

Про що він думав? Мабуть, про свою молодість, про те, що міг би влаштувати своє життя інакше, про рідних, про кохану жінку, про свій вік, проведений у тайзі, в самотині...

Пізно ввечері я визирнув у вікно. Вітер роздмухував погасле багаття. На мить спалахувало тьмяне полум'я, освітлюючи сухорляву постать старого.

Він сидів на тому ж місці, підперши голову руками, дивився на жарини і згадував далеке минуле. Я хотів було гукнути його, але чомусь не наважився.

Нарешті, закінчивши свою роботу, я згорнув зошит і хотів лягти спати, але згадав китайця і вийшов із фан-зи. Од багаття зосталося лише кілька жарин. Вітер рвав їх і розносив по землі іскри. А китаєць сидів на пні так само, як і годину тому, напружено про щось думаючи.

Я сказав Дерсу, щоб він покликав його у фанзу.

— Не треба, капітане,— тихенько відповів мені гольд, підкреслюючи слово "не треба", і додав, що коли людина пригадує своє життя, її не треба турбувати.

Я зрозумів, що в цей час турбувати людину справді не можна, повернувся у фанзу і ліг на кап.

Вітер тоскно завивав у комині і шарудів сухою травою на даху. Знадвору щось шкрябало по стіні,— мабуть, гойдалася суха гілка куща чи дерева, що росло поблизу. Заколисуваний цими звуками, я солодко заснув.

Вранці, коли я прокинувся, сонце було вже високо. Я швиденько одягнувся і вийшов із фанзи.

Навколо все біліло від інею. Вода в калюжах замерзла. Під тонким льодом було видно повітряні бульбашки. Суха жовто-бура трава іскрилась такими яскравими блискітками, що боляче було на неї дивитися. Сучки дерев, каміння і втоптана земля на стежці вкрилися холодним матовим нальотом.

Роздивившись навколо, я помітив, що всі речі, які ще вчора валялися біля фанзи в безладді, тепер було прибрано і складено під навіс. Біля вогню, про щось тихенько розмовляючи, сиділи Чжан Бао, Дерсу і Чан Лін.

— А де старий? — запитав я.

Чжан Бао показав мені рукою на ліс. Аж тепер я побачив край галявини маленьку кумирню, складену з накатника і вкриту кедровою корою. Біля неї, стоячи навколішках, молився китаєць. Я не хотів йому заважати і пішов до струмка умитись. Хвилин через п'ятнадцять китаєць повернувся у фанзу і почав упаковувати свою торбину.

— Куди він збирається? — спитав я своїх супутників.

Тоді Чжан Бао сказав мені, що старий вирішив повернутися на батьківщину, помиритися з братом, якщо той живий, і там кінчити свої дні.

Упакувавши торбину, старий зняв з лівої руки дерев'яний браслет і, подаючи йоЛ) мені, мовив:

— Візьми, капітане, бережи, вій принесе тобі щастя!

Я подякував йому за подарунок і тут же надів браслет на руку.

Після цього старий вклонився на всі чотири сторони і почав прощатися з сопками, з фанзою і з струмком, який заспокоював його спрагу.

Біля фанзи росли дві модрини. Під ними стояла малень-ла лавочка. Лі Цунбін звернувся до модрин із зворушливою промовою. Він сказав, що посадив їх власними руками і вони виросли великими деревами. Тут багато років він відпочивав на лавочці в години вечірньої прохолоди і ось тепер має розлучитися з ними назавжди. Старий заплакав і знову низько вклонився.

Потім він попрощався з моїми супутниками. Вони в свою чергу вклонилися йому до землі, допомогли надіти торбину, дали в руки ціпок і пішли провести його до узлісся.

Край галявини ста*рий озирнувся і ще раз подивився на місце, де стільки років провів у самотині. Побачивши мене, він махнув рукою, я відповів йому тим же і відчув на своїй руці браслет.

Коли повернулися Дерсу, Чжан Бао та Чан Лін, ми зібрали торби і рушили своєю дорогою. Дійшовши до узлісся, я так само, як і старий, озирнувся.

Наче щось обірвалось! Ця галявина і ця фанзочка, які ще вчора видавалися мені такими затишними, зразу стали чужими, порожніми.

Покинутий дім! Душа зникла, лишився тільки труп!

Розділ десятий СТРАШНА ЗНАХІДКА

Пологий схил Сіхоте-Аліню.— Верхів'я річки Арму.— Кістяки.— Місячне світлове явище.— Тянь-чін-лаза.— Сіхоте-Алінь.— Кедровий сланець.

Від фанзочки одразу почався підйом на Сіхоте-Алінь, спершу пологий, а далі чимраз крутіший. На східному схилі хребта росте хвойно-мішаний ліс; головну частину його становлять кедр, ялина, смерека, модрина, клен і береза з волохатою жовтою корою. Трав'яна рослинність складається з папороті, чемериці, конвалій, царського скіпетра, трилисника, заячого квасця і різних дрібних осок.

Підйом на гребінь Сіхоте-Аліню був таких крутий, що довелося хапатися руками за каміння і корені дерев. Висота перевалу, за показаннями анероїда,— 875 метрів над рівнем моря. На західному схилі хребта рослинність одноманітніша, ніж на східному. Різниця в характері лісів дуже разюча. Я сподівався побачити на верховині Сіхоте-Аліню гольці. Нічого схожого: переді мною була підвищена рівнина — мовби плоскогір'я,— вкрита рідкою мохуватою модриною, зовсім без підлісся. Ніде ні кущів, ні трави — скрізь тільки мох. Щоб добути шматок гірської породи, довелося копатись глибоко в моху. В^яті зразки виявилися кварцовим порфіром і ліпаритом.

Я зібрав тут гербарій. У ньому були дерен канадський (він стелеться по моху) з розеткою з шести листочків і червоними ягодами; канадська веснівка, що має два серцеподібні, яскраво блискучі соковиті листки; особливий вид плауна.

Відпочивши трохи на перевалі, ми пішли далі. Я вирішив перетнути плато і спуститися до води на другому його боці. Та скільки ми не йшли, кінця його не було видно. Перед нами лежала пустинна болотиста рівнина, вкрита чахлим лісом. Хоча б одна сопка, хоч би який-небудь пагорок чи заглибина! Я думав, що ми попали на плоскогір'я, і не знав — ідемо ми вздовж чи перетинаємо його по най-коротшій лінії. Раптом почувся шум води. Це ще більше мене здивувало. Незабаром усе з'ясувалося: західні схили Сіхоте-Аліню в цих місцях такі пологі, що пониження їх зовсім не помітне для ока. Перед нами була річка Арму — найбільша права притока Іману, що впадає в нього в середній течії. Я подивився на барометр. Стрілка показувала 697 міліметрів; це, після приведення до рівня моря, давало абсолютну висоту 770 метрів. Отже, з

вершини ми спустилися всього на 105 метрів, що в середньому на один кілометр становить 10 метрів. Виявилося, що рівень води в річці на західному боці Сіхоте-Аліню на 225 метрів вищий, ніж на східному.

У верхів'ях річка Арму складається з двох однакових річок. Ми дійшли саме до того місця, де вони зливаються. Чан Лін виміряв кожну з них двома днями дороги.

Порадившись з ним, я вирішив піти по лівій річці (найближчій до Сіхоте-Алішо), потім піднятися на вододілі, пройти трохи по хребту і вийти до початку річки Такеми. Тут річка Арму має до 6 метрів ширини і близько 45 сантиметрів глибини. Вода в ній червонуватого кольору і не така холодна, як у швидких гірських річках. Русло Арму завалено буреломом; це й зрозуміло: течія в річці порівняно тиха, дерево лежить там, де воно впало.

Біля річки ліс значно густіший. Тут росте вільха, біла береза, ялина і смерека; особливо багато модрини. Це в повному' розумінні слова тайга: дика, пустинна і непривітна. Все живе її уникає; ніде не видно звіриних слідів, і за дві доби ми не бачили жодного птаха. Така тайга впливає на психіку людей, що було помітно і на моїх супутниках. Вони йшли мовчки, майже не розмовляли між собою.

Як звичайно, близько третьої години після полудня ми почали вибирати місце для бівуаку. Дерсу та Чжан Бао чогось одійшли праворуч, а я, Чан Лін і Аринін пішли берегом річки. Раптом ми почули позаду себе вигуки: Дерсу кликав нас. Ми зараз же вернулись. Пробираючись через хащі, я побачив маленьку галявину, на якій щось біліло. Коло цих предметів стояли Дерсу, Чжан Бао і уважно їх розглядали. Спочатку я подумав, що то купини, але по

обличчях своїх супутників зрозумів, що це було щось важливіше. Підійшовши ближче, я побачив людські черепи. їх було шість; тут же валялися й інші кістки.

Шість кістяків! Як загинули ці люди? Сувора тайга зберігає такі таємниці!

Дерсу довго розглядав кістки і щось говорив з Чжаи Бао. На його думку, цих людей не вбито, бо на жодному з черепів нема проломів. Вони вмерли і не від хвороби. Від хвороб люди гинуть не всі зразу, а поодинці: один умирає, інші плетуються далі. Дерсу почав оглядати стовбури дерев. По осмалинах на корі він визначив час останньої пожежі. Це було два роки тому. На кістках теж були сліди вогню — певно, в той час, коли вогонь ішов лісом, трупи були вже кістяками. Вогонь спалив рештки одягу. Проте мали ж зостатися такі предмети, які не горять і по яких можна встановити національність померлих. Дерсу і Чжан Бао почали копатись у моху і незабаром знайшли залізний казанок, сокиру, іржавий ніж, шило, ручку якого було зроблено з рушничної гільзи, кресало, люльку, бляшану баночку і срібний перстень. З цих речей Дерсу дізнався, що загиблі були корейці-золотошукачі. Вони, мабуть, хотіли пробратися на берег моря, але заблудили в тайзі і загинули від голоду.

А порятунок був близько: один перехід — і вони б опинились у фапзі самітпика-китайця, де ми провели минулу ніч.

Дерева, що оточують галявину, ці безмовні свідки смерті шістьох

чоловік, мовчазно стояли і тепер. Тайга видалася мені ще похмурішою.

Наче змовившись, ми всі разом зняли з себе торби. Чжан Бао і Чан Лін вивернули пень, викинули з-під нього каміння та землю, а ми з Дерсу перенесли туди кістки. Потім прикрили їх мохом, а зверху поклали той самий пень і пішли до річки вмиватися.

Був час лаштуватись на ніч. Чжан Бао і Чан Лін не захотіли, спати поряд з мертвяками. Взявши свої торбини, ми відійшли ще півкілометра, вибрали на березі річки рівне місце і стали бівуаком.

Смерком появився туман. Він переплив через вододіл і розійшовся шт-всьому західному схилу Сіхоте-Аліню.

Ввечері я мав нагоду спостерігати цікаве метеорологічне явище. Близько десятої години зійшов місяць, він був тьмяний і майже не світив. Незабаром туман розсіявся, Л тоді від місячного диска вгору і вниз простяглися два довгі, гострі на кінцях промені. Де явище тривало хвилин п'ятнадцять, потім знову насунувся туман, і місяць знову зробився розпливчастий і неясний; пішов дрібний дощ, який тривав аж до світанку.

Вранці 11 вересня погода трохи начебто розгодинилась. Щоб не гаяти даремно часу, ми взяли свої торби і пішли вверх по річці Арму. Місцевість була рівна й одноманітна — я геть забув, що перебуваю біля підніжжя Сіхоте-Аліню. Тут хвойний ліс, придатний тільки на дрова, росте дуже нерівномірно: болотисті галявини відокремлюються одна від одної невеликими перелісками; дерева мають відмерлі вершини і багато сухих гілок.

Годині об одинадцятій ранку ми розпрощалися з Арму і круто повернули на схід. Тут був такий самий пологий підйом, як і проти річки Такунчі.

Зовсім непомітно ми дісталися на Сіхоте-Алінь і підійшли до його східної кручі. В цей час розсіявся туман, і ми могли орієнтуватися.

Ліворуч од нас, кілометрів за п'ятнадцять, височіла велика гора. Чан Лін, який добре знав ці місця, сказав, що ця сопка не має назви і стоїть там, де бере початок річка Сіца. Ми були саме навпроти долини річки Тяпь-чін-гоузу22, що впадає в Такему з правого боку, вище Такунчі.

Перша трохи менша за другу. Березняки у її верхів'ї вказують на те, що тут була колись велика пожежа, яка знищила весь хвойний ліс. Та частина Сіхоте-Аліню, що з боку Такеми, схожа на довгу столову гору. Китайці називають її Тянь-чін-лаза 23.

Нам не судилося довго милуватися чудовою панорамою. Насунулися хмари, оповили Сіхоте-Алінь, знову пішов дощ, дрібний і рясний.

Робити зйомки під час негоди важко. Папір стає ніздрюватий, мокрі рукава розмазують олівець. Парасоля у мене з собою не було, і я про це дуже шкодував. Щоб закрити планшет од дощу, Чан Лін щоразу розгортав над ним носовичок. Та незабаром стало зрозуміло, що цього недостатньо: хустинка намокла і почала пропускати воду.

— Почекай, капітане,— сказав мені Дерсу і, відбігши трохи, почав здирати з дерева бересту, потім вирізав кілька жердин і швидко змайстрував парасоль.

Мене завжди дивувала кмітливість гольда. Здається, не було такого скрутного становища, з якого він не знайшов би виходу. Все, що йому було потрібно, він знаходив тут же біля себе, під рукою.

Йдучи за накресленим маршрутом, ми повернули на північ і рушили вздовж Сіхоте-Аліню до великої куполоподібної гори, яку бачили на північному сході.

Пройти нам пощастило небагато. Побоюючись під час туману заблудити в горах, я вирішив рано стати бівуаком. На щастя, Чжан Бао знайшов між камінням яму з дощовою водою і поблизу неї сухий сланкий кедр. Ми поставили односкатпий намет, розвели вогонь і почали сушитись.

Надвечір Дерсу ходив на полювання і вбив кабаргу. Це двокопитна тварина, схожа на антилопу, висотою з півметра, а довжиною з метр. її

задні ноги трохи довші за передні, і коли тварина стоїть на чотирьох, зад її трохи піднято. Шия у кабарги довга, голова невелика, гарна, з темними виразними очима і рухливим носом. Вона не мас рогів і слізних ямок. Зате природа наділила її іклами: у самиць ікла маленькі і не стирчать з рота, а в самців довгі, гострі і стирчать униз на 5—6 сантиметрів. Під час парування самці б'ються між собою, завдаючи один одному досить небезпечних поранень. На відміну від інших двокопитних, кабарга має жовчний міхур і мускусний мішечок. Ішерсть тварини груба і ломка, загальне, забарвлення — строкато-темно-буре. Рухи кабарги рвучкі і непевні, крик пронизливий і тоскний. Під час гону самці поширюють міцний запах.

На вечерю варили м'ясо кабарги; воно чимось віддавало, Чан Лін сказав, що воно пахне мохом, Чжац Бао заїївняв, що смолою, а Дерсу вказав на багно. В тих місцях, де водиться кабарга, завжди є і те, і друге, і трете; певно, то був запах мускусу.

Весь наступний день, 12 вересня, ми через дощ простояли на місці. Треба було переждати негоду. Осінні дощі в Уссурійському краї ніколи не бувають тривалі, зате вони щуже сильні. Цілий день я сидів у наметі і креслив свої зйомки. Вночі зірвався рвучкий вітер. Де-не-де з'явилися зорі і, як завжди буває в таких випадках, перед світанком ударив мороз. Знову все навколо забіліло від інею, сирий мох замерз і хрустів під ногами. Від наших ніг на ньому лишалися глибокі сліди, чим були страшенно невдоволені Дерсу і Чжан Бао. Ця обережність червоною ниткою проходила у всіх їхніх діях навіть тоді, коли ми перебували дуже далеко від житла і не могли сподіватись зустрічі з людиною.

Роздивившись, ми побачили, що перебуваємо якраз навпроти того місця, де починається річка Сіца 24.

Від столової гори Тянь-чін-лаза Сіхоте-Алінь тягнеться спочатку на північний схід, а потім повертає на північний захід. У цьому куті височіє гостра конічна сопка. Висота сопки за барометричними вимірюваннями, 1230 метрів. Далі Сіхоте-Алінь простягається на північ. Кілометрів за

п'ять од сопки він повертає на схід, утворюючи двогорбу сопку, яку ми назвали Верблюдом (1100 метрів). Потім хребет вигинається ще раз на захід. Звідси він бере попередній напрям і підходить до найвищої гори, яку ми вчора бачили здаля.

Вся описувана частина Сіхоте-Аліню зовсім гола; тут, певно, і раніше не було лісів. Коли дивитися на вершини гір знизу (з долин), здається, що біля гольців зеленіє травичка. Недосвідчений мандрівник поспішає пройти лісисту зону, щоб швидше вийти до альпійських лук. Але. яке велике його розчарування, коли замість травички він попадає у смугу сланкого кедра. Коріння цієї деревної рослини вгорі, а стовбур і гілка його стелються по схилу, якраз назустріч людині, що виходить на гору. Пробиватися крізь сланкий кедр дуже важко: без сокири тут не обійтися. Нога часто зісковзує з сучків; коли падаєш, раз у раз сідаєш верхи на гілки, причому ноги не досягають землі, і обминути ці зарості теж не можна, бо вони кільцем оперізують вершину. Вище від них на Сіхоте-Аліні ростуть низькорослі багна, брусниці, рододендрони, мохи, ще вище — лишаї і, нарешті, починаються гольці.

В цей день ми дійшли до підніжжя куполоподібної гори і зупинилися біля неї в сідловині.

Розділ одинадцятий НЕБЕЗПЕЧНА ПЕРЕПРАВА

Гора Шайтан.— Річка СіцаПочаток річки Такеми.— Вода прибуває.— Переправа на плоту.— Дерсу в небезпеці.— Прив'язане дерево.— Порятунок.— Повернення до моря.— Смішне непорозуміння.— Прибережні гірські річки.— Скеля Ван-Сін-лаза.— Кільчатий тюлень.— Бівуак біля гирла річки Кулумбе.— Тінь і душа.— Плямистий олень.

Вночі ми мало спали, мерзли і дуже зраділи, коли на сході з'явилися ознаки світанку. Сонце ще ховалося за обрієм, а на землі було вже все видно.

Гірський край з пташиного польоту! Яка краса! Куди не глянеш — скрізь гори; вершини їх, то шпичасті, як північні гребені, то рівні, мов плато, то куполоподібні, як морські брижі, ховалися одна за одну, відступали вдалину і наче розтавали в імлі.

Та ось зійшло сонечко, пригріло землю. Іній зник і трава з попелясто-сріблястої знову стала буро-жовтою і сухою.

Зібравши свої торби, ми почали сходити на найвищу гору. Багато разів сідали відпочивати, потім знову дерлися наверх і тільки перед полуднем досягли вершини. За барометричними вимірюваннями, висота гори становить 1570 метрів. Я назвав її Шайтаном. Це найвища точка в центральній частині Сіхоте-Аліню. Східні схили — кам'янисті і круті, західні — пологі. Камені, які вкривали вершину Шайтана, були так міцно укладені, наче хтось їх навмисне утрамбовував і припасовував один до одного.

Спуск з гори забрав у нас теж багато часу. У дальшій, сусідній сідловині барометр показав 1060 метрів. Звідси Сіхоте-Алінь повертає на північний схід.

Далі ми ним не пішли і почали спускатися в долину річки Сіци. З великої гори треба завжди сходити обережно, не поспішаючи, іноді зупинятися, відпочивати і роздивлятись.

Осипи, мох і сланкий кедр тепер лишилися позаду. Тут я знайшов волохату чорну смородину. Нижче росла горобина, дрібна модрина і низькоросла береза; ще нижче — кедр, потім — чорна береза, дуб і всі інші дерева.

Опівдні ми зупинилися на відпочинок. Поки гріли чай, я встиг зробити кілька фотографічних знімків.

Річка Сіца у верхів'ї складається з двох річок, кожна з

них у свою чергу поділяється на два струмки, потім ще і ще. Всі струмки збігають у велику улоговину, порізану ярами.

Ніде хребет Сіхоте-Алінь не виступає так велично і різко, як у верхів'ї Сіци. Тут він справді здається високим гірським хребтом.

Скрізь в оголеннях я бачив кристалічні сланці і кварци, забарвлені окисом міді. Китайці кажуть, що на річці Сіці є золото, а в горах — гірський кришталь. У долині річки Сіци раніше були чудові хвойні і мішані ліси, які згодом вигоріли. Тепер на місці згарища виросли березняки двадцятип'ятирічного віку.

Річку Сіцу вважають добрим місцем для полювання, і справді, сліди ізюбрів траплялися нам майже на кожному кроці. Втоптана земля, поскубані кущі, клапті шерсті й уламки рогів свідчили про те, що тут відбуваються головні бої.

Надвечір ми дійшли до маленької мисливської фанзи, яку, за словами Чан Ліна, збудував ко-реєць-золотошукач. Золота він не знайшов, але соболів того року піймав багато. Тут ми зупинились. Смерком Чан Лін і Дерсу ходили на полювання і вбили сайка25. Вночі вони по черзі сушили м'ясо.

Далі наша дорога вела вниз по річці Сіці. Ширина цієї річки близько чотирьох метрів, а глибина — 0,6 метра. В нижній течії во-.на дуже порожиста і бурхлива. Чим далі од вододілу ми відходили, тим більше звужувалась долина, поки нарешті не перетворилася в глибоке міжгір.'я.

Тут з обох боків височать могутні древньорічкові тераси, що складаються з глинистих сланців з прошарками жовтого дрібнозернистого пісковина і молочно-білого кварцу. Сланці дуже перем'яті і здаються плойчатими.

З лівого боку тераси стоїть одинока скеля, схожа на старовинну башту. Разом з Чан Ліном ми зійшли на гору, щоб з її височини подивитися на верхів'я Такеми. До початку її було ще далеко. Такема завертає на північ і охоплює початок річки Кусуну. У верхів'ї Такема приймає в себе з правого і лівого боків ще по одній притоці. Права зветься Чен-Шенза 26, ліва — Сяо-дунца 27. Трохи вище від гирла останньої, на лівому березі Такеми, за словами Чай Ліна, є скеляста сопка, куди удегейці бояться ходити: там з гір завжди сиплеться каміння, там живе злий дух Какзаму.

З усього сказаного зрозуміло, що хребет Сіхоте-Алінь по відношенню до Такеми йде спочатку шд невеликим кутом, який, чим далі на південь від річки, стає більшим.

Зійшовши з Сіхоте-Аліню в долину річки Сіци, ми заночували у мисливській фанзочці Чан Ліна, де він за два роки піймав 86 соболів.

На другий день перед полуднем ми досягли річки Такеми і попрямували вниз по її течії, придержуючись правого краю долини.

По дорозі бачили одного ведмедя і кілька ізюбрів.

Намилувавшись чудовою гірською панорамою, ми пішли вниз правим берегом Такеми і, не дійшовши трохи до річки Сяо-Дуианци 28, стали бівуаком.

Погода, що зранку хмурилася, надвечір вибухнула сильним дощем. З перших же крапель стало зрозуміло, що дощ буде затяжний. Намети ми поставили добре, принесли сухих дров і тому ніч минула спокійно. Вранці дощ припустив ще дужче. Довелося переднювати. Мої супутники розмовляли, спали або варили чай, а я був зайнятий своєю звичайною роботою. Годині об одинадцятій ранку пройшла коротка гроза. Блискавки не було видно; грім гуркотів десь угорі, в хмарах, хмари пливли врозбрід, і вітер часто змінював напрям. Цілий день і цілу ніч на

диво стійко ішов дощ. На світанку 17 вересня хмари розсіялись, і знов ударив мороз., Вершини гір забіліли від снігу і в цьому вбранні мали святковий вигляд. Земля, пригріта сонячними променями, стала відтавати; заніміла раніше вода ожила і тоненькими струмочками почала збігати по схилах, і чим нижче, тим швидше вона бігла. Це підбадьорило всіх. Наче змовившись, ми швидко зібрали свої торбини, рушили далі і перед полуднем були вже поблизу річки Йоготхо (Агато), що впадає в Такему з лівого боку. По ній можна дійти до річки Чее-Бязані (притока Кусуну). Як ми не старались, але в цей день нам пощастило дійти до гирла річки Тянь-чін-гоузу. Невеличка стежечка привела нас до фанзочки, збудованої серед густого лісу десь за кілометр од Такеми; тут ми заночували, а ранком знову продовжували свою подорож униз долиною річки Такеми.

Після грози погода встановилася добра, і ми йшли досить швидко.

Я помітив, що кожного разу, коли стежка завертала до річки, супутники мої про щось стурбовано розмовляли між собою. Незабаром усе з'ясувалося: від останніх дощів вода в Такемі піднялась, і цього було досить, щоб перешкодити нам перейти вбрід. Лишалось або мандрувати правим берегом до річки Сяо-Кунчі, а потім через перевал вийти в долину річки Ілімо, або переправитися через Такему десь вище від Такунчі. Дорога через річку Ілімо була довга і кружна. Порадившись між собою, ми надумали спробувати переправитися через річку на плоту, а коли не вдасться — йти до верхів'я річки Ілімо і по ній до гирла Такеми.

Для цього треба було знайти плесо, де вода текла тихо і де було досить глибоко. Таке місце незабаром знайшли трохи вище від останнього порога. Русло проходило тут біля другого берега, а з нашого боку йшла довга обмілина, тепер залита водою. Зрізавши три великі ялини, ми очистили їх від сучків, розрубали навпіл і зв'язали досить міцний пліт. Закінчили цю роботу перед смерком, тож переправу через річку відклали до ранку.

Ввечері ми ще раз радилися. Було вирішено, що, коли пліт понесе вздовж берега, Аринін і Чжан Бао зіскочать з нього першими, а я почну скидати речі. Чан Лін і Дерсу керуватимуть плотом. Потім зіскакую я, за мною Дерсу, останнім залишає пліт Чан Лін.

На другий день ми так і зробили. Поклали посередині плоту свої торбини, поверх них зброю, а самі розмістилися по краях. Тільки-но ми відштовхнули пліт од берега, як його, зразу підхопила течія і, незважаючи на наші зусилля, віднесла далеко нижче від того місця, де ми мали висадитися. Коли пліт підійшов до протилежного берега, Чжан Бао і Аринін, захопивши з собою по дві рушниці, стрибнули на землю. Від цього поштовху пліт трохи відійшов до середини річки. Поки його несло вздовяс берега, я став скидати речі. Дерсу і Чан Лін докладали всіх сил, аби підвести пліт якнайближче до берега і цим дати мені можливість вистрибнути. Я вже зібрався це зробити, як раптом у Чан Ліна зламалася жердина, і він полетів сторч у воду. Виринувши, він поплив до берега. Тоді я вхопив запасну жердину і кинувся помагати Дерсу. Трохи далі видно було кам'яний виступ. Дерсу закричав мені, щоб я швидше стрибав. Не знаючи його плану, я не переставав відштовхуватися жердиною. Не встиг я отямитись, як він підняв мене і кинув у воду. Я вхопився руками за кущ і вибрався на берег. В цю мить пліт ударився об камінь, закрутився і знову відійшов на середину річки. Дерсу лишився на ньому сам.

Ми побігли берегом, маючи намір подати гольдові жердину, але річка тут робила заворот, і нам не пощастило наздогнати пліт. Дерсу щосили старався підвести його до берега. Але хіба могла його сила зрівнятися із силою річки! Попереду, метрів за тридцять, бушував поріг. Стало ясно, Що Дерсу не справиться з плотом і течія неодмінно потягне його до водоспаду. Недалеко від порога з води стирчала гілл&ка затопленої тополі. Чим ближче було до водоспаду, тим швидше несло пліт. Загибель Дерсу, здавалося, неминуча. Я біг уздовж берега і щось кричав. Крізь хащі я бачив, як гольд кинув жердину, став край плоту, і в ту мить, коли він мчав повз тополю, як кіт, стрибнув нй гілляку й ухопився за неї руками.

За хвилину пліт досяг порога. Двічі з води виринули кінці колод, і потім їх розкидало на друзки. Вигук радості вихопився з моїх грудой. Але водночас з'явилося нове тривожне питання: як тепер зняти Дерсу з дерева і чи надовго вистачить у нього сил? Гілляка стирчала з води, нахилившись по течії, під кутом градусів тридцять. Дерсу тримався міцно, обхопивши її руками і ногами. На біду, у нас не зосталося жодної вірьовки. Вони всі пішли на зв'язування плоту і тепер загинули разом з ним. ІЦо робити? Гаятися не можна було. Руки в Дерсу могли змерзнути, втомитись, і тоді... Ми почали радитись. У той час Чан Лін звернув увагу на Дерсу, який робив нам рукою якісь знаки. Вода в річці шуміла, і ми не могли почути, що він кричав. Нарешті зрозуміли його: він просив рубати дерево. Звалити дерево в річку саме навпроти Дерсу було небезпечно, бо воно могло збити гольда. Отже, треба було рубати дерево вище. Вибравши велику тополю, ми почали її рубати, але побачили, що Дерсу заперечливо замахав рукою. Тоді ми підійшли до липи,—Дерсу замахав знову. Нарешті ми зупинилися біля великої ялини... Дерсу дав ствердний знак. Тепер ми зрозуміли його.

Ялина не мав товстих гілок, і через це вона не застрягне в річці, а попливе. В цей час я помітив, що Дерсу показує нам ремінь. Чжан Бао зрозумів цей знак. Дерсу показав, що ялину треба прив'язати. Я поспішно почав розв'язувати торби і витягати все, що могло хоч сяк-так замінити вірьовки — рушничні, поясні ремені і ремені від взуття. В торбинці у Дерсу був ще один запасний ремінь. Ми зв'язали все разом і одним кінцем прив'язали ялину за низ стовбура.

Після цього дружно взялися за сокири. Підрубана ялина хитнулася. Ще невелике зусилля, і дерево стало падати у воду. Тоді Чжан Бао та Чан Лін схопили кінці ременів і закрутили їх за пень. Тієї ж миті течія почала відхиляти ялину до порога, вона стала описувати криву від середини річки до берега, і коли верхівка пропливала повз Дерсу, він вхопився за гілки руками. Потім я подав йому жердину, і ми легко витягли його на берег.

Перше, що я зробив,— подякував гольдові за те, що він вчасно зіпхнув мене з плоту. Дерсу зніяковів і почав казати, що інакше не можна було, бо коли б він зіскочив, а я лишився на плоту, то загинув би напевне, а тепер ми всі знову разом. Він мав рацію, але ж гольд ризикував життям ради того, щоб не ризикував ним я.

Людина швидко забуває небезпеку. Тільки-но лихо мине — одразу починає жартувати. Чан Лін реготав і кривився, показуючи, як Дерсу сидів на гілляці. А Чжан Бао розповідав, що подумав, чи, бува, Дерсу не родич ведмедеві — так міцно вхопився вій за гілляку. Сміявся і сам Дерсу з того, як Чан Лін упав у воду; посміявся і з мене, як я опинився на березі, сам того не пам'ятаючи, і т. д" Після того ми заходилися збирати розкидані речі. Коли роботу було закінчено, сонце вже сховалося за лісом. Увечері ми довго сиділи біля вогню. Чжан Бао і Чан Лін розповідали про те, як кожен з них потопав і як вони рятувались од загибелі. Поволі розмови на бівуаку почали стихати. Оповідачі ще мовчки покурили люльки і потім почали вмощуватися спати, а я взявся до щоденника.

Навколо було темно. Вода в річці здавалася бездонним проваллям. В ній відбивалися зорі. Там, угорі, вони були нерухомі, а внизу пливли з водою, тремтіли і раптом знову з'являлися на тому самому місці. Мені було дуже приємно, що ні з ким нічого не трапилося. З цими радісними думками я задрімав.

На другий день ми йшли далі вниз долиною річки Такеми і за три з половиною дні вже без усяких пригод дійшли до моря. Це було 22 вересня. З яким задоволенням я простягся на чистій циновці у фанзі в тазів! Гостинні удегейці оточили нас великою увагою: одні принесли м'ясо, другі — чай, суху рибу. Я помився, надів чисту білизну і взявся до роботи.

Наступні два дні були дощові, особливо другий. Лежачи на канй, я ніжився під ковдрою. Ввечері, лягаючи спати, тази вибрали жар з печей і поклали його посеред фанзи в казан з попелом. Уночі я прокинувся від

сильного шуму. Надворі шаленіла буря, дощ періщив у вікна. Я геть забув, де ми; здавалося, що я сплю в лісі, біля багаття, просто неба. Крізь темряву ледь-ледь видніло світло згасаючого вугілля, я побачив його і злякався.

— Дерсу, Дерсу! — закричав.— Вставай швидше. Зараз дощ заллє вогонь.

Дерсу встав з свого ложа.

— Нічого, нічого, капітане! Тепер ми розкладаємо вогонь ближче,— сказав він і почав шукати сокиру.

— Тьху!—раптом почув-я його голос.— Як так обдури? Наша в фанзі спи. Тобі, капітане, жартуй.

Аж тут я схаменувся, що сплю не в лісі, а в фанзі, па кані і під теплою ковдрою. З солодким почуттям ліг знову і під шум дощу заснув міцним-міцним сном.

Уранці 25 вересня ми розпрощалися з Такемою і попрямували далі на північ. Я кликав Чан Ліна з собою, але він відмовився. Надходив час собблювання; йому треба було приготувати сітку, інструменти і взагалі підготуватися до полювання на всю зиму. Я подарував йому маленьку берданку, і ми залишилися друзями 29.

Від Такеми на північ ведуть дві дороги: одна — через гори, далеко від моря, друга — по намивній смузі прибою. О. І. Мерзляков з кіньми пішов першою, я — другою.

Шлях О. І. Мерзлякова починався від фанзи удегейця Сіу Ху і лежав на схід, перетинаючи кілька невеличких перевалів. Перейшовши річку Хуля, він повернув па північний схід, потім перейшов ще одну річку — Шоомі (у верхів'ї) — і через три доби вийшов на річку Кулумбе. Тут, біля

скелі Мафа, він десь бачив виходи кам'яного вугілля на поверхню. Після перевалу по другій безіменній гірській річці вій прийшов на річку Найну, просто до корейських фапз.

Я ж, як уже було сказано, вибрав другу дорогу — по берегу моря.

Підійшовши до гирла Такеми, я побачив, що коли ми ходили в гори, річка встигла змінити його. Тепер гирло було біля лівого краю долини, а там, де ми перепливали річку на човні, височів насип з піску та гальки. Такі переміщення гирл і рік у прибережному районі відбуваються дуже часто, залежно від поводей і морського прибою.

Великі оголення— на березі моря на північ од річки Такеми складаються переважно із лав і їх туфів (біолі-товий дацит), далі йдуть польовошпатові сланцеві породи і діорит. Тип берега кулісний. Справді, миси виступають один за одним подібно до куліс у театрі. Поблизу берега ніде нема островів. Біля мисів, зруйнованих морським прибоєм, де-не-де утворилися берегові ворота.. Згодом склепіння їх обвалилися, лишились тільки стовпи — улюблені місця відпочинку птахів.

Після Такеми послідовно йдуть гірські річки: Коамі (по-удегейському Агана, а на морських картах Лоаенгоу), потім біля мису Большова буде річка Шоомі (по-китайському Сеамі, по-удегейському Сомі). їхні долини поблизу моря злилися докупи і утворили широку низину, вкриту рідколіссям. Довжина Шоомі дванадцять кілометрів. Початок її лежить біля гори Туманної з перевалом на річку Такему, до місцевості Ілімо.

Долина останньої річки непропорційно широка, особливо у верхній частині. Гори з лівого боку так розмиті, що можна зовсім непомітно перейти на сусідню біля неї річку Кулумбе. Тут я бачив такі ж кам'яні розсипи, як і на річці Аохобе. Воронки серед них, діаметром близько Двох метрів і глибиною півтора метра, правлять за водоприймач. Через них вода входить у землю, а потім знову з'являється на поверхні біля гирла.

На північ од річки Шоомі характер гірської країни виявлений дуже різко. Можливо, це тільки так здається під впливом контрасту гостроверхих сопок з рівною поверхнею моря.

Рідколісся, що вкриває схили гір, складається переважно з монгольського дуба, амурської липи і даурської берези. Серед кущів переважають калина, таволга, леспе-деця,, шипшина і ліщина. Тут, на кам'янистих схилах, мимохідь я зірвав дзвоник (платикодон крупноцвітий): це одна із звичайних і чудових рослин формації ліщини і лук на місцях вигорілого лісу. Видова назва цього дзвоника показує, що його квіти великі; згодом я побачив чебрець а побляклими, вже твердими фіолетовими квіточками; велику вероніку, що має оксамитно-опушені стебла

і коротке, шпичасте, зубчасте листя. Яка квіточка в неї — сказати не можу. Судячи по зів'ялих віночках, квіти у неї не білі, а сині. Потім аконіт — пишна висока рослина з дрібним пушком у верхній частині стебла, з оксамитним великим листям; її засохлі квіти, розташовані великою китицею, певно, були темно-голубі. І, нарешті, здибав я дрібнолисту смілку; квіти її вже опали, зосталися тільки келихоподібні чашечки з випнутими назовні довгими тичинками.

Огляд річки Шоомі забрав чимало часу. Після полудня ми повернули знову до моря і попрямували до гір, розташованих з лівого боку долини. Удегейці називають їх Саха-дуоні і Канда-дуоні (мис Чорта Канда). Висота кожної з цих гір — близько 240 метрів.

Години через дві з половиною ми підійшли до річки Кулумбе. Південний мис з правого боку заслуговує на особливу увагу. Тут можна спостерігати чудові зразки стовпчатого розпаду базальтів. На лівому березі річки здіймається висока тераса, яка свідчить про негативний рух берегової лінії.

По берегах річки і на островах росте тонкостовбурний вербняк, а на терасі — рідкий липовий і дубовий ліс. За ним звисає висока скеля, якій місцеві китайці дали назву Ян-тун-лаза 30.

Перейшовши вбрід через Кулумбе, ми вибралися на терасу, розклали вогонь і почали сушитися. Звідси зверху добре було видно все, що діється у воді.

Щойно почався осінній хід кети. Тисячі тисяч риб вкривали дно річки. Інколи кета стояла нерухомо, тоді раптом, немов злякавшись, кидалась убік і потім повільно рушала назад.

Чжан Бао стріляв і вбив двох риб. Цього нам цілком стало на вечерю.

Біля північного краю долини, в тому місці, де берегова тераса прилягає до гір, дорогу перетинає висока скеля з роговообманкового андезиту. Тут треба дертися вверх, за камені не можна братися,— вони хитаються і вивалюються із своїх гнізд. По той бік скелі стежка тулиться по карнизу на висоті двадцять метрів над морем. Іти просто стежкою небезпечно, бо карниз вузький, нерівний і похилений до моря, по ньому можна просуватися боком, обернувшись обличчям до стіни і тримаючись руками за виступи скелі. Тут загинуло багато людей. Удегейці називають цю скелю Куле-Рапані, а китайці Ван-Сін-лаза, від імені китайця Ван Сіна — першої жертви необережності. У чоботях іти по карнизу небезпечно; люди звичайно йдуть босі або беруть м'яке і сухе взуття. Ван-Сін-лазу не можна переходити в дощову погоду, вранці, коли роса, і під час ожеледі.

Коли ми переходили вбрід річку Кулумбе, наше взуття намокло, і тому перехід через скелю Ван-Сін-лаза було відкладено до другого дня. Ми почали шукати місце для бівуаку. В цей час з води виринула якась тварина. Підвівши голову, вона зацікавлено розглядала нас. Це була нерпа.

Кільчатий тюлень, або нерпа, належить до ряду ластоногих. Тіло цієї тварини довге — понад два метри — і важить близько вісімдесяти кілограмів. По берегах Уссурійського краю нерпи трапляються скрізь, але чим далі на північ, тим їх більше, бо там узбережжя безлюдне. Забарвлення тіла тварини світло-сіре із сріблястим відтінком і добре помітними темними кільцевими плямами. Тварина здебільшого сидить у воді, проте інколи для відпочинку вилазить на прибережне каміння. Сон нерпи тривожний: вона часто прокидається й озирається навколо. Слух і зір у неї розвинені краще, ніж інші органи чуття. На суші вона дуже неповоротка, зате у воді надзвичайно спритна. У своїй рідній стихії вона стає сміливою до зухвалості і навіть нападає па людину. Особливою рисою характеру нерпи є цікавість і любов до музики. Мисливці підкликають її, посвистуючи або ударяючи паличкою по якійсь металевій речі.

Дерсу щось закричав нерпі. Вона пірнула, але за хвилину виринула. Тоді гольд кинув у неї каменем. Нерпа зникла у воді, та незабаром з'явилася знову і, задерши голову, пильно дивилася на нас. Це вивело старого з рівноваги. Вій вхопив першу гвинтівку, що попалась йому під ^руку, і вистрелив. Куля сплеснула зовсім близько від тварини.

— Ех, брат, промазав ти,— сказав я.

— Моя його лякай,— зауважив він.— Убий не хочу.

Я запитав, навіщо він прогнав нерпу. Дерсу відповів, що вона підраховувала, скільки на берег прийшло людей. Людина може лічити тварин, але нерпа?! Це дуже ображало його мисливське самолюбство.

Решту дня ми розподілили так: Чжап Бао і Дерсу пішли оглядати скелю — вони хотіли обвалити каміння, яке погано трималось, і, де можна, зробити східці, а я майже до смерку креслив маршрути.

Закінчивши роботу, взяв рушницю, гукнув свого собаку і пішов трохи повештатися берегом.

Дійшовши до річки Кулумбе, сів на камінь, слухав тихі, мов шепіт, звуки, якими завжди сповнюється тайга смерком. Безмежний океан, сонна земля і глибоке темне небо з мільйонами невідомих світил однаково здавалися величними.

Собака сидів рядом і, настороживши вуха, теж пильно прислухався до лісових звуків. Раптом він стрепенувся і почав дивитись уверх по річці. Невдовзі я почув, як позаду щось засопіло. Швидко обернувся. Якась темна маса рухалася біля річки. Це був великий ведмідь. Я ще пам'ятав науку, яку здобув торік на річці Мутухе, тож утримався від пострілу. Але Альпа не витримала і загавкала. Ведмідь став, понюхав повітря, а тоді повернув назад і, загарчавши, пішов знову в шелюгу.

Я встав і поспішно подався до бівуаку. Багаття біля табору горіло яскравим полум'ям, освітлюючи червоним світлом скелю Ван-Сін-лаза. Біля вогню рухалися люди; я впізнав Дерсу — він поправляв дрова. Іскри, наче фейерверк, здіймались угору, розсипалися дощем і повільно гасли в повітрі.

За чверть години я був разом із своїми товаришами. Після вечері ми довго сиділи коло багаття і розмовляли. Говорили більше Дерсу і Чжан Бао, а я слухав. Час летів непомітно. Коли ми закінчували розмову, сузір'я Близнят уже показувало північ. Підкинувши ще раз дров у вогонь, ми закутались у ковдри і лягли спати. Цей бівуак чомусь залишив у мене незабутнє враження.

На другий день, 26 вересня трапилось так, що ми всі прокинулися дуже рано. Ранкова зоря була багрова, сонце зійшло деформоване; барометр показував 758, температура —|-60 С.

Гріючись коло вогню, ми пили чай. Раптом Чжан Бао щось закричав. Я обернувся і побачив міраж. У повітрі, над водою, бовванів пароплав, дві парусні шхуни, а за ними видніли гори; потім з'явилась будівля, зовсім не схожа ні па російський будинок, ні на китайську фанзу. Видіння тривало кілька хвилин, а тоді стало блякнути і потроху розсіялось у повітрі.

Всі почали обмірковувати. Чжан Бао сказав, що міражі в прибережному районі трапляються восени і здебільшого саме вранці. Я намагався пояснити своїм супутникам, що це таке, але бачив, що вони не розуміють мене. З виразу обличчя Дерсу блгло видно, що гольд зі мною не згоден, але з чемності не хоче заперечувати. Я вирішив* про це побалакати з ним у дорозі.

Коли ми вирушили з бівуаку, я почав його розпитувати. Спочатку він ухилявся од розмови, і я вже втрачав надію дізнатися від нього що-небудь, але одне моє слово наче підштовхнуло його. Я сказав "тінь" і влучив саме куди слід. Однак слово "тінь" Дерсу розумів як тінь астральну, як душу. Після цього він взявся мені пояснювати явище міражу дуже складно. За його уявленням, душа-тінь (ханя) — є не тільки у людей, тварин, птахів, риб, комах, а й у рослин, і каміння, і взагалі у всіх неживих предметів.

— Люди спи,— казав Дерсу,— ханя ходи: ханя назад ходи — люди прокинувся.

Душа залишає тіло, мандрує і багато бачить в той час, коли людина спить. Цим пояснюються сни. Душа німих речей теж може залишити свою матерію. Міраж, який ми бачили, з погляду Дерсу, був тінню (ханя) тих предметів, які в цей час перебували в стані спокою. Так первісна людина, одушевляючи природу, просто пояснює оптичне явище — міраж.

Переправа через скелю Ван-Сін-лаза була справді дуже небезпечна. Я намагався не дивитись униз і обережно переставляв ногу з місця на місце. Останнім ішов Дерсу. Коли він ступив на берег моря, я полегшено зітхнув.

Одразу за скелею тече маленьке джерело Дзалянкуні (на картах Талянкуні), поряд з ним гора Уоигу, потім дві річки: Момокчі і Асектані (на картах Остегні). Від гирла Кулумбе до Асектані десять кілометрів.

Ці місця дуже цікаві в зоогеографічному відношенні. Тут — останній природний розплідник плямистих оленів. Ця тварина за своїми розмірами займає проміжне місце між козулею та ізюбром і є єдиним представником хвостатих оленів. Літнє забарвлення її дуже строкате: загальний тон шерсті червоно-цегляний; по боках тіла — сім рядів білих плям завбільшки з яблуко; по спині проходить смуга; хвіст тварини, яким вона без упину махає, прикрашений довгим чорним волоссям. Взимку олень стає буро-сірим, і плями майже зовсім зникають. Його мускуляста шия вкрита досить довгою шерстю, яка спереду і на грудях трохи темніша, ніж в інших місцях. Роги самців не мають нижніх очних відростків, як в ізюбрів; панти китайці цінять дуже високо (від 800 до 1200 крб. пара).

В Уссурійському краї плямистий олень живе на півдні. Північною межею його розмноження в басейні Уссурі можна вважати річку Іман і на березі моря річку Ама-гу (мис Арка). За останні двадцять років площа, де живуть олені, скоротилася разів у десять. В .тих місцях, де раніше вони бродили стадами, оселилися корейці і почали знищувати ліси. Бідні тварини стали відходити на північ, але не змогли жити у хвойних лісах і дуже швидко загинули. Тепер у всьому Уссурійському краї е лише три природних розплідники: 1) острів Аскольд, у затоці Петра Великого; 2) гірська область з правого боку у верхів'ї річки Судзухе (місцевість Юм-б*ей-сі) і 3) невелика ділянка на узбережжі Японського моря, між річками Ку-лумбе і Найною (мис Арка). Як тільки звіропромисловці пронюхають про це, вони швидко переб'ють всіх оленів. Місцевій владі в

краї варто було б подбати про охорону цих розплідників уже тепер, поки ще не пізно.

Розділ дванадцятий КОРЕЙЦІ-СОБОЛЯТНИКИ

Малі річки прибережного району.— Корейська фанза.— Водяна ступа.— Річка Найна.— Корейська соболина пастка.— Вплив колонізації на край.— Мис Арка.— Річка Кванбагоу.— Річка Кудя-хе.— Старообрядницьке село.— Удегейці.— Клімат прибережного району.— Фенологія.— Ботанічні і зоогеографічні межі.— Річка Амагу.— Лось.

Чим далі на північ, тим вищі стають тераси на березі моря. Особливо розвинені вони біля гирл гірських річок: Гаппаксі, Була (по-китайському Яндіоза), Толомогі, Ку-лумбе, Момокчі і Найни, де досягають висоти майже 15 метрів. Біля Момокчі вони заглиблюються в долину і тягнуться з обох боків її, як карнизи. Основа терас масивна, а горішня частина складається з незграбних уламків уперемішку з глиною, від чого зверху вони завжди заболочені. Тут, на березі моря, вперше трапляється модрина, яка росте групами.

Географія частини узбережжя між Момокчі і Найїїою така: високий гірський хребет Габаді простягається під гострим кутом до берега моря. По той бік його лежить басейн річки Кулумбе, по цей — течуть малі річки, які мають тільки удегейські назви: Яшу (на картах Ячасу), Уяхгі-Бязані, Сапке, Канути, Янужа та ін. Між ними слід відзначити три гірські вершини: Габаді, Дюхане і гору Яндоюза, а біля гирла річки Яшу — самотню скелю Када-

Буді-дуоні. На морських картах її названо горою Ожидания.

Від річки Кулумбе на північ до річки Найни гірські породи розташовуються так: спочатку йде андезит із стовп-чатим, трохи віялоподібним розпадом, далі дацит з тридимітом і кременисті сланці. Поблизу гирла річки Момокчі (мис Олександра) гори складаються з дуже

зміненого кварцового порфіриту і дуже щільної грейзеноподібної породи. В ній, у вигляді рідких шлір, трапляється сірчаний блиск. Між річками Яшу і Момокчі . від гори в море висуваються два миси, які мають удегейські назви: Ухе-дуоні і Копочі-дуоні.

Нарешті, біля річки Найни в берегових оголеннях видно якусь буру, дуже метаморфізовану складну породу.

Біля підніжжя найнинських терас, на самому березі моря, ми натрапили на корейську фанзу. Мешканці її ловили крабів і соболювали. У фанзі проживало дев'ять нежонатих корейців. Серед них було двоє одягнених по-китайському і один по-удетейському. Вони носили коси і мали підголені лоби. Я довго вважав, що ці люди і є тими, за кого себе видають, і тільки згодом дізнався, хто вони насправді.

Підходячи до фанзи, я почув шум води, а тоді звук од падіння чогось важкого. Спочатку я не звернув на це уваги, та коли звук повторився вдруге, втретє, вдесяте, я спитав, що це означає. Чжан Бао сказав, що це корейська ступа, яку приводить в дію вода.

Таку ступу споруджують біля струмка. На двох упорах лежить валик, що вільно обертається і проходить крізь довге коромисло з нерівними плечима. До короткого плеча прикріплено важкий товкач, під яким поставлено велику дерев'яну ступу. Друге (довге) плече коромисла закінчується ковшем. Вода, що збігає жолобком, наповнює ківш. Набравши значної ваги, він падає вниз і піднімає товкач угору. Коли ківш похилиться, вода з нього виливається, товкач перетягує і падає в ступу.

З усіх східних народів на материку Азії корейці перші додумалися використати живу силу води. У китайців таких машин немає. Інколи ступи споруджують дома або у фанзі. Тоді замість ковша на кінці коромисла прикріплюють плоску лопату; машину приводять в дію, натискуючи ногою. Цю роботу виконують звичайно жінки.

Повертаючись у фанзу, я почув ще якийсь шум у сараї — це корейці мололи борошно за допомогою ручних жорен, покладених одне на одне. До верхнього. прикріплено короткий важіль, за допомогою якого жорно крутять. Зерно насипають у дерев'яний ящик, звідки воно біжить у отвір верхнього каменя і потім до зазорів між жорнами.

Як і треба було сподіватися, наша поява викликала занепокоєння серед корейців. У ^анзі було вільно, і тому ми розташувалися на одному з Канів. Дерсу удав, що не розуміє їхньої мови, й почав уважно прислухатися, про що вони розмовляли між собою.

З цієї розмови він дізнався, що серед корейців є кілька шукачів руд, решта — мисливці, які прийшли по провізію з річки Кулум-бе, де в них є мисливські фанзи.

27 вересня ми оглядали річку Найну, яку на морських картах чомусь названо Яходеї-Санка. Довжина цієї річки — 20 кілометрів; початок вона бере у горах Карту, про які буде сказано згодом. Спочатку Найна біжить з півночі на південь, потім повертає па південний схід і останні десять кілометрів тече до моря в широтному напрямі. В куті, де річка повертає, стоїть мисливська фанза. Звідси прямо на захід іде та стежка, по якій пройшов О. І. Мерзляков з своїм загоном.

Корейська мисливська фанза — це невелика споруда, складена з колод, з пологим двосхилим дахом з кедрової кори. Вона має двоє чи троє вікон, по одному з кожного боку, і двоє дверей, завжди обернених до річки. Внутрішнє її обладнання таке ж, як і в китайських фанзах. Тут є вогнище із залізним казаном і кан, на якому сплять; димові хо^и обігрівають його. Всю внутрішню обстановку зроблено грубо, недбало, щоб не шкода було кинути, якщо доведеться переходити на інше місце. І зовні по будові і по внутрішній обстановці завжди можна відрізнити корейську мисливську фанзу від китайської.

Була вже осінь, і корейці почали соболювати. Недалеко від фанзи ми побачили пастки на соболя, так звані "мости". Для цих пасток корейці беруть буреломний ліс, перекинутий з одного берега річки на другий. Інколи якщо місце здається підхожим, а сушняку поблизу немає, вони рубають дерева. Посеред колоди роблять з дрібних прутиків загорожу, в якій залишають вузький прохід, а в ньому вертикально прикріплюють волосяну петлю. По боках колоду обтесують, щоб соболь не міг обминути загорожу. Петлю одним краєм прив'язують до дерев'яної палички, яка невеликим виступом ледве держиться на маленькому упорі. До цієї палички прив'язують камінь вагою в 3—4 кілограми. Біжачи по такому "містку", соболь натрапляє на загорожу, старається її обминути, але не може, бо ж стовбур по боках гладенько обтесано; тоді він пробує перескочити через петлю, заплутується, смикає її і зриває паличку з упору. Камінь падає у воду і тягне за собою дорогого хижака.

Корейці вважають, що їхній спосіб соболювання найкращий, бо пастка діє напевно і такого, щоб соболь утік, не буває. Крім того, під водою соболь лишається цілий, його не можуть зіпсувати ворони чи сойки. В корейські пастки, так само, як і в китайські, часто попадаються білки, а також рябчики і всяка дрібна птиця.

Вся долина річки Найни вкрита горілим лісом,— тут кілька років тому була пожежа. Тепер на місці хвойного лісу виріс молодник, що складається з берези, модрини й осики.

Надвечір ми повернулися назад.

Дерсу пе полюбляв* корейців і, хоч надворі було холодно та вітряио, відмовився ночувати у фанзі. Він влаштував собі бівуак на березі моря, під захистом тераси.

Увечері, після вечері, я пішов подивитися, що він робить. Дерсу сидів, підібгавши під себе ноги, і курив люльку. Мені здалось, що у нього

дуже затишно, і я не міг відмовити собі в приємності погрітися біля вогню і за чаєм поговорити з Дерсу.

— Дерсу, я за тобою скучив,— сказав я.—, Коли тебе нема рядом, мені чогось бракує.

— Спасибі, капітане,—усміхнувся він,—спасибі! Моя теж так. Тобі сопка один ходи — моя дуже боїться.

Він посунувся. Я сів поруч і запитав, чому він не любить корейців.

Дерсу став пригадувати дні свого дитинства, коли, крім гольдів і удеге, більш нікого не було. Та ось появилися китайці, за ними — росіяни. Жити ставало з кожним роком важче і важче. Потім прийшли корейці. Почали горіти ліси, соболь одійшов далі, і всякого іншого звіра стало менше. А тепер на березі моря з'явилися ще й японці. Як далі жити?

Дерсу-^ замовк і замислився. Перед ним постало далеке минуле. Він весь поринув у свої спогади. Замислився і я. Справді, Примор'я швидко колонізувалось. Недалеко вже той час, коли від первісної, незайманої тайги не залишиться й сліду. Зникнуть і звірі.

Ми сиділи мовчки, і кожен по-своєму думав про те саме.

— Як далі жити? — раптом озвався Дерсу і глибоко зітхнув.

— Нічого, старий,— відповів я,— на наш вік стане.

В цей час до нас підійшов Чжан Бао і, сміючись, почав розповідати, як кореєць поночі наступив на голову іншому корейцеві, і той, щоб помститися, вимастив йому обличчя чумизовою. кашею. Розмова перейшла на іншу тему.

На другий день ми прямували далі на північ.

Погода стояла похмура, але дощу не було.

На півпіч од річки Їлайни до річки Амагу простягаються андезити і кварцово-порфіровий туф. Заслуговують па особливу увагу оголення біля річки Амагу (миси Бєлкіна й Арка). Тут у рябих шарах туфу можна бачити порожнечі з копкреціями з вапнякового шпату і з якоїсь м'якої зелено-кам'яної породи. На морських картах у цих місцях показано двоє берегових воріт. Одні — малі — безпосередньо біля берега, другі — великі — у воді. Нині збереглися тільки ті, що ближче до берега. Удегейці називають їх Сапгасу, що означає "Діркувате каміння", а китайці — Кулунзуйза 31.

У тубільців є легенда про це "Діркувате каміння". Одні люди жили на річці Нахтоху, а інші — на річці Шоомі. Останні взяли собі жінок у людей з річки Нахтоху, але своїх дочок, як того вимагав звичай, їм не віддали. Нахтохусь-кі удегейці вирушили па Шоомі і, коли чоловіків не було дома, силоміць узяли стільки дівчат, скільки їм було потрібно. Шоомійці на човнах подалися в погоню. Дістався мису Сапгасу, вони не помолились, а навпаки, лаючись й репетуючи, ввійшли під склепіпня берегових воріт.

Тут, нагорі, вони побачили гагару, але то був не звичайний птах, а Тему (Касатка — володарка морів). Один удегеєць вистрілив у неї і не влучив. Тоді кам'яне склепіння обвалилось і потопило обидва човни і двадцять двох чоловік.

Трохи далі за камінням Сангасу стежка відходить од морського узбережжя і йде вгору через перевал на річку Квандагоу (притока р. Амагу). Довжина цієї річки близько ЗО кілометрів. Вона бере початок там же, де й річка Найна. Квандагоу тече спершу теж у глибокому міжгір'ї, заваленому кам'яними брилами, але згодом її долина "ширшає. У горішній половині річки вода тече з північного заходу, потім річка

круто повертає до північного сходу і йде вздовж берега моря, відокремлена від нього гірським кряжем Чанготикалані.

Дальші два миси називаються Нюммий-дуоні и Лаамчі-дуоні; останній мис — біля Амагу — має російську назву — Бєлкіна; поряд нього невеличка бухточка Розчарування.

По виході з гір течія річки Квандагоу стає спокійною і тихою. Річка петляє від краю до краю долини, рано починає ділитися на пороги і майже біля моря .з'єднується з річкою Амагу.

Після перевалу стежка йде спочатку правим берегом річки, потім через рідке болото переходить на лівий берег, далі знову повертається на правий бік, якого й придержується вже аж до гирла. У верхній половині долина річки Квандагоу заросла хвойним лісом, а в нижній — виключно листяними породами: тополею, дубом, березою, осокором, осикою, кленом і т. ін.

Дорога по річці Квандагоу видавалася мені дуже довгою. Разів два ми відпочивали, потім знову йшли, сподіваючись ось-ось побачити море. Нарешті ліс порідшав; стежка побігла на невисоку сопку, і перед нами розкинулась широка мальовнича долина річки Амагу із старообрядницьким селом на тому березі. Ми гукнули. Дітлахи подали нам човна. Мерзляков хвилювався, що нас так довго немає. Стрільці хотіли вже йти нам назустріч, та їх відрадили старовіри.

Через кілька хвилин я сидів у хаті біля стола, пив молоко і слухав розповідь О. І. Мерзлякова. Звістка про те, що я прийшов на Амагу, швидко поширилася по всьому селу.

Старовіри зустріли мене дуже привітно. Довелося приймати гостей і відповідати їм тим же.

Наступних три дні ми відпочивали і збиралися з силами. Я щодня ходив до моря, оглядав найближчі околиці.

Річка Амагу (по-удегейському Амулі, а по-китайському Ама-гоу) утворюється від злиття трьох річок: самої Амагу, Квандагоу, по якій ми пройшли, і Кудя-хе, що впадає в Амагу теж з правого боку, трохи вище від Квандагоу. Тому, коли дивишся від моря, мимоволі думаєш, що головна річка тут Кудя-хе. Насправді ж головна річка тече з півночі і через те її долини не видно із-за гір.

Кудя-хе — швидка і порожиста річка, завдовжки близько двадцяти кілометрів. Вона тече широкою долиною і тея^ бере початок з хребта Карту. Верхня частина долини вкрита горілим сухостоєм. Новий молодник складається переважно з осики, модрини та білої берези; ближче до моря, в горах, переважають хвойні породи.

Видно, що нижня частина долини Амагу, де оселилися старовіри, раніше була морською затокою. Річка Кудя-хе і Квандагоу колись самі впадали в море. Потім бухту занесло намулом з річки, і море відійшло. З лівого боку ще й нині збереглося довге торф'яне болото, але й воно вже висихає. Тепер річка Амагу впадає в море поблизу мису Бєлкіна і біля гирла створює невелику заводь, яка з'єднується з морем вузькою протокою.

Старообрядницьке село Амагу мало вісімнадцять дворів. Перші переселенці (сім сімей) перекочували сюди в 1900 році з річки Даубіхе. Живучи далеко в горах, старообрядці зберегли характер справжніх великоросів. Патріархальність сім'ї, вбрайня, посуд, вишивки на одежі, різьблення по дереву й багато іншого нагадувало старо-, давню Русь. Мені здавалося, що я в одну мить перенісся на кілька століть назад. Цікаво було спостерігати, як вони жили "заднім числом": для них було дивною подією те, що вже минуло, чим у Росії давно перестали цікавитися.

До них заходили японські судна і дуже рідко — російські. Через те жителі все купували в Японії і тільки в крайньому разі вирушали в далекі подорожі — ходили сухопуттям до затоки Ольга. Жили вони із землеробства і соболювання. Соболів ловили всіма способами: і китайським, і корейським, і удегейським. Полювали також на оленів, убивали лосів, ловили рибу. Ні в їхній одежі, ні в домашній обстановці, ні в чому іншому не було помітно розкоші, проте все свідчило, що це люди заможні. Особливо багато у них було коней і рогатої худоби. Я налічив 82 коней і 84 корів.

Крім старообрядців, на Амагу жила ще одна сім'я удегейців — старий чоловік, його дружини і три дорослі сини.

Старообрядцям робить честь, що, прийшовши на Амагу, вони не пригноблювали тубільців, а, навпаки, допомогли їм, почали навчати землеробства і скотарства; удегейці навчилися розмовляти по-російському, завели копей, рогату худобу і збудували лазню.

На узліссі листяного лісу, біля болота, старовіри часто знаходили неглибоко в землі намисто, сережки, браслети, гудзики, стріли, списи і людські кістки. Я оглянув це місце і знайшов сліди жител. На старовинних морських картах при гирлі Амагу показано численні юрти тубільців. Старик розповів мені, що років тридцять тому тут справді жило багато удегейців, але всі вони загинули од віспи. В 1870 році, за словами Боголюбського, на березі моря, біля річки Амагу, жило багато тубільців.

Кліматом ця частина узбережжя дуже відрізняється від місць на захід од Сіхоте-Аліню. Тут літо вологе і. прохолодне, осінь довга і тепла, зима суха, холодна, а весна пізня. Перша половина зими безсніжна, сніг випадає тільки в лютому та березпі. Зате листопад і грудень дуже вітряні. Вітри звичайно дмуть од хребта Карту. За спосте-реженням старовірів, якщо на заході в горах небо чисте,— погода буде тиха, а коли зранку там підіймаються купчасті хмари — це певна ознака того, що буде сильний північно-західний вітер. Із тридцяти днів приблизно

п'ять буває тихих, десять — із сильними вітрами, а п'ятнадцять днів віють вітри, які можна просто назвати свіяшми.

На світанку звичайно буває тихо; вітер починає віяти, коли вже зійде сонце, поступово дуя^чає і досягає найбільшої сили близько другої години пополудні. Потім вітер слабшає і зовсім стихає опівночі.

У Південпо-Уссурійському краї тирса, закопана в землю, швидко згниває і перетворюється в добриво, але на узбережжі моря вона не гниє три роки. Це тому, що влітку багато холодних туманів, і земля ніколи не парує.

Вперше випадає сніг біля Амагу до середини грудня. Осінь стоїть довга і тепла, через це трава пе сохне, а в'яне. У вологих місцях, де трава росте купинами, нижня частина її довго ще лишається зеленою. Це дає можливість рогатій худобі більшу частину року бути на паші. Коней доводиться підгодовувати тільки навесні. Старообрядці кажуть, що в— рік свого переселення вони зовсім не мали сухого фуражу, цілу зиму держали корів та коней на паші, і худоба, за їхніми спостереженнями, анітрохи не схудла.

Весна тут настає пізно, отоя* старовіри орють аж у травні, а косять у серпні. Літо туманне й холодне, тому хліб вистигає теж пізно. Збирають його наприкінці вересня, а інколи жнива затягуються і до половини жовтня. Всі овочі, особливо картопля, ростуть добре; не достигають тільки дині та кавуни. Період цвітіння рослин і достигання плодів, якщо порівняти цей край з басейном Уссурі (на тій самій широті), відстає майже на місяць.

Щодо флори річка Амагу не менш цікава, ніж у кліматичному відношенні. В горах росте досить багато тиса. Цікаво, що це дерево у прибережному районі трапляється невеликими групами і не скрізь. На південь од річки Му-тухе його можна знайти в'лісі Дише поодинокими деревами. Місцева липа не досягає таких розмірів, як у Південно-

Уссурійському краї, зате її стовбур масивний і дуплистий. Там, де бере початок Уссурі, і на південь од цього району спостерігається протилежне явище: там липа ,хоч і росте великими деревами, але майже завжди всередині порожня. Вільха на Амагу теж дуже велика і росте не тільки по берегах рік, але й на тіньових схилах гір. Дуб росте невеликий, з білястою корою (з південного боку кора темна). Жолуді хоч і достигають, але самі не опадають па землю, а їх збивають буйні осінні вітри. Помітно, що в тутешніх лісах хворобливих наростів на деревах менше, ніж на захід од Сіхоте-Аліню, і до того ж вони трапляються тільки у верхів'ях річок. У Південно-Уссурійському краї такі нарости досягають величезних розмірів. Біля Амагу кедр, модрина, ялина, смерека, береза, осика ростуть добре, а от ясен, клен і взагалі всі тверді породи — погано. Чортове дерево трапляється рідко, воно чахле, з сухим верховіттям. Річку Амагу можна вважати північною межею дикого винограду і маньчжурського горіха. Перший — низькорослий, росте тільки на осонні і з підвітряного боку, але по достигає. Вже на річці Кусуні (трохи далі на північ) його зовсім немає. Горіха селяни па Амагу не бачили, проте одного разу під час поводі по річці пливла до них горіхова гілка із свіжим листям. З цього вони зробили висновок, що десь над річкою таке дерево є.

Надзвичайно цікаво на рослинність впливає море. Наприклад, отрута звіробою, аконіту, чемериці біля моря незрівнянно слабша, ніж у горах. Те саме можна сказати і про укуси гадюк, шершнів та ос.

Біля річки Амагу свійські бджоли ще можуть жити, але потребують пильного догляду. На зиму їх треба дбайливо накривати і лишати їм вдосталь корму. Завезеним сюди бджолам важко збирати мед. Шукаючи медоноспі трави, вони змушені літати дуже далеко. Старообрядці. помітили, що коли справжніх медоносів буває обмаль, то бджоли беруть взяток з інших рослин, інколи навіть з чемериці. Від цього меду бджоли хворіють, і якщо їм дати доброго меду, то вони негайно викидають з вулика отруйний. Далі на північ спроби старовірів розводити домашніх бджіл кінчилися невдачею.

Амаганський район заслуговує на увагу натураліста і з зоогеографічного погляду. Наприклад, білогрудий ведмідь з півдня доходить тільки до річки Кулумбе. Тигри з'являються періодично. Пантер ніхто не зустрічав, і за сім років старовіри тільки один раз бачили її на скелях, однак вони не певні, чи то була пантера чи молодий тигр. Ша-калоподібні "дикі собаки" трапляються дуже рідко.

На заході раніше настає холод, тому й соболь та білка опушуються там раніше, ніж на березі моря (різпиця дорівнює майже місяцеві). Старовіри розповідають, що, вперше прибувши на Амагу, вони застали тут дроф. В 1904— 1905 роках дрофи ще зрідка появлялись, але потім щезли. Якось років два тому на ріллі з'явилося кілька фазанів. Звідки вони взялися — невідомо; на другий рік фазани зникли. А одного разу на падлі біля моря бачили великого темно-бурого орла з довгою голою шисю. Судячи по описах, це був гриф. Мабуть, він залетів сюди випадково із Центральної Азії. Річка Амагу є південною-межею поширення глухаря і північного — розповсюдження зеленого дятла.

4 жовтня було дано наказ приготуватися до походу. Тепер я хотів піднятися по річці Амагу до її верхів'я, потім перейти через хребет Карту — по річці Кулумбе зійти до берега моря.

Старовіри казали, що обидві ці річки дуже порожисті, а в горах багато осипів. Мені радили залишити мулів у них в селі і йти пішки з торбами. Тоді я надумав вирядитися в похід тільки З Дерсу. '

Я сподівався, що у пас вистачить харчів па дві третини дороги. Тому і домовився з О. І. Мерзляковим, що він відрядить удегейця Сале і двох стрільців до скелі Вап-Сіп-лаза, там вони покладуть продовольство па видному місці.

На другий день, 5 жовтня, о другій годині дня, з важкими торбами рушили ми в дорогу.

Річка Амагу має довжину близько п'ятдесяти кілометрів. Початок вона бере з хребта Карту і огинає його із західного боку. Амагу тече спочатку па північний схід, потім набирає широтного напряму і тільки поблизу моря трохи відхиляється на південь. З її приток слід вказати тільки на Дунанцу, довжиною дев'ятнадцять кілометрів. По ній можна перевалити на річку Кусун. Вся долина Амагу і гори, що облямовують її, вкриті густим хвойно-мішаним лісом будівельного і виробничого характеру.

Вегетаційний період майже закінчився. Більшість квіткових рослин зів'яла, і тільки в деяких ще жевріло життя. До цих останніх належали: анафаліс перловий, у якого листя зісподу повстяне; особливий вид айстри з темним пухнатим стеблом і з лускоподібним фіолетовим кошичком; заяче вушко — зонтична рослина, що має на листі опуклі дугоподібні жилки, і, нарешті, черемша з листям, як у конвалії.

Ледве помітна стежка привела нас до того місця, де річка Дунанца впадає в Амагу. Це кілометрів за десять од моря. Поблизу її гирла є скеля, яку старовіри по-китайському називають Лаза32, вважаючи, що ця назва походить від дієслова "лазити". Справді, через цю "лазу" доводиться лізти на животі, хапаючись руками за каміння. Пройшовши ще з кілометр, ми стали бівуаком на галечниковій обмілині.

До заходу сонця було ще понад годину. Я скористався цим часом і пішов на полювання вверх по річці Дунанці. Зійшовши на першу сопку, що трапилася мені, сів на сушняк і почав роздивлятися. Звідси, згори, було видно Амагу, Кудя-хе, Кваидагоу й узбережжя моря. Листопад був у повному розпалі. Ліс з кожним днем більше набирав одноманітно сірого, безжиттєвого забарвлення, отже, наближається зима. Тільки дубняки зберегли ще листя, але й воно пожовкло і через це здавалося ще сумнішим. Кущі, втративши пишне вбрання, стали дивно схожі один на одного. Чорна, похолола земля, вкрита опалим листям, поринала в летаргічний сон; рослини покірливо, без протестів, готувалися до смерті.

Я так поринув у свої думи, що зовсім забув, чого прийшов сюди в цей присмерковий час. Раптом позаду мене почувся голосний шум. Я обернувся й побачив якусь незграбну, горбату тварину з білими ногами. Витягпувши вперед свою велику голову, вона риссю бігла по лісу. Я звів рушницю і почав цілитись, але хтось випередив мене. Розлігся постріл, і тварина впала, підтята кулею.

Через хвилину я побачив Дерсу, який спускався по кручах до того місця, де впав звір.

Виявилося, що вбита ним тварина — лось.

То був молодий самець років трьох. Довжина звіра від

верхньої губи до кінця хвоста — 2 метри 20 сантиметрів, висота від підошви копит до холки — 1 метр 70 сантиметрів, загальна вага — близько 240 кілограмів.

Ця зовні незграбна тварина має могутню шию і велику витягнуту голову з товстою загнутою донизу мордою. Шерсть, довга й блискуча, гладенько прилягає до тіла; забарвлення темно-буре, майже чорне; ноги білясті. Лось — дуже суворий звір: досить один раз його потурбувати, і він надовго залишає улюблене місце. Рятуючись од переслідування мисливця, він біжить риссю, інколи галопом. Лось дуже любить купатися в болотистих озерцях. Поранений, він тікає, але під час парування робиться лютий і не тільки захищається, а й сам нападає на людину. При цьому він стає дибки на задні ноги і, схрестивши передні, намагається збити ними ворога і тоді люто топче його.

Амагу —■ півдепна межа, де лось виходить до берега моря. Коли настає холод, він перекочовує на захід. У листопаді його ще можна бачити біля Сіхоте-Аліню, а в грудні він зовсім переходить у басейн річки Бікіну. Там, у густих лісах, де не буває насту, звір знаходить досить корму і сприятливі умови для життя. Зовні уссурійський лось мало чим

відрізняється від свого європейського співбрата, але роги його інші: вони зовсім не мають лопатей і більше схожі на ізюброві, ніж на лосеві.

Дерсу почав знімати шкуру і ділити м'ясо на частини. Неприємна картина, а проте я не міг не милуватися роботою свого приятеля. Він чудово володів ножем: жодного зайвого порізу, жодного зайвого руху. Видно, що він добре набив на цьому руку. Ми умовились, що трохи м'яса візьмемо з собою; Чжан Бао і Фокін подбають, щоб решту передали старовірам і для команди.

Розділ тринадцятий ВОДОСПАД

Випадок з тигром.— Заборонене місце.— Дерсу і ворона.— Верхів'я річки Амагу.— Водоспад.— Жертвоприношення.— Хребет Карту.— Брусниці.— Ночівля в горах.— Спуск у долину річки Ку-лумбе.— Піклування про тварин.

Після вечері зайшла мова про полювання. Говорив Дерсу, а ми його слухали. Життя цієї людини було повне цікавих пригод. Гольд розповідав, як одного разу, десять років тому, він полював на ізюбрів саме в той час, коли добувають панти. Було це на річці Ерлдагоу (притока Даубі-хе), на початку її. Тут, у горах, вода промила довгі і глибокі яри; круті схили заросли лісом. Дерсу мав при собі гвинтівку, мисливського ножа і шість патронів. Недалеко від бівуаку він побачив пантача, вистрілив і слабо поранив його. Ізюбр упав, але швидко підвівся й побіг у ліс. Гольд наздогнав його, ще вистрілив чотири рази, проте всі рани були не смертельні й ізюбр тікав далі. Тоді Дерсу вистрілив ушосте, і востаннє. Після цього олень забіг у яр, що з'єднувався з другим таким же яром. Олень лежав саме там, де вони сходились, у воді, тільки плече, шия та голова його були на Камінні. Поранена тварина підводила голову і, як видно, кінчала розрахунки з життям. Гольд сів на камені і, закуривши, ждав, поки ізюбр здохне. Довелося викурити дві люльки, перш піж олень сконав. Тоді Дерсу підійшов до нього, щоб відрізати голову з пантами. Місце було незручне: біля води росла товста вільха. Як не примудрявся Дерсу, він міг

улаштуватися тільки в одному положенні. Він опустився на праве* коліно, а лівою ногою вперся в камінь у струмку. Гвинтівку перекинув собі за спину і почав білувати оленя. Не встиг він двічі різонути ножем, як раптом за шумом води позад себе почув шурхіт. Хотів уже оглянутися, та в цю мить зовсім рядом побачив тигра. Звір хотів ступити на камінь, але спіткнувся і попав лапою у воду. Гольд знав, що коли він хоч поворухнеться, то загине. Дерсу закляк на місці й затаїв подих. Тигр скоса, глянув на нього і, бачачи нерухому постать, рушив далі. Однак звір відчув, що це не пень і не камінь, а щось живе. Двічі хижак повертався назад, нюхав повітря, але, на щастя Дерсу, вітер віяв не від нього, а від тигра. Не відчувши запаху оленячої крові, страшний звір поліз на кручу. Каміння і пісок з-під його лап посипались у струмок. Та ось він вибрався наверх. І тут почув запах людини. Шерсть у нього на спині наїжилася, звір заревів і почав бити себе хвостом по тілу. Дерсу голосно закричав і пустився тікати яром. Тигр кинувся вниз до оленя, почав його обнюхувати. Це й урятувало Дерсу. Він вибрався з міжгір'я і біг довго, біг, як біжить, тікаючи од вовків, козуля.

Дерсу зрозумів, що убитий олень належав не йому, а тигрові. Ось чому він і не міг його убити, хоча стріляв шість разів. Дерсу здивувався, як він про це не догадався зразу. Відтоді він не ходив більше в ті яри. Це місце стало для нього раз і назавжди забороненим. Він дістав попередження...

Після вечері я і стрілець Фокін лягли спати, а гольд і Чжан Бао влаштувались осторонь. Вони взяли на себе піклування про вогонь.

Вночі я прокинувся. Навколо місяця була матова пляма — певна ознака, що вранці буде мороз. Так воно і сталося: перед світанком температура швидко знизилась і вода в калюжах замерзла.

Першими прокинулися Чжан Бао і Дерсу. Вони підкинули у вогонь дров, зварили чай і аж тоді тільки розбудили мене й Фокіна.

Дивні птахи ворони: як швидко вони дізнаються, де е м'ясо! Тільки-но сонячне проміння позолотило вершини гір, як кілька ворон з'явилось біля нашого бівуаку. Вони голосно перекликалися між собою і перелітали з дерева на дерево. Одна ворона сіла близько біля нас і закрякала.

— От проклята! Підожди, зараз я тебе зпіму,— сказав Фокін і потягся до гвинтівки.

— Не треба, не треба стріляти,— спинив його Дерсу.— Його заважай нема. Ворона теж хочу їж. Його прийшов подивитись, люди є чи нема. Не можна — його полетить. Ліаша ходи, його тоді на землю стрибай, чого-чого залишився — їж.

Наче на підтвердження його слів ворона зірвалася з дерева і полетіла. Ці докази Фокіну здалися переконливими; вій поклав гвинтівку на місце і вже більше не лаяв ворон, хоча вони підлітали до нього ще ближче, ніж першого разу.

Дерсу, безумовно, мав слушність. Звичай "знімати" ворон з дерев — жорстока забава мисливців. Стріляють по воронах інколи навіть освічені люди. Стріляють так само, як у пляшку, тільки тому, що чорна ворона являє собою добру ціль.

Ворони — птахи скоріше корисні, аніж шкідливі. Підбираючи в тайзі трупи тварин, дохлих риб на берегах річок, молюсків, викинутих морським прибоєм, і особливо всякі покидьки з людських жител, вони є незамінними санітарами і відіграють велику роль в екології природи. Шкода, якої завдають ворони господарству, порівняно з тією користю, що вони дають, невелика.

З цього бівуаку ми розійшлися. Чжан Бао і стрілець Фокін повернулись назад, а ми з Дерсу пішли далі.

Звідси долина Амагу почала вужчати, і річка стала порожиста; в горах з'явились осипи і величезні лісові пожарища; зате внизу, в долині, ліс став густіший; до листяних порід домішалося багато* хвої. Кілометрів за двадцять од моря річка знову поділилася надвоє. Одна (велика) обгинає хребет Карту із заходу, а друга (мепша) тече з півдня. Від того місця, де вони зливаються, і йдуть суцільні згарища. Двічі ми переходили річку вбрід і нарешті знову опинилися па правому березі. Ще далі долина ставала схожа на міжгір'я. Деякі скелі мають дуже химерні обриси. Вони поступово руйнуються і перетворюються в осипи. Іпколи відірвана вгорі брила тягне за собою інше камінпя. Тоді в долину падає цілий потік з каміння і поламаного сухостою. Не дивно, що удегейці бояться цих місць: тут, на їхню думку, живе злий дух. Ми йшли з Дерсу і розмовляли про полювання. Раптом він подав мені знак, щоб я зупинився. Ми почали слухати. Здалека долинав якийсь шум, схожий чи то на підземний гул, чи на віддалений гуркіт грому.

— Водоспад,— мовив Дерсу і показав рукою на річку.

Я подивився й побачив піну, що пливла по воді.

Ми прискорили ходу і справді через півгодини підійшли до водоспаду.

З усіх водоспадів, які мені доводилося бачити, Амагинський був найкрасивіший. Уявіть собі вузький коридор, що його верхні краї трохи загнуті всередину так, що вода біжить наче в трубі. В одному місці труба уривається. Тут утворився водоспад заввишки вісім метрів. Однак верхні краї коридори тягнуться далі. З цього можна зробити висновок, що спочатку водоспад був пижче по течії, і коли б пощастило визначити, скільки вода за рік стирає ложе водоспаду, то можна було б сказати, коли він почав свою роботу, скільки йому років і скільки ще лишилось існувати на світі. Порода, крізь яку вода пробила собі дорогу,— буро-червоний глауконітовий пісковик з дуже щільним цементом. Колір води в масі смарагдовий. При яскравому сонячному освітленні біла піна із зеленкувато-синім кольором води і з червоно-бурими скелями, по яких

розрослися строкаті лишайники і світло-зелені мохи, створювала надзвичайно ефектну картину. Під водоспадом вода має обертальний рух. Протягом багатьох років вона сточила породу по боках і створила "велетенський казан". Я підійшов до краю провалля, і мені здалося, що від величезної кількості падаючої води інколи здригається земля.

В цей час я відчув запах диму. Обернувся і побачив Дерсу, що розпалював багаття. Потім він почав розв'язувати торбину. Я думав, що старий' хоче зупинитися на бівуак, і почав умовляти його пройти ще трохи. Гольд погоджувався зі мною, але все-таки розв'язував торбину. Дістав з неї грудочку цукру, два сірники, шматок хліба і листок тютюну. Все це він узяв в одну руку, а в другу — маленьку гарячу жаринку і щось почав говорити. Обличчя його було серйозне, очі опущені до землі. Що саме він говорив, я не міг розібрати через шум водоспаду. Потім Дерсу підійшов до кручі і все кинув у воду.

— Що ти зробив? — спитав я його.

— Наша завжди так,— відповів гольд.— Його,— він показав на водоспад,— все одно грім, чорта ганяй.

Водоспад і на мене справив жахливе й чарівне враження. Щось у ньому було живе, стихійне. Яке ж враження міг він справити на людину, котра все вважала живим і людиноподібним!

Дерсу мовчки почав укладати свою торбину. Бажаючи показати, що я поділяю його думки, я взяв те, що перше попало мені під руку — шматок сухої риби і велику головешку, і підійшов до водоспаду.

Побачивши, що я хочу кинути все у воду. Дерсу підбіг до мене, махаючи руками; він був стривожений, Я зрозумів, що він мене зупиняє.

— Не треба, не треба, капітане! — злякано і поспішно вигукував Дерсу.

Я віддав йому головешку і юколу. Він кинув головешку в огонь, а юколу — в ліс. Після цього надів торбину, і ми пішли далі. Дорогою я став розпитувати, чому він не хотів, щоб я кинув у воду вогонь і рибу. Дерсу одразу пояснив: у воду кидають тільки те, чого в ній нема, а в лір — те, чого нема на землі. Тютюн можна кидати у воду, а рибу на землю. У воду можна кидати трохи вогню — одну жарину, але не можна на вогонь лляти воду;, так само не можна кидати у воду велику головешку, бо розсердяться вогонь і вода. Тоді я твердо вирішив більше не втручатися в такі справи, щоб нам обом, як він висловився, не було погано.

Відійшовши ще з півкілометра, ми отаборилися.

Коли на другий день, 7 жовтня, я прокинувся, Дерсу був уже на ногах. Мабуть, я спав дуже довго, бо він уже зав'язав свою торбину і терпляче ждав, коли я прокинусь.

— Чому ти мене не розбудив? — спитав я.

Дерсу відповів, що сьогодні ми підемо на високі гори, тому треба набратися якнайбільше сил і добре виспатись.

Перед виходом я подивився на свій барометр: він показував 458 метрів. День мав бути тихий і теплий. Просто від бівуаку ми почали підійматися на хребет Карту, головна вісь якого іде з північного сходу на південний захід. Чим вище ми сходили, тим більше розкривався перед нами обрій. Навколо, • скільки сягало око, ніде не було лісу: ніде жодного деревця, навіть сухостійного. Надзвичайно сумна картина — отакі гори. Зникли ліси, а з ними й підлісся, і мохи; дощі змили тонкий рослинний шар землі й оголили материковий грунт. Куди не глянеш, скрізь та сама одноманітна, безбарвна картина: сірі скелі і сірі осипи. Хребет Карту — це безжиттєва й безводна пустеля.

Перша сопка, на яку ми зійшли, мала висоту 900 метрів. Трохи відпочивши на її вершині, ми пішли далі. Друга гора майже такої ж висоти, але перед нею ми зійшли в сідловину, тож вона видавалася нам багато вищою. На третій вершині барометр показав 1016 метрів.

Я подивився на годинник: обидві стрілки показували полудень. Отже, за три з половиною години ми встигли "взяти" тільки три вершини, а головний хребет був ще попереду.

Мене дуже мучила спрага. Раптом я побачив брусниці; ягоди були мерзлі. Я почав жадібно їсти їх: Дерсу зацікавлено дивився на мене.

— Як його прізвище? — запитав він, тримаючи на долоні кілька ягід.

— Брусниці,— відповів я.

— Тобі розумій,— 'запитав він знову,— його можна їсти?

— Можна,— відповів я.— Хіба ти не знаєш цих ягід?

Дерсу відповів, що бачив їх часто, але не знав, що ці ягоди можна їсти.

Місцями брусниць було так багато, що цілі площі здавалися наче пофарбовані в бордовий колір. Збираючи ягоди, ми потроху посувалися вперед і непомітно вийшли на вершину заввишки 1290 метрів. Тут ми вперше зійшли на сніг глибиною близько п'ятнадцяти сантиметрів.

За спостереженнями старообрядців, перший сніг на Сіхоте-Аліні в 1907 році випав 20 вересня, а на хребті Карту — 3 жовтня і вже більше не танув., 7 жовтня снігова лінія спустилася до 900 метрів над рівнем моря.

Звідси ми повернули на південь і почали сходити на четверту висоту (1510 метрів). Цей підйом був особливо важкий. Нас мучила спрага, і, щоб угамувати її, ми часто їли сніг.

Зі сходу хребет Карту дуже похилий, а з заходу — пологий. Тут можна спостерігати, як руйнуються гори. Зверху весь час сиплеться дрібне каміння; воно поступово засипає долини, ховаючи під собою ділянки родючої землі і молоду рослинність. До цього спричиняються лісові пожежі.

Ми намагалися дійти в цей день до найвищої гори, а проте не змогли. Після заходу сопця мав знову повіяти холодний північно-західний вітер. Пора було подумати про бівуак. Тому ми зійшли трохи з гребеня і почали шукати місце для ночівлі на західному схилі. Тепер у нас було три турботи: перша — знайти воду, друга — знайти паливо і третя — знайти захист од вітру. Нам пощастило знайти все це зразу в одному місці. За кілометр од сідловини видно було сланкий кедр. Ми залізли в його гущавину і влаштувались навіть досить зручно. Сніг замінив нам воду. Кругом було багато сушняку. Ми з Дерсу наносили дров і розпалили великий вогонь. З підвітряного боку напнули намет, поклали собі під боки хвої, а зверху накрили її козиними шкурами.

Ніч була місячна і холодна. Сподіваний Дерсу виправдались. Тільки-но сховалося за обрієм сопце, як подув різкий, холодний вітер. Вій термосив гілки сланкого кедру і роздмухував полум'я багаття. Намет надувало, мов парус, і я дуже боявся, щоб його не зірвало з стояків. Повний місяць яскраво світив на землю, сніг блищав і іскрився. Голий хребет Карту мав тепер ще пустинніший вигляд.

Втомлені денним переходом, ми недовго сиділи біля вогню і рано лягли спати.

Уранці, коли я прокинувся, перше, що впало мені в очі, був туман. Незабаром усе з'ясувалося — ййаов сніг. Добре, що ми зорієнтувались

учора, і через те сьогодні з бівуаку могли зразу взяти правильний напрям.

Напившись чаю з сухарями, ми знову стали підніматися на хребет Карту. Тепер нам треба було зійти на найвищу сопку, яку морями звуть Амагунськими гольцями. Чи тому, що ми відпочили, чи сніг примушував нас поспішати, але на цю гору ми зійшли досить швидко. Висота її — 1660 метрів. Звідси бере початок.річка Кулумбе (по-удегей-ському Куле); старовіри вважають, що її довжина 50— 60 кілометрів. Тече вона по кривій, так само як і Амагу, тільки в інший бік — на південь і південний схід.

Коли ми зійшли вниз до 1200 метрів, сніг змінився дощем, що було дуже неприємно; та нічого не вдієш, доводилося терпіти.

Кілометрів п'ять ми йшли згарищем і побачили живий ліс аж тоді, коли спустилися до 680 метрів. Це була вузенька смуга рослинності біля річки — переважно береза, смерека і модрина.

Перед полуднем дощ припустив ще дужче. Осінній дощ — не те, що літній дощ: легко можна застудитися. Ми дуже змерзли, і через це довелось рано стати на бівуак. Невдовзі нам пощастило знайти балаган з кори. Спосіб будови і деякі залишені речі вказували на те, що його зробили корейці. Трохи полагодивши його, ми принесли дров і заходилися сушити одежу. Годині о четвертій дня дощ перестав. Важка завіса хмар розірвалась, і ми побачили хребет Карту, геть укритий снігом.

Коли сонце заховалося за обрієм, на заході по всьому небосхилу широко розлилась багряна заграва. Потім зійшов місяць; навколо нього знову була густа матова пляма і великий обідок — певна ознака, що й завтра буде дощ.

Ввечері я записував свої спостереження, а Дерсу смажив на рожні лосятину. Під час вечері я кинув шматочок м'яса у вогонь. Побачивши це, Дерсу пегайно витягнув його і кинув убік.

— Навіщо кидаєш м'ясо у вогонь? — запитав він невдо-волено.— Як можна його даремно палити! Наша завтра поїхали, сюди інші люди ходи — їж. На вогонь м'ясо кидай, його так пропади.

— Хто сюди інший прийде? — запитав я його в свою чергу.

— Як хто? — здивувався він.— Єнот ходи, борсук чи ворона; ворона нема — миша ходи, миша нема — мураха ходи. В тайзі багато різний люди є.

Мені стало ясно: Дерсу дбав не тільки про людей, а й про тварин, навіть про таких дрібних, як мураха. Він любив тайгу з її населенням і всіляко піклувався про неї.

Розмова наша перейшла на полювання, на браконьєрів, на лісові пожежі.

Непомітно ми просиділи з ним до півночі. Нарешті Дерсу почав дрімати. Я згорнув свого зошита, вкрився ковдрою, ліг ближче до вогню і скоро заснув. Уночі крізь сон я чув, як він поправляв вогонь і прикривав мене своїм наметом.

Розділ чотирнадцятий ВАЖКИЙ ПЕРЕХІД

Денудаційна долина річки Кулумбе.— Броди.— Скеля Мафа.— Занепад сил.— Ожеледь.— Бурелом.— Лихоманка.— Кошмар.— Голод.— Берег моря.— Ван-Сін-лаза.— Розчарування.— Міноносець "Грозный".— Порятунок.— Повернення на Амагу.— Від'їзд О. І. Мерзлякова.

На світанку знов ударив мороз; мокра земля так замерзла, що хрустіла під ногами. Від річки здіймалася пара. Отже, температура води була значно вища за температуру повітря. Перед походом ми перевірили свої запаси харчів. Хліба у нас лишилося ще на дві доби. Це не дуже мене турбувало. За моїми розрахунками, до моря було не так уже й далеко, а там до скелі Ван-Сін-лаза продовольство повинен принести удегеєць Сале і стрільці.

За піч взуття наше висохло. Коли сонечко зійшло, ми з Дерсу одяглись і бадьоро пішли вперед.

Характернішої денудаційної долини, ніж Кулумбе, я не бачив. Річка, стиснута горами, весь час петляє між скелями. Можна подумати, що гірські хребти тут намагалися на кожному кроці створити перепони для води, але вона взяла верх і силоміць проклала собі дорогу до моря.

Навколишні гори майже зовсім голі, без деревної рослинності; ліс росте тільки біля річки, обрамляючи її з обох боків, мов бордюром. Тут переважають породи: модрина, ялина, береза і вільха. Ближче до гір, на відкритих місцях, притулились даурська шипшина, звичайна горобина, а коло неї — камгяний полин з листям, розташованим біля основи стебла. З першого погляду йіхто не впізнав би в ньому рідного брата берегового полину. В іщщо-му місці ми натрапили на багно та безліч папороті. У першого листя ажурне, невелике; другий вид мав бурувато-зелене листя з червонуватим зісподу відтінком; у третього листя хоч і звичайне, але, не молїна не визнати,— красиве.

У долині річки Кулумбе немає ніякої стежки. Отже, нам довелося йти цілиною. Щоб не переходити річку вбрід, ми спробували йти берегом, але незабаром упевнилися, що це неможливо: перша ж скеля примусила нас перейти на другий бік річки.' Я хотів було перевзутися, але Дерсу порадив іти у мокрому взутті і зігріватися швидкою ходьбою. Не пройшли ми і півкілометра, як довелося переходити на правий берег річки, потім на лівий, далі знову на правий і т. д. Вода була, холодна; гомілки дуже крутило, наче їх стискували в лещатах.

Обабіч височіли круті гори; обривалися в долину скелями. Обминати їх не можна було. Це забрало б у нас багато часу і загаяло б подорож днів на чотири, а це було зовсім небажано, бо харчів ми взяли небагато. Вирішили йти навпростець, сподіваючись, що за скелями буде відкрита долина. Незабаром нам довелося пересвідчитися в протилежному: попереду знову височіли скелі, і знову довелося переходити з берега на берег.

— Тьху! — бурмотів Дерсу.— Ми йдемо, наче видри. Трошки по березі ходи, подивись, вода є — пірнай, потім знову на берег і знову пірнай...

Порівняння було дуже вдале. Видри саме так і ходять.

Чи ми звикли до води, чи сонце пригріло нас, а може й те і друге разом, тільки нам почало здаватися, що броди вже не такі страшні і вода не така холодна. Я перестав лаятись, а Дерсу перестав бурчати. Замість прямої лінії наша дорога являла собою зигзаги. Так ми промучилися до полудня, а надвечір попали у справжнє міжгір'я. Воно тягнулося більш як на чотириста метрів. Довелося йти просто руслом річки. Інколи ми виходили на обмілину і грілися па сонці, а потім знову сходили у воду. Нарешті я відчув, що втомився.

День закінчився, і в повітрі стало холоднішати. Тоді я запропонував своєму супутникові зупинитися. В одному місці між скелями був рівний берег, куди водою нанесло багато плавника. Ми зійшли на нього і зразу ж розпалили велике багаття, а потім взялися готувати їсти.

Ввечері я підрахував броди. Ми пройшли п'ятнадцять кілометрів, і на цій дорозі було тридцять два броди. Уночі небо знову запнулося хмарами, а перед світанком пішов дрібний і рясний дощ. Ми встали раніше,, ніж завжди, трохи поїли, напилися: чаю і рушили в дорогу. Перших шість кілометрів ми йїнли більше водою, ніж сухопуттям.

У середній течії річка Кулум-бе дуже звивиста. Вона весь час тулиться до скель і біля підніжжя їх створює глибокі ями. В багатьох місцях її русло завалене камінням і захаращене буреломом.

Можна уявити собі, що тут дієть ся ^ під час поводі! Один раз я, другий ~ раз Дерсу попали в ями і змокли до рубця.

Нарешті вузьку і скелясту ча— д стину долини було пройдено. Го— * ри начебто почали відходити вбік.

Я зрадів, гадаючи, що недалеко море, але Дерсу вказав на якусь птицю, котра, за його словами, живе тільки в глухих лісах далеко ^ від моря. У справедливості його доводів я зразу ж переконався.

Знову пішли броди, і чим далі, тим глибші. Разів два ми розпалювали багаття, головно для того, щоб погрітися.

Годині о дванадцятій дня ми були біля великої скелі Мафа, що означає по-удегейському ведмідь.

Справді, своїми формами вона дуже на нього схожа: складається ця скеля з щільного пісковику з прошарками кварцу і вапнякового (шпату. Біля її підніжжя проходи— , _ ла свіжопротоптана стежка; вона перетинала річку Кулумбе і пря— **і*^^^ мувала на північ. За скелею Дерсу Г

Ми розрахували, що коли підемо стежкою, то вийдемо на річку Найну до корейців, а коли підемо прямо, то прийдемо на берег моря до скелі Ван-Сін-лаза. Дорога на Найну нам була зовсім не знайома, і до того ж ми не уявляли, скільки часу забере цей перехід. А до моря ми сподівалися дійти якщо не сьогодні, то у всякому разі завтра на полудень.

Попоївши м'яса, ми пішли далі. Години о другій дня дрібний дощ перетворився на зливу. Це змусило нас зупинитися передчасно і шукати порятунку в наметі. Я дуже змерз, руки задубіли, пальці не згиналась, зуби цокотіли. Дрова, як на гріх, попалися сирі і погано горіли.

Нарешті все було палагоджено. Тоді ми взялися сушити свою одежу. Я був знесилений, мене морозило. Дерсу дістав з торбини останній сухар і порадив з'їсти. Проте мені було не до їжі. Напившись чаю, я ліг до вогню, але ніяк не міг зігрітися.

Десь опівночі дощ перестав, а мряка не вщухала. Дерсу вночі не спав і весь час підтримував багаття.

Години о третій ранку в природі сталося щось незвичайне. Небо раптом зразу очистилось, температура повітря почала так швидко знижуватися, що дощова вода на гілках дерев не встигла стекти — замерзла бурульками. Повітря стало чисте і прозоре. Місяць, посріблений промінням ранішнього сонця, був такий чистий, наче він помився і приготувався до свята. Сонце зійшло багрове і холодне.

Ранком у мене боліла голова. Як і раніше, мене морозило, в усьому тілі відчувалася ломота. Дерсу теж скаржився на кволість. їсти не було чого та й не хотілося. Ми випили трохи гарячої води і рушили в дорогу.

Незабаром знову довелося лізти у воду. Сьогодні вода здалася мені особливо холодною. Вийшовши на протилежний берег, ми довго не могли зігрітись. Але ось піднялося з-за гір сонечко, і під його живодайним промінням почало нагріватися захололе повітря.

Уникнути бродів, хоч як ми старалися, не пощастило. Одначе було помітно, що їх менше. Через кілька кілометрів річка роз'єдналася на протоки, між якими утворились острови, порослі шелюгою. Тут було багато рябчиків. Ми стріляли, проте жодного не могли вбити: руки

тремтіли, не було сил як слід прицілитись. Похмуро ми йшли один за одним і майже не розмовляли.

Раптом попереду з'явився якийсь просвіт. Я гадав, що це море. Але велике розчарування чекало нас, коли ми підійшли ближче. Весь ліс лежав на землі. Його повалила буря минулого року. Це була та сама пурга; яка застигла нас 20, 21 і 22 жовтня, коли ми переходили через Сіхоте-Алінь. Певно, центр тайфуну пройшов саме тут.

Треба було обминути бурелом стороною або йти островами, серед шелюги. Не знаючи розмірів площі, на якій повалено ліс, ми вирішили податися островами. Річка була поспіль завалена плавником, отже, скрізь можпа було вільно перейти з одного берега на другий. Такий суцільний завал тягнувся кілометрів шість, якщо не більше. Ми просувалися досить повільно. Часто зупинялись і відпочивали. Та ось завали кінчились, і знову почалася вода. Я налічив ще 23 броди, потім збився з ліку.

Після полудня ми ледве тягнули ноги. Я почував себе зовсім знесиленим; Дерсу теж був хворий. Одного разу ми бачили кабана, але нам було не до полювання: Сьогодні ми рано зупинилися на бівуак.

Тут я остаточно звалився з ніг: мене всього трусило, обличчя, ноги та руки чогось розпухли. Дерсу весь час працював сам. Потім я впав у забуття. Мені весь час ввижалась якась тоненька павутина. Вона звивалась навколо мене, поступово грубішала і нарешті набирала жахливих розмірів. Здавалося, що гірський хребет Карту рухається з величезною швидкістю і тисне мене своєю' вагою. Я злякано схоплювався і кричав. Хребет Карту вмить зникав, а замість нього знову набігала павутина, і знову вона збільшувалася, набираючи водночас швидкого обертального руху. Напівсвідомо я відчував у себе на голові холодну воду.

Скільки тривав такий стан, не знаю. Коли я отямився, то побачив, що вкритий шкіряною курткою гольда.

Був вечір; на небі блищали яскраві зорі. Коло вогню сидів Дерсу; він був виснажений і втомлений.

Виявилося, що в маренні я пролежав понад дванадцять годин. Дерсу за цей час не лягав спати і доглядав мене: клав мені на голову мокру гапчірку, а ноги грів біля вогню. Я попросив пити. Дерсу подав мені огидний солодкуватий відвар якоїсь трави. Гольд наполягав, щоб я випив його якнайбільше. Потім ми лягли спати поруч і, вкрившись одним наметом, заснули.

Наступний день був 13 жовтня. Сон трохи підкріпив Дерсу, але я почував себе зовсім кволим. Однак днювати тут не можна було. Харчів у нас не було ні крихти. Ми насилу встали і пішли далі вниз по річці.

Долина^дедалі ширшала. Буреломи і згарища лишалися позаду; замість ялини, кедра і смереки частіше траплялися березняки, шелюга і модрини, які мали вигляд будівельних дерев.

Я йшов, наче п'яний. Дерсу теж переборював себе і насилу волік ноги. Запримітивши попереду, ліворуч, високі скелі, ми завчасно перейшли на правий берег річки. Тут Кулумбе поділялася на вісім рукавів. Це набагато полегшило нашу переправу. Дерсу всіляко намагався мене підбадьорити. . Інколи він пробував жартувати, але ,по його обличчю я бачив, що "він теж страждає.

— Каза, каза (тобто чайка)! — закричав він раптом, показуючи на білого птаха, що кружляв у повітрі.— Море далеко нема.

І, наче на підтвердження його слів, із-за повороту ліворуч показалась скеля Ян-Тун-лаза — та сама скеля, яку ми бачили біля гирла Кулумбе, коли йшли з річки Такеми на Амагу. Надія на те, що кінець

наших страждань близько, надала мені сили. Але тепер знову треба переправлятися на лівий берег Кулумбе, що протікала тут одним руслом і мала швидку течію. Поперек річки лежала довга модрина. Вона дуже гойдалася. Ця переправа забрала в нас багато часу. Дёрсу спочатку переніс через річку рушниці і торби, а потім допоміг перейти і мені.

Нарешті ми підійшли до скелі Ян-Тун-лаза. Край дубового гаю трохи відпочили. До моря лишалося ще кілометра півтора. Долина тут круто повертає па південний схід.

Зібравши рештки сил, ми поплептали далі. Незабаром дубняки порідшали, і ось перед нами заблищало море.

Важку путь було закінчено. Сюди стрільці. мали привезти продовольство, і тут ми могли зостатися на місці, поки остаточно не одужаємо.

О шостій годині після полудня ми підійшли, до скелі Ван-Сін-лаза. ІЦе тяжче розчарування ждало нас тут: продовольства не було. Ми обнишпорили всі закутки, заглядали за бурелом, за велике каміння, але ніде пічого не знайшли. Лишалася ще одна надія: можливо, стрільці поклали продовольство по той бік скелі Взн-Сін-лаза. Гольд сказав, що він полізе туди. Піднявшись па гребінь, він побачив, що карниз, по якому проходить стежка, вкритий льодом. Дерсу не наважився йти далі. З висоти оглянув весь берег і нічого не помітив. Зійшовши иазад, він передав мепі цю сумну звістку й одразу спробував заспокоїти.

— Нічого, капітане,— сказав він,— біля моря можна завжди знайти їсти.

Потім ми пішли до берега і вивернули один камінь.

З-під нього вибігло безліч дрібних крабів. Вони кинулись урозтіч і швидко сховалися під інше каміння. Ми почали ловити їх руками і

незабаром назбирали десятків зо два. Тут же знайшли ще два протомолюски і майже сотню черепашок-береговичків. Після цього вибрали місце біля бівуаку і розклали велике багаття. Протомолюсків та бере-говичків з'їли сирими, а крабів зварили. Правда, це дало нам небагато, але все-таки перші приступи голоду ми вгамували.

Знаючи ретельність своїх людей, я ніяк не міг зрозуміти, чому вони не доставили продовольства на умовлене місце. Завтра треба перейти через скелю Ван-Сін-лаза і' спробувати берегом добратися до корейців на річці Найні.

Моя лихоманка минула, але кволість ще відчувалася. Дерсу хотів завтра ранком піти на полювання і тому раніше ліг спати. Я довго сидів біля вогню і грівся.

Ніч була ясна і холодна. Зорі яскраво горіли на небі, відбиваючись у воді. Навколо було тихо і безлюдно; не чулося навіть сплесків прибою. Червоний півмісяць зійшов пізно і замріяно дивився на сонну землю. Високі гори, безмежний океан і глибоке темно-синє небо — все було таке величне, грандіозне. Шепіт Дерсу вивів мене із задуми; гольд про щось марив у сні.

Втомлений важкою дорогою, змучений лихоманкою, я ліг поруч нього і заснув.

Ледь розвиднялося. Нічна пітьма ще боролася з світанком, але вже видно було, що вона не в силі зупинити його. Тьмяним світлом освітлював він тихе море і пустинний берег.

Наше багаття майже зовсім погасло. Я розбудив Дерсу, і ми обидва взялися роздмухувати жар. В цей час до мого вуха долинули два якісь уривчасті звуки, схожі на виття.

— Це реве ізюбр,— сказав я своєму приятелеві.— Іди швидше: можливо, пощастить убити його.

Дерсу почав мовчки збиратись, але потім зупинився, подумав трохи і сказав:

— Ні, це не ізюбр. Тепер його кричи не можу.

В цей час звуки знову повторились, ми ясно усвідомили, що линуть вони з боку моря. Вони здалися мені знайомими, але я ніяк не міг пригадати', де чув їх раніше.

Я сидів біля вогню, спиною до моря, а Дерсу проти мене.

Раптом він схопився на ноги і, простягнувши руку, сказав:

— Дивись, капітане!

Я оглянувся і побачив міноносець "Грозный", що виходив із-за мису.

Наче змовившись, ми разом двічі вистрілили в повітря, потім кинулися до вогню і стали кидати в нього водорості. Від багаття знявся білий дим. "Грозный" кілька разів пронизливо засвистів і повернув до берега. Нас побачили... Зразу наче гора звалилася з плечей. Ми обидва повеселішали...

Через кілька хвилин ми були на борту міноносця, де нас тепло зустрів П. Г. Тігерстедт.

Він, як виявилося, повертався з Шантарських островів, зайшов на Амагу і довідався від О. І. Мерзлякова, що я пішов у гори й повинен вийти до моря де-небудь біля річки Кулумбе. Старовіри йому розповіли, що удегеєць Сале і два стрільці мали доставити до скелі Ван-Сін-лаза

продовольство, але по дорозі, під час бурі, човен розбило об каміння, і все, що вони везли з собою, потонуло. Вони одразу повернулися на Амагу, щоб з новими запасами продовольства вдруге піти нам назустріч. Тоді П. Г. Тігерстедт вирішив іти на розшуки. Вночі він дійшов до Такеми і повернув назад, а на світанку підійшов до річки Кулумбе, подаючи сиреною сигнали, які мені і здалися ревінням ізюбра.

П. Г. Тігерстедт взявся доставити мене до загону. За багатим на страви столом і за склянкою чаю ми й не зо-гледілись, як дійшли до Амагу.

Тут О. І. Мерзляков, посилаючись на ревматизм, почав просити дозволу повернутися до Владивостока, на що я охоче погодився. Разом з ним відпустив також стрільців Дякова та Фокіна, наказавши їм узяти харчі, теплий одяг і вийти мені назустріч по річці Бікіну.

Через годину "Грозный" почав зніматися з якоря.

Моє прощання з моряками було більше ніж дружнє. Стоячи на березі, я побачив на містку міноносця командира судна. Він посилав мені привітання, махаючи кашкетом. Коли "Грозный" одійшов так далеко, що вже не можна було розпізнати на ньому людей, я повернувся в старообрядницьке село.

Тепер у загоні лишилося тільки сім чоловік: я, Дерсу, Чя^ан Бао, Захаров, Аринін, Туртигін і Сабітов. Останні не схотіли повертатися до Владивостока і добровільно зосталися зі мною до кінця експедиції. Це були найвідданіші і найкращі люди в загоні.

Розділ гіятпадцятий ПОНИЗЗЯ РІЧКИ КУСУНУ

Хребет Караминський.— Зибучий пісок.— Річка Совн.— Гірські струмки.— Річка Вітухе.— Останні перелітні птахи.— Літаючі кури.—

Тубільці на річці Кусуні.— Священне дерево.— Житло шамана.— Морський старшина.— Розставання з Чжан Бао.— В дорогу.

Наступних п'ять днів я відпочивав і готувався до подорожі на північ уздовж берега моря.

Надходила зима. Оголені дерева стояли, наче мертві, їхнє чудове літнє листя, тепер пожовкле, буре, як сміття, лежало на землі. Куди поділися ті мальовничо різноманітні барви, на які ранньою осінню така багата рослинність в Уссурійському краї!

Годувати мулів ставало дедалі важче, і я вирішив залишити їх до весни у старовірів.

20 жовтня, вранці, ми вирушили в дорогу. Старообрядець Нефед Черепанов виявив бажання провести нас до річки Соєну. На цій дорозі в море впадає кілька дрібних річок, які мають лише тубільні назви. Це Меяку (по-китайському Міхейзуйза), Найна, Калама, Гіанкуні і Лосі.

Гірський хребет, з якого вони беруть початок і який старовіри називають Карминським, проходить паралельно берегові моря і є вододілом між річкою Амагу і згаданими річками. Найвищі точки Караминського хребта такі: Кі-ганкуні, Лисуха, Водолій і Три Брати. Всі вони мають згладжені контури і складаються з мелафірів, базальтів і їх туфів.

Рослинність на горах, як трав'яна, так і кущова, розкішна; зате деревна, як і скрізь по морському узбережжю, дуже, убога. Рідколісся складається переважно з модрини, вільхи, дуба, чорної та білої берези.

З річки Амагу ми вирушили досить пізно, тому не змогли відійти далеко і заночувати на річці Соєні.

Ця річка (по-удегейському Суа чи Соага) складається з двох річок— Гага і Огомі, завдовжки кожна 7—8 кілометрів, які зливаються за 17г кілометра від моря. Річка Гага має три притоки: праворуч Нунгі з притокою Даг-дасу і Дуні, а ліворуч — тільки один струмок Ада, з перевалом на Кусун. Річка Огомі має дві притоки: Канходя і Цагдаму. Біля гирла Соєн створює невелику, але глибоку заводь, що з'єднується з морем вузькою протокою. Ця заводь і зибуче болото поряд з ним — рештки колишньої лагуни.

Коли ми підійшли до річки, було вже близько двох годин після полудня. З моря віяв міцний вітер. Хвилі, ревучи, билися об берег і з піною розбігалися по піску. Від річки в море йшла обмілина.

Я без вагання пішов по ній і раптом відчув, що мої ноги стали важкі. Хотів був відійти назад, але з жахом побачив, що не можу рушити з місця. Я повільно занурювався у воду.

-— Зибучий пісок! — закричав я не своїм голосом і вперся рушницею в землю, але й її стало засмоктувати.

Стрільці не зрозуміли, в чому справа, і здивовано дивилися на мене. Та в цей час підійшли Дер-су і Чжан Бао. Вони кинулися на допомогу: Дерсу подав мені сішки, а Чжап Бао почав кидати мені під ноги плавник. Ухопившись рукою за сушняк, я звільнив спочатку одну ногу, потім другу і не без зусиль виліз на тверду землю.

Зибуни на березі моря, за словами Черепанова і Чжан Бао, явище досить звичайне. Морський прибій розпушує пісок і робить його небезпечним для пішоходів. Коли ж хвилювання вгамовується, тоді по ньому вільно може пройти не тільки людина, а й навантажений кінь. Іншого виходу не було, довелося зупинитись і буквально ждати коло моря погоди.

На,, річці Гага, саме навпроти притоки Ада, за п'ять кілометрів од моря, є тепле джерело. Навколишня порода — діабаз. Тут^ власне, двоє джерел: гаряче і холодне. Обоє мають виходи на дні невеликої водойми, довжина якої дорівнює 2, ширина 5 і глибина 0,6 метра. Із дна з шипінням виділяється сірководень. Температура води дорівнює +28,1° С; на поверхні землі, біля резервуара, було +12° С. Температура повітря + 7,5° С.

Вночі море заспокоїлося. Черепанов сказав правду: ранком пісок був такий твердий, що на ньому навіть не лишалося слідів ніг.

Біля річки Соєну Караминський хребет відходить трохи в глиб материка, поступово підвищуючись на північ, а біля Шря виступає пасмо горбів, одмитих водою уздовж осі їх розташування.

Із мисів, що з ними у тубільців зв'язані будь-які перекази, можна відзначити два: Омулен Гахані і Сугдема Оногоні. Тут морським прибоєм у берегових скелях вибило глибокі печери, порода обвалилась, і в багатьох місцях утворилися кам'яні стовпи, що стоять поодинці.

Кілометрів за десять од річки Соєну стежка відходить од берега і через невеликий перевал, що складається з рогово-обманкового андезиту, біжить до~річки Вітухе — першої правої притоки Кусуну. Вона біжить вздовж берега з південного заходу на північний схід і по дорозі бере в себе тільки один безіменний струмок. Навколишні гори вкриті березняком, порослю дуба і сибірською ялицею.

Пора стояла пізня, осіння, але в повітрі було , ще так тепло, що люди йшли в самих фуфайках. Ранками бували заморозки, проте вдень температура знову піднімалася до + 4° і + 5°С. Довга і тепла осінь є відмінною рисою За-уссурійського краю.

Незважаючи на таку пізню пору, в лісі ще можна було бачити де-не-де перелітних і неперелітних птахів. На полях, де паслися коні

старовірів, у сухій траві ворушилися сірі шпаки. Вони були веселі, пустотливі. Далі, в рідколіссі, я побачив невеликого рябого дятла,— справді рябу пташку, яка водиться скрізь. Тут же з місця на місце перелітали синиці з білим черевцем. До них приєдналися й інші пташки, серед яких я впізнав білоголову вівсянку. В цю пору їй слід було б уже давно відлетіти на південь, але осінь у прибережному районі була довга, а весна пізня, тож, певно, і птахи через це перелітають пізніше. Траплялися ще якісь рябенькі пташки з червоними плямами на голові, можливо, чечітки. Таку ранню появу цієї північної гості можна пояснити тим, що в горах Зауссурійського краю після лісових пожеж виросло багато березняків, де вона і знаходить для себе чимало корму. Мабуть, річки Амагу і Кусун — південна межа її поширення в Зауссурійському краї. Ця рожева пташка водиться в лісистих гірських місцевостях і веде потайне життя. Побачив я і двох азіатських канюків. Ці спритні хижаки весь час гасали в повітрі, виписуючи великі кола. Побачивши, що підходять люди, вони кидалися нам назустріч і з пронизливим криком кружляли над головами. На дереві, над струмком, сиділа звичайна сорока. Я впізнав її по скрекотанню і чорно-білому оперенню. Коли загін підійшов ближче, вона зірвалася з дерева і нерівно полетіла, розпустивши свій довгий хвіст.

За перевалом стежка йде болотистою долиною річки Вітухе. По дорозі вона перетинає чотири дуже заболочених розпадки, порослих поріділою модриною. На сухих місцях переважають дуб, липа, і чорна береза з підліссям із таволги вперемішку з даурською калиною. Стежечка привела нас до краю високої кручі. Це була давня річкова тераса. Рідколісся і кущі зникли, і перед нами розкинулася широка долина річки Кусуну. Вдалині стояли китайські фанзи.

Коли після довгої подорожі перед очима з'являються житла, люди, коні і собаки стають бадьоріші. Зійшовши з тераси, ми прискорили ходу.

Мій собака біг попереду й пильно оглядав кущі обабіч дороги. Незабаром ми підійшли до поля; збіжжя було вже зібрано і складено в стоги. Раптом Альпа зробила стойку. "Невже фазан?" — подумав я і

приготував рушницю. Я побачив, що Альпа була дуже збентежена: вона часто оглядалась і начебто запитувала, що їй робити. Я подав зпак, вона обережно рушила вперед, нюхаючи повітря. По її стойках я зрозумів, що тут були не фазани, а щось інше. Раптом, залопотівши крилами, зірвались одразу три птахи. Я стріляв і не влучив. Птахи летіли якось важко: часто махали крилами і, перед тим як сісти на землю, незграбно спланували. Я стежив за ними й бачив, що вони сіли на подвір'ї найближчої до нас фанзи. Виявилося, це були свійські кури. Тубільці їх не годують, тож вони самі шукають собі корм на полях. Для цього їм доводилося заходити далеко від житла. Мабуть, літати вони навчилися поступово, внаслідок постійних вправ. Налякані якою-небудь твариною, вони рятуються не тільки втечею, а й за допомогою крил.

Кури і стежка привели нас до фанзи старого удегейця

Люрл. Його сім'я складалася з п'яти чоловіків і чотирьох жінок.

Удегейці на річці Кусуні самі городництвом не займаються, а наймають для цього китайців. Одягаються вони наполовину по-китайському, наполовину по-своєму, розмовляють по-китайському і тільки тоді, коли хочуть посекрет-ничати між собою, розмовляють рідною мовою. Жіночі костюми прикрашено строкатими вишивками, а на грудях, подолі та рукавах — ще й світлими гудзиками, дрібними черепашками, бубонцями і різними мідними брязкальцями, тому кожен рух жінки супроводжується шелестом і дзвоном.

Мені дуже хотілося ближче познайомитися з кусун-ськими удегейцями, і я, незважаючи на гостинні запрошення китайців, зупинився у тубільців. Скоро мені пощастило здобути їхнє довір'я; вони охоче відповідали на мої запитання і всіляко намагалися зробити послугу. Особливо ж вони піклувалися про Дерсу.

Років сорок тому удегейців у прибережному районі було так багато, що, як висловився сам Люрл, білі лебеді, поки летіли від річки Самарги

до затоки Ольга, од диму їхніх юрт ставали' чорними. Найбільше удегейців жило па річках Тадушу і Тетюхе. На Кусуні було 22 юрти, на Амагу — лише 3 і на Такемі — 18. Тоді межа проживання їх спускалася до річки Судзухе і на захід од неї.

Як і скрізь, кусунські удегейці були неоплатними боржниками у китайців. їхня первісна чесність тепер почала зникати. Вони приховували, скільки піймали соболів: гірших оддавали кредиторам, а кращих лишали собі і потім нишком торгували ними де-небудь на стороні. Такий обман — єдиний засіб боротьби з китайцями, які без жалю їх експлуатували. Удегейці намагалися набрати в кредит якнайбільше, сподіваючись, що кредитор, аби зовсім не втратити борг, згодиться на поступки і зробить знижку. Інколи це їм удавалось, але часом китайцям уривався терпець і вони жорстоко розправлялися з своїми боржниками.

Наступний день я оглядав околиці.

Річка Кусун (по-китайському Кусун-гоу і по-удегей-ському Куї чи Кугі) впадає в море трохи далі на північ од мису Максимова. Між гирлом Вітухе і гирлом Кусуну утворилася довга заводь, відокремлена од моря валом із гальки та піску завширшки 80 метрів. Звичайно в цій заводі стоять китайські човни, що їх спіткала негода в морі. Раніше тут ховалися також хижацькі японські рибалки. Безперечно, нижня частина долини Кусуну колись була теж лагуною, як і в інших— місцях узбережжя, про що вже не раз говорилось.

Річка Кусун придержується лівого боку долини. Вона тече одним руслом, утворюючи по боках багато сухих рукавів, які відіграють роль водовідвідних каналів, і тому долину Кусуну в дощову пору року вода не затоплює. Удегейці казали, що за останні тридцять років тут не було жодної поводі.

Лівий, підвищений, терасоподібний берег річки має висоту близько ЗО метрів і. складається з білої глини, в масі якої можна побачити блискітки колчедану. Десь у горах удегейці добувають досить великі шматки обсидіану. Рос^, линність у пониззі Кусуну непоказна й одноманітна. Біля річки, на островах і по сухих притоках — густі зарості шелюги, схожі на високі пірамідальні тополі з гілками, що ростуть угору мало не від кореня. Серед них трапляється осика, чимало вільхи.

Всі придатні землі лежать на правому березі річки; грунт на правобережжі складається з мулу і чорнозему з прошарками гальки та піску, він дуже родючий, тут ростуть розкішні трави, особливо очерет, який досягає 2,5—3 метри заввишки. Разом з ними, а інколи окремо, росте звичайний полин, а біля річки, на галечниковому та піщаному намулах — інший полин, з гіллястим високим стеблом і з густою буйною волоттю. Тут було багато ще якихось злаків і квіткових рослин, але всі вони так зів'яли, що визначити їх навіть приблизно було неможливо. Збирати далі гербарний матеріал не було рації.

Кусунські тази-удегейці перебували в перехідному стані від мисливського способу життя до землеробського. Вплив китайців позначився на них неглибоко. І через це я побачив тут багато такого, чого нема па півдні Уссурійського краю. Так, наприклад, в одному місці, біля глибокого ставка, стояло фігурне дерево "Тхун". Воно було геть укрите різьбленням, а на головних його гілках було прикріплено ідолів, які зображали людей, птахів і тварин. Це місце заборонене: тут живе нечистий дух Огзо. Історія дерева така.

Кілька років тому біля ставка оселилась сім'я удегейців, що складалася з трьох чоловіків, трьох жінок і семи дітей. Якось уночі один з братів, вийшовши з фанзи, почув плюскіт води в ставку і чиєсь сопіння. Підійшовши ближче, він побачив якусь велику тварину, схожу на морського лева. Ставок не з'єднувався ні з річкою, ні з морем. З переляку удегеєць утік додому. Всі вирішили, що то був чорт.

Згодом одно по одному почали вмирати діти. Покликали шамана. На кінець другого дня камлання він указав місце, де треба поставити фігурне дерево, але й це не допомогло. Смерть забирала людину за людиною. Мабуть, чорт оселився в самому житлі. Залишався останній засіб — віддати йому фанзу. Так і зробили. Забравши все майно, вони перекочували на річку Уленгоу.

За кілометр од фігурного дерева стояло житло шамана. Я зразу впізнав його. Біля стежки височіли чотири стовпи з незграбними зображеннями людських облич. Ц$ "цзайгда", що вартують дорогу. Вони мають на головах ножі, якими й уражають чорта. На деревах красувалися ведмежі черепи і дерев'яні бурхани. Тут же були стовбури дерев, укопані в землю догори корінням. На них теж було вирізьблено незграбні зображення людських облич. Навпроти входу до житла маячив великий дерев'яний ідол Мангані-Севохі з мечем і списом у руках, а поряд нього — дві очищені від сучків модрини, на яких кільцями було здерто кору.

Внутрішнім обладнанням фанза нічим не відрізнялася від фанз інших тубільців. На стіні висів бубон з калаталом, пояс із брязкальцями, шаманська спідниця з малюнками і дерев'яна маска, облямована хутром ведмедя. Шаман надівав її під час камлання, щоб страшним виглядом залякати чорта.

Від старого Люрл я дізнався, що в прибережному районі Кусун найдальша на південь річка, по якій можна пройти на Бікін, а найдальша на північ — річка Едін (мис Гладкий). По цій останній можна перевалити і на Вікін, і на Хор, залежно від того, якою з двох верхніх приток іти до перевалу. Він також повідомив, що в прибережному районі Зауссурійського краю осінь завжди довга і річки замерзають на місяць, а інколи і на півтора місяця пізніше, ніж на захід від вододілу. Через це я вирішив іти берегом моря, поки не замерзнуть річки, і аж тоді вирушити до Сіхоте-Аліню.

На заводях Кусуну ми застали старого човняра, маньчжура Хей-ба-тоу, що в перекладі означає морський старшина: Це був досвідчений мореходець, який змалку плаває вздовж берегів Уссурійського краго. Батько його займався морськими промислами і привчав сина змалечку до моря. Раніше Хей-ба-тоу плавав біля берегів Південно-Уссурійського краю, але останні роки, під тиском росіян, перекочував на північ.

Хей-ба-тоу хотів ще один раз піти на річку Самаргу і потім повернутися назад. Чжан Бао умовив його супроводити нас уздовж берега моря. Вирішено було, що завтра удегейці доставлять наші речі до гирла Кусуну і звечора перевантажать їх у човен Хей-ба-тоу.

Коли ми повернулися назад, уже зовсім смеркло. У фанзах засвітилися вогники. В наш будинок зійшлися майже всі китайці й удегейці. Було людно і тісно. Дерсу сказав мені, що "всі люди" прийшли вшановувати експедицію за те, що ми поставилися до них дружелюбно. Китайці принесли горілку, свинину, борошно, овочі і влаштували вечерю.

Я не дочекався закінчення гулянки і рано ліг спати. Вночі крізь щілини у дверях я бачив світло і чув людський гомін, але пияцтва, сварок і лайок не було. Китайці мирно розмовляли і міркували про наступні події.

На другий день я встав рано і зараз же почав збиратися в дорогу. З досвіду я знав, що коли удегейців не квапити, вони довго не зберуться. Так і сталось. Спочатку удегейці лагодили взуття, потім ладнали човни, і вирушити нам пощастило тільки перед полуднем.

На Кусуні нам довелось розлучитися з Чжан Бао. Обставини вимагали його повернення на річку Санхобе. Він не захотів узяти з мене грошей і обіцяв допомогти, якщо наступного року я знову прийду в прибережний район. Ми потиснули один одному руки і розсталися друзями.

Переправившись через Кусун, ми вибралися на терасу і пішли до моря. Ця частина узбережжя аж до річки Тахобе складається з туфів і базальтової лави. Перші, під впливом прісної води і сонячного проміння, набрали дуже гарного строкатого забарвлення.

Ранком був досить великий мороз (—10° С), але зі сходом сонця температура почала підвищуватись і до години дня досягла +3°С. Осінь на березі моря саме цим і відзначається: вдень так тепло, що можна йти в самих сорочках, надвечір доводиться надівати фуфайки, а вночі — загортатися в хутряні ковдри. Тому я розпорядився всю теплу одежу відправити морем на човні, а з собою взяти тільки запас харчів і зброю. Хей-ба-тоу з човном повинен був прийти до гирла річки Тахобе і там нас очікувати.

Від річки Кусуну до річки Тахобе сім кілометрів. На цій відстані в море впадає кілька гірських струмків, які удегейці називають: Догум, Тохонксі, Сюнди, Ампо і Ді-єнсу.

Розділ шістнадцятий

солони

Річка Тахобе.— Скривджена білка.— Чортова оселя.— Гроза із снігом. — Агди.— Ласощі солона.— Сніговий перевал.— Стійкість тубільців до холоду.— Річка Кумуху.— Лосі.— Повернення до моря.

Гирло річки Тахобе лежить між мисами Максимова й Олімпіади. Раніше воно було біля лівого кінця* долини, а потім перемістилося, внаслідок чого виник сліпий рукав, що згодом перетворився в болото.

У пониззі долина Тахобе поросла рідколіссям з береста, липи, дуба і чорної берези. Місця, відкриті, чисті і придатні для оселення, лежать трохи вище, за два кілометри, від моря.

Тут ми знайшли невеличку фанзочку. Мешканців її я спочатку вважав за удегейців і тільки ввечері дізнався, що це були солони.

Наші нові знайомі зовні мало чим відрізнялися від уссурійських тубільців. Вони, здалося, начебто трохи нижчі на зріст і ширші в кістках. Крім того, вони рухливіші та більш експансивні. Розмовляли вони по-китайському і, крім того, якоюсь говіркою, що становить суміш солонської мови з гольдською. Одежа їх теж нічим не відрізнялась од удегейської, хіба що в ній менше було строкатості й орнаментів.

Вся сім'я солонів складалася з десяти душ: старого батька, двох дорослих синів з дружинами і п'ятьох малих дітей.

Як потрапили вони сюди з Маньчжурії? З розмов усе з'ясувалося. Раніше вони жили на річці Сунгарі, звідки заради полювання переселилися на річку Нор, що впадає в Уссурі. Коли там з'явилися численні ватаги хунхузів *, китайський уряд вислав проти них свої війська. Родина солонів опинилася між двох вогнів: з одного боку на них нападали хунхузи, а з другого — урядові війська, які били всіх підряд. Тоді солони втекли на Бікін, потім перекочували через Сіхоте-Алінь і лишилися на березі моря.

Наступні чотири дні ми оглядали річки Тахобе і Кумуху. Супроводити нас виявив бажання молодший із солонів Да-парл. Це був молодик міцної будови, без вусів і бороди. Він поводився гордо і чванливо поглядав на стрільців.

Хунхузи — тайгові грабіжники.

Я мимоволі звернув увагу на його легку ходу, спритність і витонченість рухів.

Днів через два ми вирушили в похід.

Річка Тахобе — завдовжки близько 68 кілометрів — тече із заходу на схід, відхиляючись трошки на південь. Обабіч неї метрів на 200 ідуть смути гальки, заваленої корчами та буреломом.

24 числа ми дійшли до річки Балі, а 25 стали підходити до вододілу. Гори втратили свої чіткі обриси. Місця їх зайняли невисокі сопки з пологими схилами.

У 1907 році в прибережному районі був урожай кедрових горіхів, але на захід од Сіхоте-Аліню їх не було зовсім. Зате жолудів багато вродило в басейні Уссурі, і, навпаки, в Зауссурійському краї дуб був пустоцвітий.

Ми йшли лівим берегом річки. Спершу я, Дерсу і Да-парл, а кроків на п'ятнадцять позаду Захаров і Аринін. Раптом попереду, на сушняку, з'явилася білка. Вона сиділа на задніх лапках і, заклавши хвостика на спинку, гризла кедрову шишку. Коли ми підійшли ближче, білка схопила свою здобич і скочила на дерево. Звідти, зверху, вона зацікавлено поглядала на людей. Солон тихенько підкрався до кедра, крикнув і щосили вдарив по стовбуру палицею. Білка злякалася, випустила здобич і залізла вище. Цього солонові й треба було. Він підняв шишку і, зовсім не звертаючи уваги на скривдженого звірка, пішов далі. Білка плигала з гілки на гілку і пирханням виражала невдоволення, що її серед білого дня пограбували. Ми від душі сміялися. Дерсу не знав цього способу і в майбутньому для добування горіхів вирішив теж застосовувати солонські способи.

— Тобі гнівайся не треба,— сказав він, втішаючи білку.— Наші внизу ходи, як горіхи знайди? Тобі туди дивись, там багато горіхів є.— Він показав рукою на великий кедр; білка наче зрозуміла його і повернула в той бік.

До речі, кілька слів про маньчжурську білку. Цей представник гризунів має видовжене тіло і довгий пухнастий хвіст. Гарна голівка звірка прикрашена великими чорними очима і маленькими

закругленими вухами, які закінчуються пучечком довгого чорного волосся, розташованого віялоподібно. Загальне забарвлення білки попелясто-сіре, хвіст і голова чорні, черевце біле. Інколи трапляються екземляри з жовтими підпалинами.

Білка — тварина то осіла, то кочова, залежно від того, чи багато корму в районі, де звірок зібрався оселитись. Вона завчасно передбачає, в чому буде недорід і в чому надлишок, і заздалегідь перекочовує то в дубняк, то. в кедрівники чи в листяні ліси з підліссям ліщини. Цілий день вона рухається і навіть у негоду виходить з свого гнізда, щоб пробігтись по дереву. Білка, треба відзначити, зовсім не терпить спочинку і тільки в темряві лежить на боці, згорнувшись і закинувши хвоста на голову. Тільки-но розвидніє — білка вже ца,— ногах. Здається, рухи їй так само ‘ потрібні, як вода, їжа і повітря.

Років двадцять тому шкурка білки коштувала двадцять копійок. Але попит на її хутро збільшився, ціна теж зросла і тепер доходить до 3 карбованців за штуку.

Головними ворогами білки є куниця, соболь і людина.

Весь день у повітрі стояла імла; небо затягнула павутина шарувато-перистих хмар; навколо сонця з'явилися "вінці", вони звужувалися чимраз більше і нарешті злилися в одну матову пляму. В лісі було тихо, а у верхівках дерев уже гуляв вітер.

Це, мабуть, непокоїло Дерсу й солона. Вони щось говорили один одному і часто позирали на небо.

— Погано,— сказав я,— вітер починає віяти з півдня.

— Ні,— протягнув Дерсу.— Його так ходи.— І він показав на північний схід.

Мені здалося, що він помилився, я почав заперечувати.

— Подивись на птаха! — вигукнув Дерсу.— Бачиш, він на вітер дивиться.

Справді, на ялині сиділа ворона головою до північного сходу. Вітер обтікав пір'я. Коли б вона сіла боком або задом до вітру, то холодне повітря проникало б під пір'я і вона мерзла б.

Надвечір небо вкрилося хмарами, земля віддавала менше тепла, і температура їїовітря підвищилася з 4-2° до + 10°С. Це була теж недобра ознака.. На всякий випадок ми міцно поставили намети і принесли багато дров.

Ллє побоювання наші виявилися даремними: ніч минула спокійно.

Ранком, прокинувшись, я насамперед глянув на небо. Хмари на ньому лежали паралельними смугами з півночі па південь.

Затримуватися не можна було. Ми швидко склали свої торби і пішли вверх по річці Тахобе. Я сподівався цього дня дійти до Сіхоте-Аліню, але не пощастило — погода перешкодила.

Перед полуднем у повітрі знову з'явилася густа імла. Гори стали темно-сині і похмурі. Годині о четвертій ринув дощ, а слідом за ним пішов сніг, мокрий і густий. Стежечка зразу забіліла; тепер її можна було далеко побачити серед заростей і бурелому. Вітер став різкий і рвучкий.

Треба було ставати на бівуак. Праворуч, недалеко від річки, височіла самотня скеля, схожа на руїни замку з наріжними баштами. Біля її підніжжя ріс дрібний березняк. Це місце видалося мені зручним, і я подав знак зупинитись.

Стрільці заходилися носити дрова, а солон пішов у ліс по сішки для намету. Через хвилину я побачив, що він біжить назад. Одійшовши від скелі кроків *сто, спинився, глянув угору, потім ще трохи відбіг і, повернувшись на бівуак, щось схвильовано почав розповідати Дерсу. Гольд теж глянув на скелю, плюнув і кинув сокиру на землю.

Після цього обидва вони прийшли до мене просити, щоб я змінив місце бівуаку. На запитання, яка причина того, солон сказав, що, коли він під скелею почав рубати дерево, зверху в нього чорт двічі кинув каміння. Дерсу і солон так просили мене піти звідси, і на обличчях у них було стільки тривоги, що я погодився і наказав перенести намети вниз по річці метрів на чотириста. Тут ми знайшли місце ще зручніше, ніж перше.

Всі дружно взялися до роботи: наносили дров і' розпалили великі багаття. Дерсу і солон довго майстрували якусь огорожу. Вони рубали дерева, встромляли їх у землю і підпирали сішками. На огорожу вони не пошкодували навіть своїх ковдр.

На мої запитання Дерсу пояснив, що цю загорожу вони зробили для того, аби чорт із скель не міг бачити, що робиться на бівуаку. Мені стало дивно, але я не висловлював цього, щоб не образити старого приятеля. Мої стрільці розмістилися поблизу і мало думали про те, чи дивиться на них чорт із сопки, чи ні. їх більше цікавила вечеря.

Увечері погода погіршала. Люди поховались у намети і грілися гарячим чаєм. Годині об одинадцятій вечора раптом пішов густий сніг, і затим щось блиснуло на небі.

— Блискавка! — вигукнули стрільці в один голос.

Не встиг я їм відповісти, як вибухнув різкий удар грому..

Ця гроза із снігом тривала до двох годин ночі. Раз у раз спалахували червонясті блискавки. Гуркіт грому був могутній і широкий; відчувалось, як од нього здригалися земля і повітря.

Гроза із снігом — це було таке нове і незвичайне явище, що всі зацікавлено дивилися на небо, але воно було темне, і тільки при спалахах блискавки можна було розгледіти важкі хмари, які сунули на південний захід.

Один вибух грому був особливо оглушливий. Блискавка вдаряла саме у тому місці, де була скеляста сопка. До удару грому домішався ще якийсь великий шум: стався обвал. Треба було бачити, як занепокоївся солоп! Він вирішив, що чорт сердиться і ламає сопку.

Він розпалив ще одне багаття і заховався за огорожу. Я глянув па Дерсу. Гольд був збентежений, здивований і навіть' переляканий: чорт на скелі, що кидав каміння, гроза із снігом і обвал у горах — все це переплуталось у нього в голові і, здавалося, мало зв'язок одне з одним.

— ЕндуліЗЗ чорта ганяй! — сказав він задоволено і потім щось несподівано почав говорити солонові.

Тим часом гроза почала віддалятись, але блискавки ще довго спалахували на небі, відбиваючись широким полум'ям на обрії, і тоді особливо чітко можна було розгледіти контури окремих гір і важкі дощові хмари, що сипали дощем вперемішку із снігом.

Здалека ще довго лунав глухий гуркіт грому, від якого здригалися земля й повітря.

Напившись чаю, стрільці полягали спати, а я довго сидів з Дерсу біля вогню і розпитував про чортів і про грозу із снігом. Він охоче мені відповідав.

— Грім — це Агди. Коли чорт довго сидить на одному місці, то бог Ендулі посилає грозу і Агди жене чорта. Отже, там, де знялася гроза, був чорт. Після зникнення чорта (тобто після грози) кругом настав спокій: тварини, птахи, риби, трави і комахи теж розуміють, що чорт пішов, і стають життєрадісні, веселі...

Про грозу із снігом він казав, що раніше грім і блискавка були тільки літом, а зимові грози принесли з собою росіяни. Ця гроза була третя, яку він пам'ятає за все цвоє життя.

За розмовами непомітно минув час.

Уже світало... Із темряви почали виступати сопки, вкриті лісом, Чортова скеля і кущі, що схилилися над річкою. Все віщувало хмарну погоду... Але на сході, за горами, несподівано з'явилася багрова зоря, яка пурпуром забарвила похмуре небо. В цьому золотисто-рожевому сяянні виразно вирізнявся кожний кущ і кожний сучок на дереві. Я дивився мов зачарований на світле мерехтіння променів сонця, що піднімалося на сході.

— Ну, старий, пора й нам заснути з годинку,— звернувся я до свого супутника, та Дерсу вже спав, прихилившись до сушняку, що лежав на землі біля багаття.

На другий день ми всі заспали і встали дуже пізно.

По небу ще повзли хмари, але вони вже не мали такого страшного вигляду, як уночі.

Поївши трохи і напившись чаю, ми пішли знову вверх по річці Тахобе, яка мала привести нас до Сіхоте-Аліню. Від нашого бівуаку до головного хребта був ще один перехід. За словами солона, перевал цей невисокий.

По той бік його буде річка Михе (притока Бікіну); вона тече вздовж Сіхоте-Аліню.

Я не пішов туди, а повернув праворуч по струмку Ада, щоб вийти на одну з верхніх приток сусідньої річки Куму-ху, сподіваючись по ній спуститися до моря. Смерком ми трохи не дійшли до вододілу і стали бівуаком у густому лісі.

Ввечері солон убив білку. Він здер з неї шкуру, потім настромив на рожен і, ввіткнувши його в землю біля вогню, почав смажити м'ясо. Потім він узяв шлунок і поклав його на жар. Коли шлунок зарум'янився, солон з апетитом став їсти його вміст. Стрільці плювалися, та це мало турбувало солона. Він сказав, що білка — тварина чиста, що вона їсть тільки горіхи та грибочки, і пропонував покуштувати цієї ласої страви. Всі відмовились...

У цей час Аринін, поправляючи вогонь, зачепив білку. Вона впала. Стрілець поставив її на місце, але не так, як раніше, а головою вниз. Солон заметушився і швидко повернув її головою вгору. При цьому він сказав, що смажити білку можна тільки так, інакше вона образиться і мисливцеві не буде удачі; а от рибу, навпаки, треба ставити до вогню завжди головою вниз, а хвостом угору.

28 числа було так же хмарно, як і напередодні. Струмки ще шуміли в горах, але й вони вже відчували на собі заморозки. По воді скрізь пливла шуга, з'явилися забережні, де-не-де почав утворюватися донний лід.

Зразу ж од бівуаку починався підйом. Чим вище ми вибиралися вгору, тим більше було снігу. Па перевалі він був по коліна завглибшки. Темно-зелений хвойний ліс одягнувся у біле вбрання і через це мав святковий вигляд. Обважнілі від снігу гілки ялин пригнулися донизу, вони були в такому напруженні, поки гілочка чи ялинова шишка, випадково впавши зверху, не струшувала пишні білі клапті, обдаючи людей, що проходили мимо, холодним сніговим пилом.

Створювалося цілковите враження зими. В лісі панувала дивна тиша.

За барометричними вимірами висота перевалу над рівнем моря, як виявилося, була 880 метрів.

Солон підганяв. Він казав, що незабаром подує північно-західний вітер, буде лихо, якщо тут нас застигне негода.

Хурделиця в горах — звичайне явище, якщо слідом за снігом здіймається вітер. Ознаки цього вітру вже наявні: хмари швидко мчали на схід; вони стали тонші, прозоріші, і вже можна було вказати місце, де стоїть сонце.

Я послухався поради солона і прискорив ходу.

Спуск з перевалу до річки Кумуху був такий же крутий, як і підйом з боку Тахобе.

Ліс, що вкривав північний схил вододілу між басейнами обох згаданих річок,— хвойно-мішаний, похмурий, завалений буреломом.

Прогнози солона справдилися. Коли ми були внизу, в горах почувся шум, який поступово дужчав і спускався в долипу. Я оглянувся: снігові сопки курилися — починалась хурделиця.

Маленький струмочок привів нас до кам'янистої, заваленої буреломом річки Цаоні, що впадає в Кумуху з правого боку. Після полудневого привалу ми вибралися з бурелому і надвечір досягли річки Кумуху, яка в цьому місці трохи ширша за Цаоні і мало відрізняється від неї характером. Ширина її у верхів'ї щонайбільше чотири-п'ять метрів. Якщо звідси йти по ній вгору, до Сіхоте-Аліню, то перевал знову буде на річці Михе, але вже на початку її. Від гирла річки Цаоні до Сіхоте-Аліню, як вважають тубільці, один день дороги.

Бівуак ми влаштували, як завжди, на березі річки.

Надвечір небо очистилося від хмар, і ніч мала бути холодна. Я понадіявся па ковдру і ліг далеко від вогню, поступившись своїм місцем солонові, у якого одежина була поганенька. Годині о третій ранку я прокинувся від того, що змерз. Хоч як намагався я вкритися щільніше, нічого не допомагало: холодне повітря знаходило собі щілину і дуло то в плечі, то в ноги. Довелося встати.

Навколо було темно: вогонь погас. Я зібрав тліючі головешки і почав роздмухувати їх. Через хвилину спалахнуло полум'я, і навколо все стало видно: Захаров і Аринін лежали під захистом намету, а Дерсу спав сидячи, одягнений.

Збираючи дрова, я побачив, що осторонь, далеко від вогню спить солон. Ні ковдрй, ні теплої одежі у нього не було. Він лежав на ялиннику, вкрившись тільки своїм матер'яним каптаном. Побоюючись, щоб він не застудився, я почав торсати його за плече, але солон спав так міцно, що я ледве добудився. Да-парл встав, почухав голову, позіхнув, потім ліг знову на те саме місце і голосно захропів.

Удегейці на диво стійко переносять холод. До цього вони звикають змалку, з тої хвилини, як уперше вдихнуть у себе повітря.

Я трохи погрівся біля вогню, потім забрався до стрільців у намет і тоді добре заснув.

На другий день ми всі повставали дуже рано. Взяті з собою запаси харчів кінчались, і тому треба було поспішати. Наш сніданок складався із смаженої білки, решток коржів, спечених у попелі, і гарячого чаю.

Коли ми вирушили в дорогу, сонечко щойно сходило. Світле і осяйне, воно піднялося з-за лісу і яскравим промінням освітило вкриті снігом вершини гір.

Річка Кумуху (по-удегейському Кумму), названа росіянами річкою Кузнецова, бере початок з хребта Сіхоте-Алінь, тече в широтному напрямі, тільки в нижній своїй частині відхиляється на південь і в море впадав біля мису Олімпіада (46°12,5/ п. ш. і 138°20,0' с. д. від Грінвіча). По дорозі Кумуху бере в себе такі притоки: з лівого боку — річка Яаса 1-ша, Яаса 2-га, У смага, Тапку, Ного, Тагди, Хандямі, Дионго, а з правого — крім Цигопі, по якій ми прийшли, ще — Ліго, Цаолосо, Бутиче і Амукта. Із них найбистріша Ліго, а найспокійніша Тагди. З останньої іде перевал на річку Сваїн, що впадає в море далі на північ од річки Кузнецова.

Удегейці в човнах піднімаються до річки Тагди; далі просуватися вверх по Кумуху можна тільки по льоду річки на нартах. В середній її частині, особливо ліворуч, між річками Тагди і Яаса, видно сліди давніх пожеж. Як і скрізь, найбільше вигоріли ліси по хребтах і збереглися тільки в долинах.

Річка Кумуху цікава ще й тим, що саме тут стикаються дві флори — маньчжурська і охотська. Провідниками першої є долини, а другої — гірські хребти. Створюється враження, начебто одна флора клином входить у другу. Тепер, коли листя опало, зверху, з гір, було добре видно, де кінчаються листяні ліси і починаються хвойні. Долини здаються сірими, а хребти темно-зеленими.

Тут, серед кущів, ще можна бачити деяких представників маньчжурської флори, як-от: 1) ліщина, у якої обгортка горіхів витягнута в довгу трубку і густо поросла колючими волосинками; 2) червоногілляста шипшина з дуже видовженими плодами, які зберігаються на її гілках мало пе всю зиму; 3) калина, що дає багато соковитих світло-червоних плодів; 4) з півникових — витка діоскорея, чоловічі і жіночі екземпляри якої різняться між собою; 5) актинідія, що створює густі зарості по підліссю, і 6) лимонник, з гронами червоних ягід, від яких пече в роті наче від перцю.

В середній течії Кумуху має завширшки метрів 20 і до одного метра завглибшки по фарватеру. Середня швидкість течії — 8 кілометрів на

годину в малу воду. За словами тубільців, недалеко від моря є виходи вугілля на поверхню.

Хоч як ми старались, але в цей день нам пощастило дійти тільки до річки Тагди. До моря лишалося ще кілометрів двадцять.

Коли накреслений маршрут наближається до кінця, то завжди поспішаєш: хочеться скоріше закінчити путь. По суті, дійшовши до моря, ми нічого не вигравали. Від гирла Кумуху знову підемо по якій-небудь річці в гори; так само будемо влаштовувати бівуаки, ставити намети і носити дрова на ніч; але все-таки в кінці накресленого маршруту завжди є щось особливо привабливе. Через це всі рано лягли спати, щоб рано встати.

На другий день, тільки-но зачервоніло на сході, всі прокинулися, наче по команді, і почали збиратися в дорогу. Я взяв рушник і пішов до річки вмиватися.

Природа перебувала ще в тому стані спокою, коли все-дрімає і тішиться передранковим спочинком. Від річки здіймалися холодні випари; на землю впала рясна роса... Та ось легенький ранковий вітрець пробіг по лісу. Туман одразу почав розпливатись, показався протилежний берег. На бівуаку стало тихо — люди підкріплялися їжею. Нараз до мого вуха долинуло бриньчання гальки: хтось ішов по камінню. Я оглянувся і побачив дві тіні: одну високу, другу нижчу. Це були лосі — самка й однорічне теля. Тварини підійшли до річки і почали жадібно пити воду. Самка хитнула головою і стала зубами чухати свій бік. Я милувався тваринами і боявся, щоб їх не помітили стрільці. Раптом самка відчула небезпеку і, настороживши свої великі вуха, уважно подивилася в наш бік. Вода капала у неї з губів і від цього по спокійній поверхні річки розходилися кола. Лосиха стрепенулася, хрипко крикнула і помчала до лісу. В цю мить повіяв вітрець, і знову протилежний берег потонув у тумані. Захаров стріляв і промахнувся, чому я в душі дуже радів.

Нарешті зійшло сонце. Клуби туману набрали жовтогарячого відтінку. Крізь них почали вимальовуватися кущі, дерева, гори...

Через півгодини ми йшли стежкою і весело гомоніли між собою.

На галявині, поблизу моря, оселився старовір Долга-пов, який експлуатує тубільців, що живуть па сусідніх з ним річках. Мені не хотілося зупинятись у людини, яка влаштовує свій добробут за рахунок бідняків; через це ми пройшли просто до моря і біля гирла річки знайшли Хей-ба-тоу з човном. Він прибув на Кумуху того ж дня, як вийшов із Кусуну, і чекав нас тут майже тиждень.

Увечері стрільці розпалили великі багаття. У них був веселий настрій, наче вони повернулися додому. Люди так звикли до похідного життя, що зовсім не відчували його труднощів.

Одну добу ми простояли на місці. Треба було спочити, зібратися з силами і навести лад у своїх речах. Нарешті настало 1 листопада — перший день зимового місяця. Ранком був мороз до —10° С при великому вітрі.

Хоч би в якому напрямі віяв вітер — з материка в море чи, навпаки, з моря на материк,— рух його завжди відбувається по долинах. В тих випадках, коли останні мають північно-західний напрям, вітер дме з такою силою, що вивертає дерева і зриває з будинків дахи. Звичайно із сходом сонця вітер вщухає, а годині о четвертій дня починає віяти .знову.

Від річки Тахобе до Кумуху є пішохідна стежка. Вона проходить між горами недалеко від моря — за 16 кілометрів. У топографічному і геологічному відношенні вся місцевість між двома згаданими річками являє широчезний лавовий покров. Тепер це невисокі горби, порізані великими ярами. Колись тут був чудовий ліс. Нині від нього лишилися

тільки пні і рідкий сухостій. Ярами, про які я згадав, біжать у море струмки: Цалла, Анкуга, Лолобінга, Таха-лун, Калама і Кумолун.

Розділ сімнадцятий СЕРЦЕ ЗАУССУРІЙСЬКОГО КРАЮ

Малі річки на березі моря.— Суха імла і звукопроникність повітря.— Нюх мисливця.— Неспокій і сумніви.— Перевал на річку Нахтоху.— Сліди людини.— Удегеєць Янселі.— Притоки річки.— Удегеєць Монгулі.— Китаєць, який украв соболя.— Тубільне населення.— Кладовище.— Тривожна звістка.— Зникнення Хей-ба-тоу.— Безвихідне становище.

На річці Кузнецова ми розпрощалися з солоном. Він повернувся додому, на річку Тахобе, а ми рушили далі на північ. Хей-ба-тоу було наказано йти вздовж берега моря і очікувати нас у гирлі річки Холопку.

Від снігу, що випав, не лишилось і сліду, хоч температура весь час була досить низька. На землі ніде ніяких слідів відлиги, однак сніг кудись зник. Причина цього — надзвичайно сухі зимові північно-західні вітри, які знищують усю вологу і роблять клімат Зауссурійського краю в цю пору року схожим на континентальний.

Рослинність тут така ж чахла, як і скрізь на узбережжі моря. Помітно переважають хвойні породи; появляється дедалі більше модрини, а дубняків стає менше.

Стежка, що досі вела нас уздовж морського берега, закінчилася біля річки Кумуху. Від мису Олімпіада до річки Самарги по прямій лінії на 150 кілометрів, а насправді — на 230 берег гористий і зовсім пустинний. Подібно до густої коркової щітки, хвойний замшілий ліс одягає всі гори і доходить впритул до берега моря. Ця частина дороги вважається дуже важкою. Сюди стараються не заходити навіть удегейці. Відстань, яку морем на човні можна пропливти за півдня, пішки берегом навряд чи пощастить пройти і за чотири доби.

За день ми пройшли небагато і стали бівуаком біля річки Бабкова. Тут можна бачити добре виявлені берегові тераси заввишки близько 12 метрів. Річка промила в них вузьке ложе, подібне до каньйону. По широкому заболоченому плато де-не-де ростуть поодинці біла береза, модрина і дуб.

Човен Хей-ба-тоу міг зупинитися лише в гирлах таких річок, де не було бара, зате була хоч невелика заводь. Річка Бабкова не мала цих достоїнств, і тому Хей-ба-тоу проминув її, маючи намір зупинитися біля мису Сосунова.

Зранку погода стояла на диво тиха. Весь день у повітрі була суха імла, яка після полудня почала швидко густішати. Сонце з білого стало жовте, потім оранжеве і, нарешті, червоне; таким воно і сховалося за обрій. Я помітив, що сутінки були короткі: якось швидко спустилася нічна пітьма. Море зовсім заспокоїлось, ніде ні єдиного сплеску. Здавалося, наче воно заснуло. Годині о десятій вечора зійшов місяць. Він був дуже великий, мав дивний вигляд і навіть опівночі не втратив того червоного кольору, що властивий йому під час низького стояння над обрієм. Скелі на березі моря, ліс у горах і самотні кущі та дерева здавалися начебто іншими — не такими, як завжди. Опівночі імла стала така густа, що її можна було бачити зовсім близько, і це не був дим, бо*не відгонило горілим. Разом з тим повітря набуло дивної звукопроникності: звичайний голос па далекій відстані лунав гучно і дзвінко; шарудіння миші в траві здавалося таким' шумом, що мимоволі примушував здригатись і обертатися. Здавалося, наче ми опинилися в іншому світі, осяяному не місяцем, а якимсь невідомим тьмяним світилом. А далі повітря наповнилось якимись звуками, схожими на гуркіт грому, глухі вибухи чи далеку гарматну стрілянину залпами. Звуки линули десь од моря. Можливо, єдиний раз у житті ми* чули підземний гул.

Це явище навіяло на всіх людей страх; Дерсу казав, що за все своє життя він ніколи нічого подібного не чув.

Я вважав за необхідне вдатися до інструментів: барометр показував 759, температура повітря —3° С, анемометр — повний штиль. Це дуже цікаве явище тривало до світанку. Коли зникла імла, знову повіяв холодний північно-західний вітер.

Од річки Бабкова берег робить невеликий вигин. Щоб скоротити дорогу, ми піднялися по одній з приток річки Кам'яної, перейшли гірський кряж, який тут сягає висоти 430 метрів, і вийшли на річку Холонку, поблизу її гирла, де застали Хей-ба-тоу з човном. Вітер, здавалося, хотів надолужити втрачене під час штилю вночі і зіяв тепер з особливою силою; анемометр показував 215.

Решту дня я використав, аби оглянути нижню долину Холонку. Тут ми знову бачимо лагуну завдовжки п'ять й завширшки один кілометр. Від моря її відокремлює двоярусний вал. Біля гирла річка Холонку широка і глибока — це найглибше місце колишньої лагуни. Довжина обох валів близько 500 метрів; один вал складається з великих обкачаних валунів, оброслих лишайниками, які свідчать, що це каміння давно лежить нерухомо. Вал, ближчий до моря, менший розмірами, його, як видно, тільки недавно наніс морський прибій. Тепер на місці лагуни утворилося моховите болото, поросле лохиною, багном і морошкою.

Ввечері я розпорядився: на

другий день Хей-ба-тоу з човном повинен був перейти на річку Ха-тоху і там знову чекати нас, а ми підемо вверх по річці Холонку до Сіхоте-Аліню і потім по річці Нах-тоху спустимося знову до моря.

Я велів людям звечора забрати все, що треба, бо завтра Хей-ба-тоу хотів вирушити на світанку.

На другий день, 3 листопада, я прокинувся раніше за інших, .одягнувся і вийшов з намету.

Картина, яку я побачив, була надзвичайно гарна. На сході палав світанок. Море, освітлене промінням сонця, лежало нерухомо, наче розплавлений метал. Від річки здіймався легкий туман. Злякана моїми кроками зграя качок з шумом зірвалася з води і полетіла кудись за болото.

Коли над обрієм піднялося сонце, я побачив далеко в морі парус Хей-ба-тоу.

Я нагрів чай і розбудив своїх супутників.

Добре попоївши, ми зібрали свої торбини і теж рушили в дорогу по накресленому маршруту.

Річка Холонку (по-удегейському Халланку) зветься на картах Світлою. Завдовжки воца близько 90 кілометрів, тече в широтному напрямі і бере початок у горах Сіхоте-Аліню. Якщо йти вгору по річці, то в нижній її половині натрапимо на кілька приток. З правого боку це — Хунди і Дя. Перша трохи більша за другу. Лососеві риби підіймаються тільки до річки Дя, а в основному вони повертають на Хунди. З лівого боку Холонку бере в себе тільки одну притоку — Тальмаксі, по якій можна вийти на річку Пію, що впадає в море па 20 кілометрів вище від мису Плитняк. У долині річки Холонку. раніше були чудові ліси, але тепер вони всі знищені пожежами. Ліс зберігся поодинокими острівцями тільки у верхній течії.

В цей день ми вирушили порівняно пізно, тому й пройшли небагато. З перших же кроків Дерсу встановив, що річка Холонку — не залюднена, що тубільці заходять сюди рідко і що років два тому тут соболювали корейці.

Чим далі йшли ми на північ, тим частіше попадалися модрини, береза Ермано і аяиська ялина. Такі породи, як тополя, берест, липа, росли рідше, а коркове дерево і горіх зникли зовсім. Зате особливо

багато було шелюги і вільхи. Дрібнолиста торф'яниста береза мала вигляд дерева. Лес-педеця поступалася місцем таволжнику з мохнатим листям. На кам'янистих схилах з правого берега річки, недалеко від моря, я помітив оригінальний агрус, у якого густо вкриті колючками не тільки стебло, але й ягоди та листя, і особливий вид ялівцю, що стелеться по землі довгими петлями, які всіяні дрібними голчатими листочками.

Перед смерком Дерсу ходив на полювання. Повернувся з порожніми руками. Повісивши рушницю на сучок дерева, він сів біля вогню і сказав, що знайшов щось у лісі, але забув, як ця річ зветься по-російському.

Старий довго не міг знайти її, тому я став давати йому навідні питання. Раптом Дерсу спохватився.

— Дуба синка! — вигукнув він простодушно і подав мені звичайного жолудя.

Потім він повідомив, що зпайшов його на сопці з лівого боку річки, хоча самого дерева поблизу не було видпо.

Мабуть, цього жолудя приніс сюди якийсь птах або невелика тварина — білка чи бурундук.

З кожним днем ставало холодніше. Середня добова температура знизилася до —6,3° С, і дні помітно зменшилися. На ніч для захисту од вітру треба було забиратися в лісову гущавину. Щоб заготувати дров, доводилося рано ставати на бівуаки. Тому за день удавалося пройти мало, і на дорогу, яку влітку можна було пройти за добу, тепер доводилося витрачати вдвоє більше часу.

Вранці 4 листопада всі прокинулися від холоду. Термометр показував — 11° С при великому вітрі. Погрівшись біля вогню, ми напилися гарячого чаю і рушили в дорогу.

Весь час, починаючи від моря, по обидва боки в горах тягнулися суцільні згарища.

Попереду, і ліворуч од нас видніла Плоска гора, заввишки 600 метрів, яку місцеві жителі називають Кямо. З гірського хребта, до складу якого вона входить, беруть початок три притоки Холонку: річки Пуйму, Сололі і Даг-ди — єдине місце в басейні Холонку, де ще водяться ізюбри та кабани. Підійматися на човні можна тільки до річки Сололі.

Біля гирла річки Пуйму ми знайшли розвалену корейську мисливську фанзу і біля неї старий дощаний човен. Це підтвердило, що спостереження Дерсу були правильні.

Вибравши місце для ночівлі, я наказав Захарову й Ари-ніну ставити намет, а сам з Дерсу пішов на полювання. Тут по обох берегах річки де-не-де вузькою смугою ще зберігся живий ліс, де ростуть осика, вільха, кедр, шелюга, береза, клен і модрина. Ми йшли і тихо розмовляли. Дерсу — попереду, я — трохи позаду. Раптом гольд подав мені знак зупинитись. Я спочатку подумав, що він прислухається, але незабаром побачив інше: він зводився навшпиньки, нахилявся на всі боки і нюхав повітря.

— Пахне,— сказав пошепки,— люди є.

— Які люди?

— Кабани,— відповів гольд.— Моя запах найди є.

Хоч як я нюхав повітря, але ніякого запаху не відчував. Дерсу обережно рушив праворуч і вперед. Він часто зупинявся і принюхувався. Так ми пройшли кроків півтораста. Раптом щось шарахнулось убік. Це була дика свиня і з нею піврічне порося. Ще кілька кабанів кинулися врозтіч. Я вистрілив і вбив порося.

Повертаючись назад, я спитав Дерсу, чому він не стріляв у диких свиней.. Гольд відповів, що не бачив їх, тільки чув у гущавині шарудіння, коли вони побігли. Дерсу був невдоволений — голосно лаявся, а потім раптом зняв шапку і почав бити себе кулаком по голові.. Я засміявся і сказав, що він краще бачить носом,' ніж очима. Тоді я не знав, що ця дрібненька пригода була сигналом до трагічних подій.

Порося важило майже 24 кілограми і було дуже до речі. Ввечері ми ласували свіжою дичиною, всі були веселі, жартували і сміялися. Тільки Дерсу сидів похмурий. Він все хмикав і голосно запитував себе, як це він не бачив кабанів.

Після вечері стрільці поділилися на зміни і почали сушити м'ясо на вогні, а я взяв дорожній щоденник.

5 листопада вранці знову був мороз (—14° С); барометр стояв високо (757). Небо було чисте; сонце зійшло, але не гріло, зате давало багато світла. Холод усіх підбадьорював, усім додавав енергії. Разів два ми переходили з одного берега річки на другий. У цих місцях Холонку завширшки близько 6 метрів; русло її захаращене хмизом.

Сьогодні ми пройшли ще дві притоки, які впадають у річку з лівого боку: Монінгі 1-шу, Монінгі 2-гу і Тігда-мугу. Вони також беруть початок з гори Кямо. По долинах річок Монінгі водяться лосі; свіжі сліди їх траплялись часто, але харчів у нас було досить, і, не затримуючись, ми пройшли мимо. Від річки Тігдамугу до річки Олосу (верхня ліва притока Холонку) один день подорожі. По самій річці Холонку і по Олосу можна за день дійти до вододілу. Ця частина Сіхоте-Аліню зі сходу гола, а з заходу — вкрита хвойним лісом.

Ішли ми тепер без провідника, по прикметах, які нам указав солон. І гори, й річки такі схожі одна на одну, що легко було помилитись і піти не тією дорогою. Це мене найбільше непокоїло. Дбрсу, навпаки, ставився до всього байдуже. Він так звик до лісу, що інших умов,

мабуть, не міг собі уявити. Йому було зовсім однаково, де ночувати — тут чи в іншому місці...

За вказівками солона, після річки Тігдамугу ми дійшли до другого безіменного струмка і біля нього стали бівуаком. По цьому струмку ми мали йти до перевалу на річку Нахтоху,

Вночі я погано спав. Чогось непокоїла думка: чи правильно ми йдемо? А що як ми пішли не по тому струмку і заблудились! Я довго повертався з боку на бік, нарешті встав і подався до вогню. Коло багаття сидячи спав Дерсу. Біля нього лежали два собаки. Одному з них щось снилося, і він тихенько гавкав. Дерсу теж щось марилося. Почувши мої кроки, він спррсоння голосно запитав: "Який люди ходи?" —* і тієї ж миті знову поринув у сон.

Над землею, що потонула в нічній пітьмі, повисло темне небесне склепіння з мільйонами зірок, які мінилися кольорами веселки. Широкою смугою, від краю до краю, простягся Чумацький Шлях. По той бік річки стіною стояв мовчазний ліс. Навколо було тихо, дуже тихо...

З півгодини посивів я біля вогню. Тривога моя зникла. Я вернувся в намет, загорнувся в ковдру, заснув, а ранком прокинувся аж тоді, коли всі вже збиралися в дорогу. Сонце щойно встало з-за обрію і кидало свої промені на вершини гір.

Відразу ж з бівуаку почався підйом. З першого ж перевалу ми побачили долину річки Пії; за нею виднівся другий гірський хребет з гольцями, потім третій, вкритий снігом. За ними, певно, текла річка Нахтоху.

По дорозі нам траплялося багато маленьких річок, певно, притоки річки Пії. Погано, коли йдеш без провідника: наче сліпий. До вечора ми дійшли до якоїсь річки, а на другий день до двох годин після полудня досягли третього перевалу.

Підйом па нього був тривалий, але не крутий. Унизу, біля підніжжя хребта, росте мішаний ліс, ближче до гребеня він стає рідкий і засмічений. Листяні породи незабаром поступилися місцем хвойним, а на зміну кущам і трав'яному підліссю з'явилися мох та'багно,

Чим вище ми підіймалися, тим більше було снігу. Побачивши вгорі просвіт, я зрадів, гадаючи, що вершина недалеко, та радощі виявилися передчасні: це був сланкий кедр. Добре, що він не дуже розрісся. Пробравшись крізь нього, ми зійшли на гольці, де немає ніякої рослинності. Я подивився на барометр — стрілка показувала 760 метрів.

Звідси, згори, відкривався чудовий краєвид. На північному заході видно було низький і болотистий перевал з річки Нахтоху на Бікін. У другий бік, скільки сягало око, височіли якісь інші гори. Наче велетенські хвилі з білими гребенями, вони тягнулися кудись на північ і зникали в туманній імлі. На північному сході мріяла Нахтоху, а вдалині на півдні — синє море.

Холодний, пронизливий вітер не давав нам довго милуватися чудовою картиною і примушував скоріше йти в долину. З кожним кроком спігу ставало менше. Тепер ми йшли по мерзлому моху. Він хрустів під ногами і лишався притоптаним до землі.

Я йшов попереду, а Дерсу позаду. Раптом він бігцем обігнав мене і почав уважно дивитися на землю. Тут тільки я помітив сліди людини; вони вели в той же бік, куди йшли і ми.

— Хто тут був? — запитав я гольда.

— Маленька нога; такої у росіян нема, у китайців нема, у корейців теж нема,— відповів він і додав: — Це унта 34, носок догори. Люди зовсім недавно ходи. Моя думай, наша незабаром його доганяй.

Інші прикмети, зовсім не помітні для нас, відкрили йому, що то був удегеєць, він соболював, мав у руках палицю, сокиру, сітку для ловлі соболів, і судячи по ході, був молодий. Він ішов навпростець лісом, не звертаючи уваги на зарості і притримуючись голих місць, тож Дерсу зробив висновок, що удегеєць повертався з полювання і, Мабуть, прямував до свого бівуаку. Порадившись, ми вирішили йти по його сліду, тим більше, що вони вели в бажаному для нас напрямі. ~

Ліс кінчився, і знову почалися суцільні згарища. Так ми йшли з годину. Раптом Дерсу зупинився і сказав, що пахне димом. Справді, хвилин через десять ми зійшли до річки, побачили курінь і біля нього вогнище. Коли ми були від куреня кроків за сто, з нього вибіг чоловік з рушницею. Це був удегеєць Янселі з річки Нахтоху. Він щойно повернувся з полювання і варив собі обід. Торбипа його лежала на землі, до неї були притулені палиця, рушниця і сокира.

Мене зацікавило, як Дерсу дізнався, що в Янселі була сітка на соболя. Він відповів, що по дорозі бачив зрізаний горобиний прутик і поряд з ним на землі зламане кільце від сітки. Зрозуміло, що прутик був потрібен для нового кільця. І Дерсу звернувся до удегейця із запитанням, чи є у нього соболина сітка. Останній мовчки розв'язав торбину і подав те, що у нього питали. Справді, в сітці одно з середніх кілець було нове.

Від Янселі ми дізналися, що перебуваємо на річці Дагди, яка тече до Нахтоху. Не без труднощів нам пощастило умовити його бути нашим провідником. Найголовнішою принадою для нього були не гроші, а берданівські патрони, які я обіцяв дати йому на березі моря. Дорогою я почав розпитувати його про ті місця, які ми проходили.

Річка Нахтоху (по-удегейському Пакту чи Нактана), яку топографи назвали річкою Лебедева, така сама, як і річка Холонку, і теж бере початок у горах Сіхоте-Аліню, який тут зветься Кунка-Кіамані. У верхній половині своєї течії вона складається з двох річок: Нунгіиі і Дагди.

Обидві зли-ваються на половині дороги між морем і Сіхоте-Алінем. Праворуч у Нахтоху впадають дві річки: Амукти і Хагдигі.

Між Дагди і Нунгіні височать скелясті сопр;и, з цких особливо вирізняються вершини Ада і Тиигоні. Річка Дагди приймає в себе з правого боку ще дві річки: Малу-Сагди, Малу-Наїси і двоє джерел: Ейфу та Адані, що течуть з гори тієї ж назви, а з лівого — кілька маленьких річок: Джеїджа, Ада 1-ша, Ада 2-га і Тионгоні. Від гирла Дагди за три дні можна дійти до Сіхоте-Аліню.

Весь ліс на правобережжі річки Дагди до річки Локто-лягі знищили пожежі. В горах з лівого боку ростуть тільки хвойні ліси; внизу, но долині, ділянки згарищ чергуються з ділянками мішаного лісу, в якому багато хвої.

На початку листопада було особливо холодно. На річці з'явилися забережні і це значно полегшувало нашу подорож. Всі притоки замерзли. Ми йшли по них, щоб ними скоротити шлях, і надвечір дісталися до того місця, де Дагди зливається з Нунгіні. Звідси, власне, і починається річка Нахтоху.

Останні два дні віяв сильний північно-західний вітер.

Він ламав гілки дерев і мчав їх у повітрі, як нилипки. Надвечір 6 листопада вітер раптово вщух. Ми так уже звикли до його шуму, що тиша, яка несподівано настала, здалася нам навіть підозрілою.

В одній з ям у річці Янселі знайшов мальму, яка в Зауссурійському краї заміняє форель. Ця риба була нам чудовою вечерею, після якої ми напилися чаю і рано лягли спати, полишивши на собак охорону бівуаку.

У другій половині ночі все небо вкрилося хмарами. Від Дерсу я навчився розпізнавати погоду і приблизно міг сказати, що віщують хмари в цю пору року: тонкі шаруваті хмари під час штилю, якщо вони

лежать смугцми на небі, вказують на вітер, і чим довше стоїть така тиша, тим дужчий буде вітер.

Райком ми добре поїли, щоб не зупинятися вдень, і години о дев'ятій вирушили в похід.

Після злиття річок Нунгіні і Дагди Нахтоху стає звивистою, але,— маючи досвідченого провідника, ми перетнули "кривупи" навпростець, де було можна, і досить швидко просувалися вперед.

На цій ділянці з лівого боку Нахтоху впадають річки Вія і Локтолягі, з перевалами па одпу з прибережних річок — Ехе. Із гірських вершин тут можна зійти тільки до річки Малу-Сагди. На підйом проти води потрібно чотири доби, а на сплав по течії один день. По річці Нахтоху йде кета, морська мальма і горбуша. Головна маса кети прямує по річці Локтолягі, мальма підіймається до порогів річки Дагди, а горбуша — до річки Нунгіні.

Після полудня Янселі. вивів нас на стежечку, що бігла вздовж річки, по соболиних пастках.

Я запитав нашого провідника, хто тут ловить собо́дів. Він відповів, що це місце здавна належить удегейцеві Монгуйі і, мабуть, ми невдовзі зустрінемо його самого. Справді, йе пройшли ми і двох кілометрів, як побачили якогось чоловіка; він стояв біля пастки і щось уважно розглядав. Побачивши людей, які йдуть від Сіхоте-Аліню, він спочатку злякався і хотів тікати, але впізнав Янселі і відразу заспокоївся. Як завжди буває в таких випадках, усі разом зупинилися. Стрільці почали закурювати, а Дерсу й удегейці стали про щось гаряче розмовляти:

— Що трапилося? — запитав я Дерсу.

— Манза соболя вкрав,— відповів він.

За словами Монгулі, китаєць, що проходиц стежкою днів два тому, вийняв з пастки соболя і наладив її знову. Я висловив здогад, що, може, пастка була порожня. Тоді Монгулі вказав на кров — ясний доказ, що пастка діяла.

— Може, в пастку попав не соболь, а білка? — запитав я знову.

— Ні,— відповів Монгулі.— Колода придушила соболя, і він гриз приколи, лишивши на них сліди зубів.

Тоді я запитав його, чому вій гадає, що злодій був саме китаєць. Удегеєць пояснив, що людина, яка вкрала соболя, була в китайському взутті і на лівій нозі в закаб-луці не вистачало одного гвіздка 35. Докази ці були цілком переконливі.

Трохи відпочивши, ми рушили далі і години о п'ятій дійшли до гирла річки Ходе.

Ввечері, біля вогню, я мав можливість добре роздивитися своїх нових знайомих. Нахтохуські удегейці невисокі на зріст, сухорляві, мають овальне обличчя з випнутими вилицями, ввігнутий ніс, карі, широко розставлені очі з невеликою монгольською зморшкою повік, досить великий рот, нерівні зуби і маленькі руки та ноги.

— Наче дитячі! — казали мої супутники, розглядаючи їхпс взуття з вичиненої лосиної шкіри, пошите, як олочі, із загнутими догори носками.

Колір шкіри удегейців можна було б назвали оливковим, з слабким відтінком жовтизни. Влітку вони так загоряють, що стають схожі на червоношкірих. Враження це ще більше посилюється строкатістю їхніх костюмів. Довге, пряме, чорне як смола волосся, заплетене у дві короткі коси, було складене вдвоє і міцно перетягнуте червоними шнурами. Коси спадають на груди біля плечей. Щоб вони не заважали, коли

людина нахиляється, ззаду, нижче потилиці, їх з'єднують перемичкою, прикрашеною бісером і черепашками.

Одежа нахтохуських удегейців складається головним чином з трьох каптанів: двох нижніх, матер'яних, і одного верхнього, пошитого з тонкої ізюбрової шкіри, вичиненої під замшу. Сорочки застібаються біля правого плеча і збоку, як чумарки. Надівають їх з напуском навколо стану. Рукава біля кисті стягуються особливими нарукавниками. Ці люди носять короткі штани і наколінники, які прив'язують ремінцями до пояса. Головний убір складається з білого каптура, що спадає на спину і плечі, та маленької шапочки, на якій прикріплено білячий хвостик і кілька червоних шнурків з китичками. Весь костюм спереду і ззаду обшито кольоровими смугами і рясно оздоблено червоними орнаментами, які зображають спіральні кола, стилізованих риб, птахів і тварин. *

Удегейці дуже люблять металеві прикраси, особливо браслети і персні. Деякі старі люди ще носять у вухах сережки; тепер цей звичай виходить з ужитку. Кожен чоловік (навіть хлопчаки) має біля пояса два ножі: один — звичайний мисливський, а другий — маленький, кривий, яким користуються дуже вправно і який замінює їм шило, струг, буравчик, долото і всі інші інструменти.

Ми розмовляли до півночі. Пора було відпочивати. Удегейці взялися вартувати бівуак, а я примостився біля Дер-су, ліг спиною до вогню і швидко заснув.

На другий день ми знялися з бівуаку рано-вранці і пішли стежкою, прокладеною біля берега річки. Тут Нах-тоху приймає в себе з правого боку дві притоки: Хулемі і Гоббілягі, а з лівого — одну тільки маленьку річку Ходе.

Нижня частина долини Нахтоху густо заросла даурською березою і монгольським дубом. Починаючи від Локтолягі, вона поступово схиляється до півдня і тільки біля Халемі знову повертає на схід.

Від Ходе долина зразу ширшає. В горах навколо ростуть хвойні ліси, а внизу — в долині — мішані, з перевагою тополі і кам'яної берези. Крім цих порід, ми бачимо тут дрібнолистий клен з сірою корою і густою кроною, ільм — чудове, стрункe дерево з світло-сірою корою, і тис — оригінальне дерево з червоними ягодами. Далі йдуть такі породи, яких не знаєш куди й віднести: до кущів чи дерев, наприклад, бересклет широколистий з довгокрилими плодами і кущова вільха з блискучою темною корою. Особливо часто на Нахтоху трапляються таволга бузинолиста і жимолость, що дає чорні, з сизим нальотом, кислі ягоди.

Останні дні були холодні і вітряні. Анемометр показував 225. Забережні на річці в багатьох місця з'єднались і утворили природні містки. По них можна було вільно переходити з одного берега річки на другий.

Кілометрів за десять од річки Гоббілягі кінчається ліс і починаються відкриті місця. На останній галявині ми знайшли три удегейські фанзи. Тутешні удегейці завели собі китайські будівлі зовсім недавно. Кілька років тому вони жили ще в юртах. Біля кожного будиночка були невеликі городи, їх обробляли наймані китайці — половинщики удегейців у хутрових промислах.. Із розмов ми взнали, що річка Нахтоху — останній північний пункт, до якого з півдня китайці поширили свій вплив. Тут було їх тільки п'ятеро: четверо постійних жителів і один захожий, з річки Кусуну.

Удегейці, що проводили нас, кинулися до нього і почали розглядати його взуття; в ньому не вистачало одного гвіздка. Вони розв'язали його торбу, вийняли з неї соболя і розповіли про всі подробиці, за яких він учинив крадіжку. Китаєць, гадаючи, —що за ним стежили з кущів, зізнався.

Удегейці піїпли, задоволені, що знайшли свою здобич. Але не так поставилися до нього інші китайці. Вони по-шепталися між собою, а потім сказали винному, що він знеславив їх, тому повинен залишити річку Нахтоху назавжди і перейти в інше місце. Винний, стоячи з непокритою головою, вислухав свій вирок і обіцяв на другий же день піти з долини, щоб ніколи до неї не повертатися.

Від тубільного селища до моря не більше восьми кілометрів. Недалеко від останньої фанзи стежка розділилася надвоє. Аринін пішов ліворуч, ми — до берега річки. Він швидко повернувся і повідомив, що серед шелюги у маленькому човнику лежить "морський бог". Я наказав йому принести бурхана, але потім передумав і пішов туди сам. "Морський бог" у човні виявився мертвим немовлям в труні. Трупик засох і перетворився на мумію. Поряд було ціле кладовище. Одні труни стояли на коротких палях під дахом, інші були засунуті між шелюгою. Побиті човни, поламані нарти, розірвані рибальські сітки, весла й ості лежали тут же біля могил.

Я хотів розкрити одну труну, але в цей час осторонь

почув голоси і пішов до них. Через хвилину з кущів вийшли два удегейці, які щойно прибули з річки бдіну.

Вони розповіли дуже неприємну новину: 4 листопада наш човен вийшов з річки Холонку, і відтоді про нього нічого не чути. Я пригадав,, що. в той день був особливо сильний вітер. Пугуй (так звали одного з наших нових знайомих) бачив човен, що боровся в морі з вітром, який відносив його від берега далі й далі; але він не знає, чи то човен Хей-ба-тоу.

Для нас це непоправне лихо. В човні було все наше майно: тепла одежа, взуття, запаси продовольства. При собі ми мали тільки те, що могли нести: легку осінню одежу, по одній парі унтів, ковдри, намети, рушниці, патрони і дуже обмежений запас харчів. Я Знав, що північніше

на річці Єдіні ще живуть удегейці, але до них так далеко і вони такі бідні, що сподіватися на притулок у них для всього загону нічого й думати.

Що робити?

З такими думками ми непомітно підійшли до хвойного дрібнорослого лісу, який відокремлює Нахтоху від моря.

Звичайно до човна ми завжди підходили весело, наче до свого дому, але тепер Нахтоху була нам така ж чужа, така ж пустинна, як і всяка інша річка. Було шкода і Хей-ба-тоу, цього чудового моряка, можливо, тепер уже покійного. Ми йшли мовчки, кожен думав про одне: що робити? Стрільці розуміли серйозність становища, з якого тепер я повинен їх вивести. Нарешті з'явився просвіток; ліс кінчився, показалося море.

Розділ вісімнадцятий ЗАПОВІТ

Готування до зимівлі.— Річка бдін.— Розшуки човна.— Росомаха.— Узбережжя моря між річками Кумуху Ч Нахтоху.— Річка Пія.— Фатальний постріл.— Переляк Дерсу.— Умова.— Повернення назад.

Раніше біля річки Нахтоху була лагуна, відокремлена від моря косою. Тепер на її місці — велике замшіле болото, поросле багном з віттям, одягненим у густу, залізисту повсть яскраво-іржавого кольору; лохиною з сизими листочками, водянкою з густо розміщеним листям на гілках, причому листя дуже дрібне і скручене в трубочки. Серед цих чагарників ще можна було побачити відцвілі і зів'ялі: вовче тіло з повзучим кореневищем; морошку з колючими напівлежачими стеблами і жовтими плодами; болотяний горошок, що зовні сходшй на польовий горошок і має крилате стебло та плоскі боби; крім того, півники з грубим сухим і сирим листям; і, нарешті, звичайну в болотах пухівку — високу і красиву білу рослину.

Миси, що оточують маленьку бухточку, в яку впадає річка Нахтоху, складаються з барвистих вулканічних ту-фів і називаються по-удегейському: північний — Чжа-алі-дуоні і південний — Маас-дуоні. Тут, біля підніжжя берегових круч, ми влаштували свій бівуак.

Увечері я і Дерсу сиділи біля вогню й радилися. Відколи зник човен, минуло чотири доби. Якби він був десь недалеко, то давно повернувся б. Я пропонував іти на річку Амагу і зазимувати у старовірів, але Дерсу не погоджувався зі мною. Він радив лишитися на Нахтоху полювати, добути шкіри і пошити нове взуття. У тубільців, на його думку, можна дістати суху юколу та чумизу. Одначе тут виникли інші утруднення: морози з кожним днем міцнішали; тижнів через два в легкому осінньому одязі йти буде неможливо. Все-таки проект Дерсу був найрозумніший, і ми на ньому спинилися.

Після вечері стрільці лягли спати, а ми з Дерсу ще довго сиділи біля вогню і .обмірковували наше становище.

Я хотів піти у фанзи до удегейців, але Дерсу радив залишитися на березі моря. По-перше, тут легше знайти харчі, а по-друге, він не втрачав надії на повернення Хей-ба-тоу. Якщо Хей-ба-тоу живий, то неодмінно повернеться, шукатиме нас на березі моря і, коли пе знайде, може пройти мимо. Тоді ми знову залишимось ні з чим. З його доказами не можна було не погодитись.

Щораз похмуріші думки снували в голові і непокоїли мене.

Рвучкий, холодний вітер шарудів сухою травою і люто тріпав одиноке молоде деревце, що росло поблизу. Десь із темряви, відтіля, де були прибережні скелі, линули дивні звуки, схожі на виття.

Неспокій мучив мене всю ніч.

Повернутися назад, не довівши справи до кінця, було до сліз боляче. З другого боку, іти в зимовий похід,, не спорядившись як слід,— безрозсудно. Якби я був тільки з Дерсу, то не замислюючись пішов би уперед, але зі мною були люди, моральна відповідальність за яких лежала на мені. Перед ранком я трохи заснув.

Другого дня вітер був особливо сильний: анемометр по-назував 242 при температурі повітря — 6° С і при барометричному тиску 766 мм.

Стрільці, дізнавшись, що ми

лишаємося тут надовго і, можли— ^

во, зазимуємо, заходилися носити плавник, викинутий хвилями .на берег, і лаштувати землянку. Це була розумна думка. Печі вони склали з плитнякового каменю, а трубу поставили по-корейськи з дуплястого дерева. Входи завісили полотнищами наметів, а на дах поклали мох з дерном. Всередині землянки настелили ялиннику і сухої трави. Загалом приміщення вийшло досить зручне.

10 листопада до нас на бівуак завітали удегейці з мису Сосунова. Один з пихй узяв паличку і чітко накреслив на піску план. Коли я розгорнув перед ним карту-соро-каверстку, він швидко зорієнтувався і сам почав указувати на ній річки, гори і миси, правильно їх називаючи. Я був вражений, що він так швидко засвоїв масштаб і відразу збагнув, що таке%лроек-ція. Пам'ятаю, як мене вчили читати топографічні карти і як довго я не міг до цього звикнути, а тут звичайний дикун, що зроду не бачив їх, розбирається так легко, ніби все життя тільки те й робив. Я пояснюю це тим, що люди, яким доводиться блукати по горах, звикають зверху бачити поверхню землі в проекції. Разом з тим у них розвивається і чуття масштабу.

Наступного дня ми з Дерсу вдвох вирішили піти на південь берегом моря подивитися, чи нема якихось слідів Хей-ба-тоу, і, до речі, пополювати.

Захаров та Арииін подалися на північ, маючи те саме завдання, Я Сабітов і Туртигін — угору по річці, до річища Ходе.

Вирушили ми з річки Нахтоху рано і попрямували по намивній смузі прибою.

Зранку погода стояла хмурна; небо було — туман або хмари. Один раз крізь них прорвався сонячний промінь, ковзнув по воді, ніби прожектором осяяв сопку на березі і знову сховався в хмарах. Почім пішов дрібний спіг. Побоюючись пурги, я хотів лишитися вдома, та просвіт на заході і рух хмар па південний схід були гарантією, що розпогодиться. Дерсу думав так само, і ми бадьоро рушили вперед. Години через дві сніг перестав, імла розсіялась, день був на славу — теплий і тихий. Вода в гірських струм-.ках ще дзюркотіла, проте із завмираючого шуму вже було помітно, що незабаром вона вкриється льодом і зовсім замовкне. Там, де з ущелин між камінням потроху просочувалась вода і де раніше її не було видно, тепер утворилися великі льодові, напливи; вони постійно збільшувались і здавалися замерзлими водоспадами.

Ми йшли берегом моря і розмовляли про те, як могло статися, що Хей-ба-тоу пропав без вісті. Це питання ми порушували вже сотий раз і завжди приходили до одного й того ж висновку: треба шити взуття і повертатися до старовірів на Амагу.

Попереду, кроків за сто п'ятдесят од нас, біг мій собака Альпа. Раптом я помітив дві живі істоти: одна була Альпа, а друга — тварина, схожа на собаку, але темної масті, волохата й коротконога. Вона бігла поблизу берегових круч незграбними і важкими стрибками і наче хотіла обігнати собаку. Порівнявшись з Альпою, волохата тварина зайняла

оборону. Я впізнав росомаху, найбільшого представника сімейства тхорячих. Найбільші розміри цієї стопохідної кошлатої і незграбної тварини — один метр завдовжки і '45 сантиметрів заввишки. Загальне забарвлення темпо-буре, спина чорного кольору, від плечей до хвоста по боках тягнеться широка світло-сіра смуга. Шерсть на нижній частині тіла і на верхній половині ніг значно довша, ніж на решті тіла. Шия у росомахи коротка, голова товста, видовжена, на потах міцні сильпі пазурі.

Росомаха живе у гірських лісах, де є козулі, і особливо кабарга. Годинами вона сидить нерухомо на дереві або на камені поблизу кабаряшної стежки, чекаючи здобич. Вона добре вивчила характер своєї жертви, знає її улюблені стежки і навички; наприклад, вона добре знає, що по глибокому снігу кабарга бігає по одному колу, щоб не протоптувати нової дороги. Тому, злякавши кабаргу, росомаха женеться за нею, доки остання не замкне коло. Тоді росомаха вилазить на дерево і жде, коли кабарга знову буде йти мимо. Якщо це не вдається, вона бере кабаргу змором, переслідуючи її, доки та не впаде від утоми, якщо при цьому росомаха по дорозі побачить іншу кабаргу, то не кидається за нею, а й далі переслідує першу, хоч, може, в цю мить і не бачить її. Росомаха — шкідлива тварина: залізши в амбари, вона люто рве все, що їй потрапить на очі. Сухе м'ясо, юколу й інше продовольство ЇІЄОДМІНПО об' паскудить, а тоді втече. Раніше тубільці цінили хутро росомахи вище від соболиного і аж тоді, як прийшли китайці та росіяни, зрозуміли свою помилку. Років двадцять тому хутро росомахи коштувало не дорожче як три карбованці. Тепер спеціально на неї не полюють, а б'ють тільки тоді, коли вона випадково попаде під постріл.

Росомаха водиться по всьому Уссурійському краю, приблизно до 44° південної широти. Її нема в ГІосьєтському, Барабашському, Суйфунському районах і біля Нікольська-Уссурійського.

Альпа стала, зацікавлено розглядаючи свою випадкову супутницю. Я хотів стріляти, але Дерсу зупинив мене і сказав, що треба берегти

патрони. Зауваження його було цілком слушне. Тоді я гукнув Альпу. Росомаха кинулась тікати і зникла в одному з байраків.

Прибережна смуга між річками Холонку та Нахтоху являє собою трохи зігнуту лінію, позначену мисами Плитняка, Баклановим і Сосунова (по-удегейському Хуоло-дуо-ні, Ленікто-дуоні і Хорло-дуоні). Миси ці помітно виступають у море. За ними берег знову вигинається на північний захід, а потім виступає біля мису Олімпіада.

По узбережжю моря, од річки Нахтоху до Унтугу, гірські породи розташовано в такому порядку: спочатку йде кременистий сланець, потім андезит і місцями склуватий базальт. Ще далі на південь тягнуться якісь глибинні зе-ленокам'яні породи, вище — базальтовий андезит і ще далі — порфірит. Криючі пласти складаються з прошарків кольорових шарів туфу. Тут особливо цікава скеля Хадіс з вертикальним і дуговим заляганням плитняку.

Біля річки Пії є дві скелі, Садзасу-мамаса-ні, що мають людиноподібні форми. Удегейці кажуть, що раніше це були люди, але всесильний Тему (володар риб і морських тварин) перетворив їх на скелі й примусив стерегти берегові сопки.

Тут, на березі, валялося багато сухого плавнику. Вибравши місце для бівуаку, ми склали свої речі і розійшлися в різні сторони на полювання.

Надзвичайно звивисте русло річки Пії петляє по долині і, якщо дивитися на річку з висоти пташиного польоту, то складається враження, що бачиш мереживо. В нижній частині долини грунт виключно наносний: мул і смуги свіжого піску придавлюють траву та кущі, отже наприкінці літа ці місця двічі заливала вода. Поблизу моря росте чагарникова вільха і високостовбурна шелюга, вище по долині — модрина, біла береза, осика і тополя, а ще далі — клен, осокір, ясен і подекуди ялина та кедр. Схили гір, що облямовують долину, поросли з

сонячного боку низькорослим дубняком, а з північного — старим замшілим хвойним лісом.

Полювали ми недовго. Коли знову зійшлися, день кінчався. Сонце вже зазирало за гори, промені його пробивались у глиб лісу, золотистим сяйвом освітлюючи стовбури тополь, гострі вершини ялин і кошлаті шапки кедрів. Десь осторонь від нас пролунав пронизливий крик.

— Кабарга! — шепнув Дерсу у відповідь на мій запитливий погляд.

Хвилини через дві я побачив тварину, схожу на козулю, тільки значно меншу і темнішу. З рота її стирчали донизу два тонких ікла. Відбігши кроків сто, кабарга зупинилась, повернула до нас граціозну голівку і завмерла у вичікувальній позі.

— Де вона? — спитав мене Дерсу.

Я показав йому рукою.

— Де? — знову перепитав гольд.

Я почав спрямовувати його погляд рукою по лінії предметів, що виступали та були помітні, але хоч як я старався, він нічого не бачив. Дерсу тихенько підняв рушницю, ще раз уважно глянув на те місце, де була тварина, вистрілив і промахнувся. Звук пострілу широко прокотився по всьому лісу і завмер удалині. Злякана кабарга шарахнулась убік і зникла в гущавині.

— Влучив? — спитав мене Дерсу, і по його очах я побачив, що сам він цього не знає.

— На цей раз ти промазав,— відповів я.— Кабарга втекла.

— Невже моя попади нема? — спитав злякано.

Ми пішли до того місця, де стояла кабарга. На землі не було крові. Сумнівів не лишалося: Дерсу промахнувся. Я почав кепкувати з свого приятеля, а Дерсу сів на землю, поклав рушницю на коліна і замислився. Раптом він швидко скочив і зробив на дереві ножем велику , зарубку, потім схопив рушницю і відбіг кроків на півтораста. Я гадав, що він 'Хоче виправдатись передо мною і довести, іцо не влучив у кабаргу випадково. Однак з цієї відстані зарубку па дереві було видно погано, і Дерсу довелося підійти ближче. Нарешті вибрав місце, поставив сішки і почав цілитись. Цілився довго, двічі відводив голову від приклада і, здавалось, не наважувався спустити курок. Та ось вистрілив і побіг до дерева. З того, як у нього зразу опустилися руки, я зрозумів, що в зарубку він не влучив. Коли я підійшов до нього, то побачив, що шапка його валялася на землі, рушниця теж; розгублений погляд його широко розплющених очей був спрямований кудись у простір. Я доторкнувся до його плеча, Дерсу здригнувся і швидко-швидко почав:

— Раніше ніякі люди перший звіра знайти не можу. Завжди моя перший його подивися. Моя стріляй — завжди в його сорочці дірку роби. Моя куля ніколи мимо ходи нема. Тепер моя п'ятдесят вісім років. Око погане стало, подивись не можу. Кабарга стріляй — не влучив, дерево стріляй — так само не влучив. До китайців ходи не хочу — їх роботу моя розумій нема. Як моя далі живи?

Тільки тепер я зрозумів недоречність своїх жартів. Для нього, людини, що добуває собі засоби до життя полюванням, послаблення зору було рівнозначне загибелі. Трагізм збільшувався ще тим, що Дерсу був зовсім самотній. Куди йти? Що робити? Де схилити па старості свою сиву голову?

Мені нестерпно стало жаль старого.

— . Нічого,— сказав я,— не бійся. Ти мені багато помагав, багато разів виручав мене з біди. Я перед тобою в боргу. Ти завжди знайдеш у мене притулок і шматок хліба. Будемо жити разом.

Дерсу заметушився і почав збирати свої речі. Він підняв рушницю і подивився па неї як па річ, тепер йому зовсім не потрібну.

Сонце тим часом сховалося за обрій. Від гір на схід потяглися довгі тіні. Вода в річці, яка ще не встигла замерзнути, блищала, мов дзеркало: в ній відбивалися кущі і прибережні дерева. Здавалося, що там унизу, під водою, був такий же світ, як і тут, і таке ж світле небо...

Біля річки ми розійшлися: Дерсу повернув на бівуак, а я вирішив ще пополювати. Я довго блукав у лісі, але нічого не бачив. Нарешті втомився і пішов назад.

На заході поволі згасала заграва. Посиніле повітря стало нерухоме; похмура долина скидалася на глибоку гірську ущелину.

Раптом у кущах щось заворушилось. Я завмер і приготував рушницю. Знову легкий тріск, і з вільшняків на галявину тихенько вийшла козуля. Вона почала скубти траву і, певно, мене не помічала. Я швидко прицілився і вистрілив. Нещасна тварина рвонулась уперед і ткпулась мордою в землю. За хвилину життя покинуло її. Я взяв пояс, зв'язав козулі ноги і поклав її на плечі. Щось тепле потекло мені за шию: це була кров. Тоді я опустив свій мисливський трофей на землю і почав кричати. Незабаром у відповідь пролунали крики Дерсу. Він прийшов без рушниці, і ми разом з ним понесли козулю на палиці.

Коли підходили до бівуаку, вже смеркло. Зійшов місяць і своїм фосфоричним промінням осяяв море, прибережне каміння, ліс і воду в річці. Навколо стояла тиша, тільки легкий нічний вітер ледь шелестів травою. Цей шум був такий одноманітний, що вухо, яке звикло до нього, зовсім його не помічало. На нашому бівуаку горів вогонь; світло від

нього лягало по землі червоними бліками, перемішувалося з чорними тінями і з блідим промінням місяця, що крадькома пробивалося крізь віти чагарників. Вдалині вирізнявся високий Баклановий мис, повитий морськими випарами.

Після полювання я відчув утому. За вечерею я розповідав Дерсу про Росію, радив йому покинути тайгове життя, сповнене небезпеки й нестатків, і оселитися разом зі мною в місті, але він, як і раніше, мовчав, про щось глибоко замисливши.

Нарешті я відчув, що повіки мої злипаються. Я загорнувся в ковдру і заснув.

Вночі я прокинувся. Місяць стояв високо в небі; зорі, які були ближче до обрію, блищали, мов брильянти. Повернуло за північ. Здавалося, вся природа дрімала. Нема нічого прекраснішого від безмежно широкого моря, залитого місячним сяйвом, і глибокого неба, повного тихих сяючих зірок. Темна вода, громаддя скель на березі і мовчазний ліс у горах гармоніювали одне з одним і створювали картину, сповнену величної краси.

Біля вогню сидів Дерсу. Я одразу зрозумів, що він ще не лягав спати. Старий зрадів, що я прокинувся, і почав гріти чай. Я помітив, як гольд хвилюється, клопочеться коло мене і всіляко старається, щоб я знову не ліг, Я сказав, що спати більше не хочу. Дерсу підкинув у багаття дров і, коли вогонь розгорівся, підвівся й урочисто мовив:

— Капітане! Тепер моя буду говори. Тобі треба слухай.

Він почав з того, як жив раніше, як став самотній і як добував собі їжу полюванням. Рушниця завжди його виручала. Він продавав панти і за них діставав у китайців патрони, тютюн та матерію на одяг. Він ніколи не думав про те, що очі його зрадять і їх не можна буде купити ні за які гроші. Ось уже з півроку, як він відчуває послаблення зору, гадав,

це минеться, та сьогодні впевнився, що його полюванню настав кінець. Це його налякало. Потім він згадав мої слова, що у мене він завжди знайде притулок і шматок хліба.

— Спасибі, капітане,— сказав він.— Дуже спасибі! — І раптом став на коліна і вклонився до землі. Я кинувся, щоб підвести його, почав говорити, що, навпаки, я завдячую йому життям і якщо він житиме зі мною, то цим тільки втішить мене. Щоб відвернути його від сумних думок, запропонував йому чай.

— Зажди, капітане,— спинив мене Дерсу.-— Моя ще говорити кінчай нема.

Після цього він розповів далі про своє життя. Говорив про те, що коли був молодий, від старого китайця навчився шукати женьшень і вивчив його прикмети. Він ніколи не продавав корені, а рослини переносив у верхів'я річки Лефу і там садив. Останній раз на плантації женьшеня він був років п'ятнадцять тому. Всі корені росли добре; там було двадцять дві рослини. Він не знає, чи збереглися вони, чи ні,— напевне, збереглися, бо посаджені були в глухому місці, людських слідів поблизу не помічав.

— Це все тобі! — закінчив він свою довгу промову.

Мене це вразило, я почав умовляти продати корені китайцям, гроші взяти собі, але Дерсу наполягав на своєму.

— Моя не треба,— казав.— Мені трохи лишилося жити. Скоро помирай. Моя дуже хочу панцуй 36 тобі подарувати.

В його очах було стільки благання, що я не міг заперечувати. Моя відмова образила б його. Я погодився, але взяв з нього слово, що, коли закінчимо експедицію, він поїде зі мною до Хабаровська. Дерсу дав згоду.

Ми вирішили навесні податися на річку Лефу шукати дорогі корені.

Посріблений місяць схилявся до заходу. На східному боці неба з'явилися нові сузір'я. Волога, що насичувала повітря, впала на землю і вкрила все тонким сріблястим інеєм. Це були перші ознаки наближення світанку.

Дерсу ще раз підкинув дров у вогонь. Яскраве тріпотливе полум'я шугонуло вгору і червонуватою загравою осяяло кущі й прибережні скелі — цих безмовних свідків нашої умови і взаємних зобов'язань.

Та ось на сході з'явилася рожева смужка: займався світанок. Зорі швидко почали меркнути; чарівна картина ночі зникла, і в сіро-синьому повітрі розлилося неясне ранкове світло. Червоний жар у багатті став тьмяний і вкрився золою, головешки диміли,— наче вогонь ховався всередину їх.

— Давай-но заснемо трохи,— запропонував я своєму супутникові.

Дерсу підвівся, поправив намет, потім ми обидва лягли і, вкрившись однією ковдрою, заснули як убиті.

Коли ми прокинулись, сонце стало вже високо. А ранок був морозний, ясний. Вода в озерцях вкрилася блискучим тонким льодом. І тільки ополонки здавались темними плямами.

Нашвидкуруч поїли холодного м'яса, напилися чаю і, зібравши торбини, пішли назад до річки Нахтоху.

Там ми застали всіх. Аринін убив морського лева, Заха-ров — нерпу. Отже, у нас був тепер неабиякий запас шкіри і вдосталь м'яса.

З 12 до 16 листопада ми простояли на місці. В цей час стрільці ходили по брусниці, збирали кедрові горіхи. Дерсу виміняв в удегейців

дві невичинені лосеві шкури за одну вичинену. Тубільних жінок він попросив накроїти унти, а шили їх ми самі, кожен по своїй нозі.

17-го вранці ми попрощалися з річкою Нахтоху і вирушили до старовірів. Я востаннє дивився на море — чи не появиться човен Хей-ба-тоу... Але море було пустинне. Вітер дув з материка, і тому на березі було тихо, тільки вдалині перекочувалися великі хвилі. Я махнув рукою і подав сигнал рушати. Тоскно було повертатися назад, але нам більше нічого не лишалося. Ця подорож минула без пригод.

22 листопада ми досягли Тахобе, а 23-го вранці прийшли на Кусун.

Розділ дев'ятнадцятий ПОВЕРНЕННЯ ХЕЙ-БА-ТОУ

Сильний вітер.— Пригоди Хей-ба-тоуСпорядження в зимову дорогу. — Влаштування нарт,— Риболовля.— Звичка удегейців до холоду.— Саджі.— Зимовий похід.— Напередодні виходу— Вартовий обоз.— Річка Кусун з притоками.— Тигрова скеля.— Гірські породи.— Вигорілі ліси.— Зимовий намет.— Лісові птахи.— Націоналізація чортів.— Удегеєць Сунцай.

З погляду геології ця частина узбережжя не дуже цікава. Між Унтугу і річкою Кузнецова гірські породи залягають в такому порядку: біля струмка Унтугу Сагди праворуч видно виходи конгломератів з дрібної обкатаної гальки, що тягнуться від північного сходу на південний захід —51°, з кутом падіння 18°; далі, біля мису Хорло-дуоні,— червоні метаморфізовані лави; ще далі на південь, коло річки Каньчжоу, кольорові шари базальтового туфу потужністю 120—130 метрів і ще далі — якась вивергнута зелено-кам'яна порода із шлірами.

Біля джерела Куа — високі берегові тераси (масивна основа їх складається з якоїсь темної гірської породи) і, нарешті, поблизу скель Ха-діе — та сама невідома порода, але з вертикальним заляганням плитняку.

22 листопада ми досягли річки Тахобе, а 23-го вранці прийшли на Кусун.

Ще з учорашнього дня погода почала хмуритись. Барометр показував 756 при —10°. Небо вкрилося хмарами. Близько десятої години ранку пішов невеликий сніг, що не переставав до полудня.

Після короткого відпочинку у тубільців на Кусуні я зібрався іти далі, але господарі порадили мені лишитись у них ще на день. Удегейці казали, що після довгого затишшя і мряки треба неодмінно ждати дуже сильного вітру. Місцеві китайці теж були стривожені і часто поглядали на захід. Я спитав, у чому справа. Вони вказали на хребет Кямо, вкритий снігом.

Лж тут тільки я помітив, що гребінь хребта, який досі було чітко і ясно видно, тепер мав контури невиразні, розпливчасті; гори ніби димилися. За словами китайців, вітер од хребта Кямо до моря доходить за дві години.

Китайці прив'язували дахи фанз до найближчих пнів і дерев, а стоги з хлібом прикривали трав'яними сітями. Справді, години о другій пополудні подув вітер, спочатку тихий і рівний, а потім дедалі міцніший. Разом з вітром сунула якась імла. Це були сніг, курява і сухе листя, яке вихор підхоплював із землі. Надвечір вітер досяг найвищого напруження. Я вийшов з анемометром, щоб зміряти його силу, але порив вітру зламав колесо приладу і мало не звалив мене на землю. Мигцем я побачив, як у повітрі летіла дошка і шматок кори. Біля фанзи стояла двоколісна китайська гарба. Вітер покотив її подвір'ям і притиснув до паркана. Один стіжок сіна був погано ув'язаний і за кілька хвилин од нього не лишилося й сліду.

На ранок вітер почав ущухати. Сильні пориви змінювалися затишшям. Коли розвиднілось, я не впізнав місця: одну фанзу було зруйновано дощенту, а в другій видавило стіну; багато дерев

повиривало з корінням. Зі сходом сонця вітер упав до штилю; за півгодини він повіяв знову, тільки вже з півдня.

Треба було йти далі, але не хотілося: супутники мої потомились, а китайці були дуже гостинні. Я вирішив лишитись у них ще одну добу — і добре зробив. Увечері від моря прибіг молодий удегеєць і сповістив радісну новину: повернувся Хей-ба-тоу, і все наше майно вціліло. Мої супутники вигукували "ура" і радісно тиснули один одному руки. І справді було чого радіти, я сам мало не танцював.

Другого дня, тільки-но розвиднілося, ми всі були на березі. Хей-ба-тоу радів не менше за нас. Стрільці юрмилися біля нього, посипалися запитання. Виявилося, що сильний вітер підхопив його біля річки Каньчжу і відніс до острова Сахалін. Хей-ба-тоу не розгубився. Він всіляко намагався триматися ближче до берега, знаючи, що інакше його віднесе в Японію. З острова Сахалін він перебрався в Со-вєтську (колишню Імператорську) Гавань і вже звідти спустився на південь уздовж морського берега. На річці Нах-тоху від удегейців дізнався, що ми пішли на Амагу, і вирушив навздогін. Учорашню бурю Хей-ба-тоу перебув на річці Холонку, а потім за один день дійшов до Кусуну.

У мене в голові зразу визрів новий план: я вирішив піднятися по річці Кусуну до Сіхоте-Аліню і вийти на Бі-кін. Харчі, інструменти, теплий одяг, взуття, спорядження і патрони — все тепер було з нами.

Хей-ба-тоу теж мав зазимувати на Кусуні. Плавати по морю стало важче; коло берегів було багато криги; гирла рік замерзали.

Не зволікаючи, стрільці почали розвантажувати човен. Знявши щогли, кермо і вітрила, вони витягли його на берег і поставили на дерев'яні котки, підперши з обох боків кілками.

На другий день ми заходилися споруджувати шість нарт 37. Три нам дали удегейці, а три доводилося робити самим. Захаров і Ари-иін уміли

теслярувати. На допомогу їм приставили двох удегейців. Дерсу мав здійснювати загальне керівництво роботами. Всякі зауваження його були завжди доречні, стрільці звикли, не сперечалися з ним і не починали працювати, доки не діставали його схвалення.

На цю роботу пішло десять діб. Іноді мої супутники ходили на полювання, інколи вдало, але часто поверталися ні з чим. З ку-сунськими удегейцями ми подружились і всіх добре знали в обличчя і на ім'я.

25 листопада я, Дерсу й Аринін разом з тубільцями вирушили на риболовлю до гирла Кусуну. Удегейці захопили з собою очеретяні факели і важкі дерев'яні бовти.

Між протоками, на одному з островів, заростих осикою, вільхою і шелюгою, ми побачили дивні будови, вкриті травою. Я зразу пізнав роботу японців. Це були хижацькі рибальські курені, зовсім не помітні як з суходолу, так і з моря. В одному з таких куренів ми зупинилися.

Вода в заводі добре замерзла. Лід був гладкий, мов дзеркало, чистий і прозорий; крізь нього добре було видно мілини, глибокі місця, водорості, каміння і зато-нулий плавник. Удегейці зробили кілька ополонок і спустили в них подвійну сітку. Коли стемніло, вони запалили очеретяні факели і побігли до ополонок, час од часу б'ючи бовтами об лід. Злякана світлом і шумом риба, мов шалена, кидалася вперед і плуталась у сітках. Улов був добрий. За один раз вони піймали морського тайменя, трьох морських мальм, чотирьох кундж і одинадцять краснопірок. Потім удегейці знову закинули сітки в ополонки і погнали рибу з другого боку, а тоді перейшли за озеро, звідти у протоку, на річку і знову в заводь.

Годині о десятій вечора ми закінчили ловлю. Дехто з тубільців пішов додому, інші лишилися ночувати на острові. Серед останніх був і удегеєць Логада, знайомий мені ще з минулого року. Ніч була морозна і

вітряна. Навіть коло вогню було холодно. Опівночі я схопився і поцікавився, де Логада. Його товариш відповів, що Логада спить надворі. Я одягнувся і вийшов з куреня. Було темно, холодним вітром, мов ножем, різало в обличчя. Я походив трохи по річці і вернувся назад, сказав, що багаття ніде немає. Удегейці пояснили, що Логада спить без вогню.

— Як — без вогню? — вражено спитав я.

— Так,— відповіли вони байдуже.

Побоюючись, щоб з Логадою не сталося чого, я запалив свій маленький ліхтарик і знову пішов його шукати. Два удегейці пішли зі мною. Під берегом, кроків за п'ятдесят од куреня, ми побачили Логаду, який спав на оберемку сухої трави.

Він був одягнений у куртку і штани з вичиненої ізюбрової шкіри і лосеві унти, на голові мав білий капюшон і маленьку шапочку з соболиним хвостиком. Волосся на голові біліло від інею, спина теж вкрилася білим нальотом. Я поторсав його за плече. Логада підвівся і став руками змітати з вій іній. Вій не тремтів і не смикав плечима — було ясно, що йому не холодно.

— Тобі не холодно? — спитав я здивовано.

— Пі,— відповів він і зразу спитав: — Що сталося?

Удегейці розповіли йому, що я турбувався про нього

і довго шукав у темряві. Логада пояснив, що в курені людно і тісно, тому він вирішив спати надворі. Потім щільніше загорнувся в свою куртку, ліг на траву і знову заснув. Я повернувся до куреня і розповів про це Дерсу.

— Нічого, капітане,— відповів мені гольд.— Ці люди холоду не боїться. Його завжди сопка живи, соболя ганяй. Де застукає ніч, там і спи. Його завжди спину на місяці гріє..

Коли розвиднілось, удегейці знову пішли ловити рибу.

Тепер вони застосували інший спосіб. Над ополонкою поставили невеликий шкіряний намет, з усіх боків закритий од світла. Сонячне проміння проникало під лід і освітлювало дно річки. Чітко було видно гальку, черепашки, пісок і водорості. Спущений у воду остень трохи не діставав дна. Таких наметів поставили чотири, щільно один до одного. В кожному наметі сів один чоловік; решта пішли в різні боки і почали тихенько гнати рибу. Коли вона підходила близько до ополонок, рибалки вбивали її остенями. Ловля ця була ще багатшою, ніж попередня. За ніч і за день удегейці піймали 22 таймені, 136 кундж, 240 морських форелей і дуже багато краснопірки.

Коли ми поверталися від моря до фанз, мій собака злякав якихось чотирьох птахів. Вони сиділи на піску і своїм забарвленням так були схожі на навколишнє середовище, що їх зовсім не можна було помітити навіть дуже близько; вдруге я побачив птахів тільки тоді, коли вони знялися в повітря. Я стріляв і вбив одного. Виявилося, що це саджа, яку, напевно, випадково заніс сюди вітер із Східної Монголії. В Зауссурійському краю птах цей з'явився вперше. Коли я показав його тубільцям, ті почали голосно висловлювати своє здивування і казали, що ніколи такого птаха не бачили. Вони зразу ж охрестили його по-своєму: "мафа" (ведмідь). Таку назву вони дали тому, що ноги його нагадували ступню ведмедя.

Незабаром я впевнився, що птахи, яких я бачив, но були поодинокі. Дорогою ми бачили ще кілька зграйок їх. Невдовзі взнав, що наприкінці листопада цього ж року садж бачили біля затоки Ольга і біля річки Самарги. Вони побули з тиждень і зникли так само несподівано, як і з'явились.

Поки робили нарти й лижі, я оглядав околиці або сидів дома. Треба було все перевірити, передбачити. З особистого життя я знав, що не можна ігнорувати багатовікового досвіду тубільців. Пізніше багато разів мав підстави дякувати удегейцям за те, що слухав їхні поради і робив так, як вони казали.

2 грудня стрільці закінчили всі роботи. Для остаточного збору лишався ще один день. На Бікін до першого китайського селища з нами погодився іти старик маньчжур Чіші-у. 4-го числа після полудня ми почали вкладати вантаж па нарти. Вранці мали згорнути тільки свої постелі і напитися чаю.

Ввечері удегейці камланили 38. Вони просили духів дати нам щасливу путь і успішне полювання. У фанзу зібралося багато люду. Китайці знову принесли ханшин і ласощі. Вино вилинуло на удегейців збудливо. Всю ніч вони танцювали коло вогню і під звуки бубнів співали пісень.

Перед світанком я пішов у найдальшу китайську фанзу і там трохи поспав.

Ранок 4 грудня був морозний: — 49° С. Барометр показував 756 мм. Легкий вітерець дув із заходу. Небо було безхмарне, глибоке й голубе. У горах білів сніг.

Вибираючись у похід, завжди запізнюєшся. Звичайно затримують провідники: то у них взуття не готове, то вони ще не поїли, то на дорогу нема тютюну і т. д.

Тільки об одинадцятій годині ранку ми нарешті вирушили в дорогу. Китайці проводжали нас із прапорами, тріскачками і ракетами.

За останні чотири дні річка * добре замерзла. Лід був рівний і блищав, мов дзеркало. Коли річка замерзла, вода в ній піднялась і

заповнила всі протоки. Це дало нам можливість скорочувати дорогу і йти навпростець, минаючи вигини річки і такі місця, де лід став торосом.

Наш обоз складався з восьми нарт39. У кожній нарті було по ЗО кілограмів корисного вантажу. їздових собак ми не мали, бо в мене не було грошей, та й навряд, щоб на Кусуні знайшлося їх стільки, скільки треба. Тому парти ми тягли самі.

Удегейський спосіб перевезення вантажів узимку полягає ось у чому. До передньої частини нарт приватизують вірьовку або пояс із лямкою, яку надівають через плече. Збоку, до найближчого стояка коло полоза, прикріплюють довгу жердину, що зветься правилом. Людина тримає правило правою рукою, скеровує нарту і підтримує її на крутих поворотах.

Погода сприяла нам. Парти бігли по льоду легко. Люди йшли весело, жартували і сміялись.

Між річками Че і Цзава, посеред річки Кусуну, височіє одинока скеля, яку тубільці називають Чжеле-Када-ні. Старий Люрл розповідав мені, що колись він з іншими мисливцями довго стояв бівуаком біля цієї скелі. Один удегеєць помітив на її вершині тигра. Звір лежав на боці нерухомо. Удегейці простояли тут кілька діб. За цей час двічі йшов сніг. Він зовсім закрив звіра. Раптом, на їх подив, уранці шостого дня звір підвівся, обтрусився і став спускатися до річки. Тоді вони зрозуміли, що тигр був мертвий тільки тимчасово (він може робити це, коли йому заманеться). Душа його (ханя) покинула тіло і мандрувала десь далеко, потім знову повернулась, і тигр ожив. Удегейці плакались і втекли. Відтоді скеля Чжеле-Кадані стала забороненою. Друге таємниче місце у нижній течії, на лівому березі Кусуну,— це скеля, схожа на людське обличчя. Удегейці називають її Када-Делін, тобто Кам'яна голова.

За спостереженням тубільців, лососева риба йде по річці Кусуну неоднаково: кета йде до річки Сололі, горбуша до Бягаму і, як завжди, далі від усіх заходить мальма. Особливо багато буває її на річці Агдині.

Довжина річки Кусуну — близько ста кілометрів. Початок вона бере з Сіхоте-Аліню і тече по кривій на північний схід. Кусун така ж бистра й порожиста річка, як і Т'акема. З річки Кусуну видно найближчі відроги Сіхоте-Аліню. У верхів'ях Іоні 1-ї, Іоні 2-ї, Іоні 3-ї та Олосо містяться високі гори Іоня-Кямоні; їх добре видно з моря. За словами удегейців, в улоговині між трьома гірськими верховиками є озеро з прісною водою.

Породи, з яких складаються найближчі гори, в послідовному порядку від моря вгору по течії річки залягають так: спочатку базальти, потім андезити і порфірити, тоді якась темна лава з порожнинами, іцо сповнені яскраво-зелених конкрецій; ^алі йде дрібнозернистий базальт і коло річки Бую авгітовий андезит. Вище річки Бую кілометрів на десять є кам'яне вугілля. Років тридцять тому під час пожежі воно загорілось і відтоді вееь час тліє під землею. Інші виходи кам'яного вугілля на поверхню землі є' біля джерела Необе, на лівому березі Кусуну, за 25 кілометрів од моря.

Ще недавно вся долина Кусуну була вкрита густим мішаним лісом. Дві великі пожежі, що виникли одна за одною, зовсім знищили їх. Тепер Кусунська долина являє собою суцільне згарище. Особливо вигоріли ліси на річках Буй, Холосу, Фу, Бягаму, Сололі та Цзава 3-тя. Живий ліс зберігся тільки по річках Одо, Агдині та Сідексі (вона ж Сіденгей).

Із тварин у долині Кусуну живуть ізюбр, дика коза, кабарга, куниця, тхір, соболь, росомаха, червоний вовк, лисиця, бурий ведмідь, рись і тигр. Останнього найчастіше бачать на річках Сіденгей 2-га та Оддеге.

В цей день ми пройшли мало і рано стали на бівуак. Па першому бівуаці місця в наметі ми зайняли як попало. Я, Дерсу і маньчжур Чіші-у

розмістилися по один бік вогню, стрільці — по другий. Цього порядку вже додержувалися всю дорогу.

Взимку, особливо під час сильних вітрів, треба вміло ставити двоскатний намет. Остов його з жердин шелюги (її завжди багато коло річки) з усіх боків обтягується полотнищами; вгорі лишається відтулина для диму. Щоб у наметі була тяга, треба трохи підняти одне полотнище (звичайно це роблять з того боку, де вхід). Але всередину намету разом з чистим повітрям входить і холод. Тут нам знову допоміг кмітливий Дерсу. Він приніс дуплясте дерево і поклав його на землю так, що один кінець був біля багаття, а другий лишився зовні. Дуплясте дерево було чудовим піддувалом. Зразу встановилася тяга, і повітря в наметі очистилось. На постелі стрільці нарізали ялинника і зверху накрили його сухою травою. Вночі всі спали дуже добре.

На другий день (5 грудня) я прокинувся раніше за всіх, одівся і вийшов з намету. Передсвітанкові сутінки відтісняли нічну пітьму на захід. Світало. У лісі лунко тріщав мороз, термометр показував —20° С. Від ополонок на річці піднімалася пара. Дерева, що росли поблизу їх, одяглися в іній і стали схожі на білі корали. Біля ополонки гралися дві видри. Вони дивно рухалися, звиваючись мов змії, їхні крики були схожі на свист і хихикання. Інколи одна з них ставала на задні ноги і озиралась. Я спостерігав видр із-за кущів, і все-таки вони почули мене й пірнули у воду.

Повертаючись, я вирішив пополювати на рябчиків і підійшов до бівуаку з другого боку. Дим од багаття, змішаний з парою, густими клубами шугав з намету. Там ворушилися люди: напевне, їх розбудили мої постріли.

Напившись чаю і тепло взувшись, стрільці швиденько зняли намети й ув'язали нарти. Через якихось півгодини ми були вже в дорозі. Сонце зійшло в туманній імлі багряне. Почався новий день.

З отих острівців живого лісу, що оазами збереглися обабіч річки, можна було судити, яка в цих місцях була рослинність. Тут росло багато кедрів і тополь, то тут, то там визирало буро-сіре гілля кущового клена з сухими блідо-рожевими плодами, а поряд — амурський бузок, який тепер можна впізнати тільки по пучках засохлих плодів на верхівках голого гілля з темно-сірою корою. Краще роздивилися ми кущ жасмину та амурський барбарис, на яких вбереглися замерзлі плоди.

На зиму в Зауссурійському краї птахів стало багато менше. Найчастіше траплялися клести — пістряві гарненькі пташки з дзьобами, половинки яких заходять одна за одну. Вони збиралися маленькими зграйками, причому червоні самці трималися окремо від жовто-сірих самиць. Клести часто влітали на землю, щось клювали і підпускали до себе так близько, що можна було в деталях розгледіти їхнє пір'я. Навіть злякавшись, вони не відлітали далеко, а сідали десь поблизу. Рідше попадалися повзики. Я впізнав їх по забарвленню і по голосу, схожому на тихий писк. В одному місці я помітив двох японських корольків — маленьких пташок, що ховались од вітру в ялиновому вітті. То тут, то там мелькали пістряві дятли з білим і чорним опереннням, з червоним надхвістям. Для цих завзятих і галасливих пташок, здавалося, не страшні були ні холод, ні вітер. Руді сойки, крикливі влітку і мовчазні взимку, теж залізли в гущавину лісу. Побачивши нас, вони починали пронизливо кричати, попереджаючи своїх товаришок про небезпеку. Траплялися також великодзьобі ворони і якісь денні хижаки, яких на далекій відстані роздивитися не пощастило. По таловинах, на притоках річки, разів два ми злякали білих крохалів. Вони трималися парами,— певно, самці і самиці. Сабітов убив одного крохаля з гвинтівки. Куля розірвала його на шматки, і я дуже шкодував, що з птаха не можна було зняти шкіру, щоб добре роздивитися.

Годині о четвертій ми дійшли до джерела Олосо. Звідси почалися згарища.

Цього дня ми не пішли далі; вибравши невеликий острівець, залізли в хащу і там затишно влаштувалися бівуаком.

Увечері стрільці розповідали один одному різні страхіття, говорили про привиди, домовиків, з ким що траплялось і хто що бачив.

Дивна річ: стрільці вірили в існування своїх чортів і водночас недовірливо, з глузуванням ставилися до чортів удегейських. Те саме і щодо релігії; я не раз помічав, що удегейці до чужої релігії ставляться набагато терплячіше, ніж європейці. У перших неуважність до чужої релігії ніколи не сягає далі байдужості. Це можна було спостерігати і в Дерсу. Коли стрільці — розповідали про всяку дивину, він слухав, спокійно курив люльку, і на його обличчі не можна було помітити ні усмішки, ні віри, ні сумніву.

Вранці 6 грудня ми встали вдосвіта. Термометр показував —21° С. Із сходом сонця нічний вітер почав стихати, і від цього немовби потеплішало.

Раніше, коли долина Кусуну була вкрита лісом, тут водилося багато соболів. Тепер це пустеля. На горах виросли осичняки та березняки, а місця заливних лісів заполонили кущі шелюги, вільшаник та молода модрина.

Цього дня ми дійшли до гирла річки Бую, яку китайці називають Уленгоу40. Тут мали розпрощатися з Кусуном і повернути до Сіхоте-Аліню.

Біля гирла Уленгоу жив удегеєць Сунцай. Це був типовий представник свого народу. Він успадкував од батька шаманство. Житло його було обставлене безліччю бур-ханів. Крім того, він славився як добрий мисливець і спритний, енергійний та дужий плавець на човні по бистринах річки. На мою пропозицію провести нас до Сіхоте-Аліню Сунцай охоче погодився, але з умовою, що я день побуду в нього. Він казав, що йому треба вирядити брата на полювання, вилікувати хвору стару матір і самому зібратися в далеку путь.

Жінці минуло шістдесят. Вона була охоронницею стародавніх традицій, звичаїв та обрядів, знала багато переказів, знала, коли який накладати штраф (байта), і вважалась авторитетом у розв'язанні спірних питань про калим при одруженні або розлученні.

Я погодився пробути в домі Сунцая весь наступний день і не розкаявся. Сам господар і його мати, як виявилося, були досить товариські, мені пощастило узнати багато цікавого про шаманство і записати кілька казок.

Увечері господар почастував нас мороженою рибою. На стіл було подано цілу рибину. Це був ленок (розміром він трохи менший од молодої горбуші). Ми відкинули упередження європейців до сирої риби і віддали їй належне.

Розділ двадцятий ЧЕРЕЗ СІХОТЕ-АЛІНЬ

Річка Уленгоу,— Згарища.— Полій.— Труп китайця.— .Скидовий виступ#.— Перевал Маака.— Хмари і сніг• Західний схил Сіхоте-Аліню.— "Дикуша".— Чортова юрта.— Річки Миге та Бяго-му.— Заметіль.— Бікін у верхній течії.— Покинута юрта.— Вигнання чорта.— Страхи.— Нічні звуки.

Наступних чотири дні (з 9 по 12 грудня) ми використали на перехід по річці Уленгоу. Річка ця бере початок з хребта Сіхоте-Аліню і тече спершу на південний схід, потім на південь, кілометрів тридцять знову на південний схід і останні п'ять кілометрів — на південь. У середній частині Уленгоу розбивається на багато маленьких струмків, що губляться в лісі серед каміння та бурелому. Внаслідок пожеж, що виникають рік у рік, ліс на горах цілком знищено. Він зберігся тільки по берегах річки і на островах між протоками.

Дивлячись на замерзлі протоки, можна подумати, іцо Уленгоу і влітку багата на воду. Насправді це не так. Вода, що збігає з гір, швидко

скочується вниз, не лишаючи позаду себе особливо помітних слідів. Зовсім інша річ узимку. Вода заповнює ями, вибої, протоки і замерзає. Поверх льоду з'являється полій, який дедалі збільшується і розростається вшир. На великих річках буреломний ліс відносить вода, а в малих вій лежить там, де впав. Знаючи це, ми взяли з собою кілька сокир і дві поперечні пилки. За допомогою їх стрільці швидко розбирали завали і прокладали дорогу.

Після 1 грудня сильні північно-західні вітри почали вщухати. Інколи випадали зовсім тихі дні. Показання анемометра коливалися тепер од 60 до 75, але морози стали дужчі.

Чим ближче підходили до перевалу, тим більше було полоїв. Такі місця видно здалеку по випарах, що підіймаються від них. Щоб обійти иолої, треба виходити на косогори. На це доводиться витрачати багато сил і часу. Особливо треба берегтися, щоб не промочити ніг. У таких випадках ніщо не замінить удегейського взуття з рисячої шкіри, зшитого жильними нитками.

Тут сталася маленька пригода, яка затримала нас майже на цілий день. Вночі ми не помітили, як вода підійшла до бівуаку. Одна нарта вмерзла в лід. Довелося вирубувати її сокирами, потім тримати на вогні, щоб від-таяла, і лагодити. Згодом, уже навчені досвідом, ми на бівуаках не лишали парти на льоду, а ставили їх на дерев'яні котки.

Іти з кожним днем було важче й важче. Ми часто попадали то в густий ліс, то в кам'янисті розсипи, завалені буреломом. Попереду з сокирами в руках ішли Дерсу і Суи-цай, рубали кущі і дрібні дерева там, до вони заважали тягнути нарти, або клали їх біля вибоїв та косогорів у тих місцях, де парти могли перекинутися. Чим далі ми заглиблювалися в гори, тим більше було снігу. Скрізь, куди не глянеш, чорніли обгорілі стовбури дерев. Дуже сумна картина — ці згарища. Ніде жодного сліду, жодного птаха...

Я, Суицай і Дерсу пішли попереду; стрільці посувалися повільно. Позаду лунали їхні голоси. В одному місці я зупинився, щоб оглянути гірські породи, які виступали з-під снігу. Через кілька хвилин, доганяючи своїх приятелів, я побачив, що вони йдуть нахилившись і щось уважно розглядають під ногами.

— Що таке? — спитав я Сун-цая.

— Один китайський люд три дні назад ходи,— відповів Дер-су.— Наша слід його знайди.

Справді, подекуди ледве було видно людський слід, майже зовсім запорошений снігом. І ще Дер-су та Сунцай помітили, що сліди йшли нерівно, зигзагами, китаєць часто сідав на землю, і два його бівуаки були зовсім близько один від одного.

— Хворий,— вирішили вони.

Ми прискорили ходу.

Сліди весь час вели по річці. По них видно було, що китаєць уже не намагався перелазити через бурелом, а обходив його. Так ми пройшли ще з півгодини. Та ось сліди круто повернули вбік. Ми пішли туди. Коли це із сусіднього дерева злетіли дві ворони.

— А-а! — вигукнув, зупинившись, Дерсу.— Люди помирай єсть.

Справді, кроків за п'ятдесят од річки ми побачили китайця. Він сидів на землі, прихилившись до дерева, ліктем правої руки сперся на камінь, а голову схилив на ліве плече. На правому плечі сиділа ворона. Коли ми підійшли, вона злякано знялася в повітря.

Очі покійника були розплющені і запорошені снігом. Оглянувши місце біля небіжчика, мої супутники визначили, що коли китайцеві

зробилося погано, він вирішив стати на бівуак, зняв мішок і хотів ставити намет, та сили покинули його; він сів під дерево і так помер. Маньчжур Чіші-у, Сунцай і Дерсу лишилися поховати китайця, а ми пішли далі.

Весь день ми працювали, не покладаючи рук, навіть не зупиняючись на обід, і все ж пройшли не більше як десять кілометрів. Бурелом, полій, купинясті болота, провали між камінням, занесені снігом, створили такі перешкоди, що за вісім годин ми пройшли тільки 4 і/4 кілометра, тобто просувалися в середньому 560 метрів за годину. Надвечір дісталися, до гребеня Сіхоте-Аліню. Барометр показував 700 метрів.

Наступний день був 14 грудня. Ранок був тихий і морозний. Сонце зійшло червоне і довго не гріло. На вершинах гір сніг став ніжно-рожевий, а в тіньових місцях мав синюватий відтінок.

Оглядаючи околиці, я помітив осторонь клуби пари, що піднімалися з землі.

Я гукнув Дерсу та Сунцая і подався туди дізнатися, в чому справа. То, виявилося, було залізисто-сірчасте водневе тепле джерело. Навколишня порода червоного кольору; накип білий; вапняковий; температура води +27° С. Удегейці добре знають тепле джерело на Уленгоу як місце, куди завжди приходять лосі, але від росіян вони його старанно приховують.

Од гарячих випарів усе навколо взялося інеєм; каміння, кущі лозняку і сушняк, що лежав на землі, вкрилися химерними візерунками, які виблискували на сонці, мов алмази. На жаль, через холод я не міг узяти з собою води для хімічного аналізу.

Поки ми ходили до теплого джерела, стрільці встигли зняти намет і зв'язати спальні мішки.

Відразу ж од бівуаку почався підйом на Сіхоте-Алінь. Спочатку ми ^перенесли на верховини всі вантажі, а потім витягли порожні парти.

На перевалі стояла маленька китайська кумирня з написом: "Сі-жі Ціго вей-дассуай. Цзінь цзай да цін чжей шай лінь". (В давнину в державі Ці був головнокомандуючим; тепер, при дацінській династії, оберігає ліс і гори).

В проекції ця частина Сіхоте-Аліню має вигляд ламаної лінії. Вона йде спочатку на північний схід, потім робить вигин на схід і знову на північно-північний схід. Тут Сіхоте-Алінь схожий на скидовий виступ (горст). Пізніше в багатьох місцях сталися повторні обвали, позаду землі, що зсунулась, зібралася вода й утворилися водоймища. Зі сходу підйом на Сіхоте-Алінь дуже крутий. Верхів'я річки Бую (Уленгоу) — це кілька маленьких струмків, які сходяться в одне русло. Ці яри роблять місцевість надзвичайно пересіченою. За барометричними вимірами, приведеними до рівня моря, абсолютна висота перевалу становить 860 метрів. Я назвав цей перевал іменем Маака, який працював 1855 року в Амурському краї. Дві висоти по боках перевалу мають тубільні назви: права — Атак-сеоні, висотою 1120, і ліва — Адахуналянгзянь, висотою 1000 метрів. Мої супутники охрестили їх Горілим конусом і горою Гребінчатою.

Східний схил Сіхоте-Аліню зовсім голий. Важко уявити собі місцевість непривітнішу, ніж верхів'я річки Уленгоу. Аж не віриться, що тут був колись ліс. Небагато дерев уціліло. Сунцай казав, що раніше тут водилося багато лосів, від чого й річка дістала назву Буй, тобто лось; але відтоді, як вигоріли ліси, всі звірі пішли звідси, і долина Уленгоу перетворилася на пустелю.

Сонце пройшло по небу вже більшу частину свого шляху, коли стрільці витягли па перевал останніхнарти.

Увесь день стояла гарна, ясна і сонячна погода. Термометр показував —17,5° С. Барометр — 685. Легкий вітер гнав зі сходу невеликі купчасті хмари. Здалеку видавалося, що вони пливли високо по небу, а в міру наближення до Сіхоте-Аліню опускалися до землі. Над вододілом хмари проходили зовсім низько і набирали якогось сірувато-жовтого відтінку. Кожна хмарка розряджалася дрібнесеньким іскристим ніжним пилом. Тоді навколо сонця з'являлися райдужні вінки, та тільки-но хмара пропливала, світлове явище зникало.

Західний схил Сіхоте-Аліню пологий, але крутіший, ніж у верхів'ї Арму. За перевалом зразу починається ліс, де ростуть ялини, смереки та модрини. По берегах річок росте береза з жовтою волохатою корою, гірський клен і вільха.

Мохи і волога не дали пожежам поширитися далі вододілу, хоч і з цього боку подекуди видніли горілі лисини: в бінокль ясно було видно, що це не осипи, а місця згарищ.

Ув'язавши нарти, ми відразу рушили в дорогу.

Ліс, що вкриває Сіхоте-Алінь, дрібний, старий, дров'яного характеру. Вибрати місце для бівуаку в такому лісі завжди важко: попадеш або на каміння, обплутане корінням дерев, або на покритий мохом сушняк. Ще більше турбот буває з дровами. Для городянина здається дивним, як можна у лісі не знайти дров.." А тим часом це так. Ялина, сморена і модрина розкидають іскри; від них горять намети, одежа і ковдри. Вільха — дерево погане, має в собі багато води і дає більше диму, ніж вогню. Лишається тільки кам'яна береза. Але серед хвойного лісу на Сіхоте-Аліні зона трапляється рідко. Сунцай, який добре знав ці місця, незабаром знайшов усе, що потрібно було для бівуаку. Тоді я подав сигнал зупинятися.

Стрільці почали ставити намети, а я з Дерсу пішов па полювання, сподіваючись підстрелити де-небудь лося. Недалеко від бівуаку я

побачив трьох рябчиків. Вони ходили по снігу і мало звертали на нас уваги. Я хотів стріляти, але Дерсу зупинив мене.

— Не треба, не треба,— сказав він поквапливо.— їх можна так бери.

Мене здивувало, що він сміливо підходив до птахів., а ще більше — що птахи зовсім не боялись його і, ніби свійські кури, тихенько, не поспішаючи, відходили вбік. Нарешті ми підійшли до них метрів на чотири. Дерсу взяв ножа і, не звертаючи на них уваги, почав різати молоденьку ялинку. Тоді очистив її від сучків і до кінця прив'язав петлю з вірьовки. Потім підійшов до рябчика і надів петлю йому на шию. Впійманий птах забився і замахав крилами. Два інших птахи знялися із землі і сіли на модрину, яка росла поблизу: один сів на нижню гілку, другий коло вершини. Вважаючи, що птахи тепер дуже налякані, я хотів стріляти, проте Дерсу знову спинив мене, сказавши, що на дереві їх ловити ще зручніше, ніж па землі. Він підійшов до модрини і тихенько підняв палицю. Надіваючи петлю на шию нижньому птахові, він необережно зачеццв палицею по дзьобу. Птах мотнув головою, виправився ї знову глянув на нас. А за хвилину він безпорадно бився на землі. Третій птах сидів так високо, що дістати його із землі не можна було. Дерсу поліз на дерево. Модрина була тонка, миршава. Вона дуже гойдалася. Дурний птах, замість того, щоб полетіти, сидів на місці, міцно вхопившись за гілку ногами, та балансував, щоб не втратити рівноваги. Дерсу підліз до нього, накинув на шию петлю і потяг униз. Таким чином ми піймали трьох птахів без жодного пострілу. Тут тільки я помітив, що вони більші від рябчиків і темніші. Крім того, самець мав червоні брови, як тетерюки. Це був чорний рябчик, або "дикуша", що живе в Уссурійському краї тільки у хвойних лісах Сіхоте-Аліню, на південь до верхів'я Арму. Він зовсім не виправдує назви "дикуші", яку дали йому старовіри. Можливо, вони так охрестили птаха через те, що живе він у найдикіших і найглухіших місцях. Китайці називають його "дашугірл" (тобто великий рябчик). Дослідження вола "дикуші" показали, що птах живиться ялиновими шпильками та брусницями.

Коли ми підходили до бівуаку, були вже глибокі сутінки. Всередині намету горів вогонь, і через це намет скидався на великий ліхтар, у якому запалили свічку. Дим і пара, освітлені полум'ям багаття, густими клубами звивалися вгору. В наметі рухалися чорні тіні: я впізнав Захарова з чайником у руках і маньчжура Чіші-у з люлькою в роті. Собаки, почувши, що хтось іде, загавкали й кинулися нам назустріч, але впізнали своїх і почали лащитись. У наметі всі роботи було вже закінчено; стрільці пили чай. Сунцай назвав "дикуш" по-своєму і сказав, що бог Ендурі41 навмисне створив нелякливого птаха і велів йому жити в найпустельніших місцях, щоб мисливець, який заблукав, не вмер з голоду.

Ввечері ми відсвяткували перехід через Сіхоте-Алінь. На вечерю було подано "дикуш", потім зварили шоколад, пили чай з ромом, а перед сном я розповів стрільцям одну із страшних повістей Гоголя.

Вранці ми зразу відчули, що Сіхоте-Алінь відокремив нас од моря: термометр на світанку показував —20° С. Тут ми розпрощалися з Сунцаєм. Далі могли йти самі; річка повинна привести нас до Бікіну. І все-таки Дерсу докладно розпитав його про дорогу.

Коли зійшло сонце, ми зняли намети, уклали нарти, одяг-лися якнайтепліше і рушили вниз по річці Ляоленгоузі, порожистій гірській річці, заваленій деревами та камінням. Кілометрів за п'ятнадцять од перевалу Маака річка Ляол-ленгоуза з'єднується з іншою річкою, яка тече з північного сходу і яку удегейці називають Миге. По ній можпа вийти на річку Тахобе, де живуть солони. Із слів Сунцая випливало, що там перевал через Сіхоте-Алінь низький, підйом і спуск довгі, пологі. Річка Миге дуже звивиста, довжина її п'ятдесят кілометрів. Навколишні ліси складаються виключно з хвойних порід.

Зранку погода хмурилася. Повітря було сповнене сніжної куряви. Коли зійшло сонце, знявся вітер, який до полудня став рвучкий і сильний. По річці кружляли снігові вихори; вони зароджувалися несподівано, ніби змовившись, бігли в один бік і так само несподівано

зникали. Могутні кедри дивилися суворо і, розгойдуючись, гулко шуміли, немов скаржилися на негоду.

Під час морозу іти проти вітру дуже важко. Ми часто зупинялись і грілися біля вогню. Тому за весь день нам удалося пройти не більше десяти кілометрів.

Заночували ми в тому місці, де річка розбивається зразу на три протоки. Дув вітер, і в наметі було димно. Це примусило нас рано лягти спати.

Вночі навколо місяця з'явилася матова пляма, тьмяна і розпливчаста.

Вранці 17 грудня погода не змінилася на краще. Вітер дув, як і раніше: анемометр показував 220, термометр —30° С. А проте ми все-таки пішли далі. На захід од Сіхоте-Аліню снігу було значно більше, ніж у прибережному районі.

Річка Миге в середній течії не широка — 6—7 метрів. У багатьох місцях біля берегів видно тонкі льодові карнизи. Вони утворилися внаслідок спаду води в річці після того, як вона зверху замерзла.

У середній течії річка Миге тече широкою долиною, вкритою густим хвойно-мішаним лісом. З листяних порід тут ростуть вільха, черемха, шелюга, осика, осокір та береза. Судячи по слідах, які ми бачили в дорозі, на Миге водяться лось, кабарга, вовк, видра, білка, соболь і, напевне, ведмідь.

19 грудня наш загін досяг річки Бягаму, що тече з південного сходу; по ній можна вийти на річку Кусун. Ця річка разів у два більша за Миге. Поблизу гирла ширина її коло 20 метрів, а глибина — 1 — Д7г метра. За словами удегейців, долина Бягаму вкрита згарищем; ліс зберігся тільки біля Бікіну. Раніше тут водилося дуже багато звірів, особливо лосів.

Тепер — це пустеля. Після пожеж усі звірі пішли на Арму і Кулумбе, притоки Іману.

Пройшовши по Бягаму ще два кілометри, ми стали бівуаком на її лівому березі в густому ялиннику. Це був наш дванадцятий бівуак од моря.

Смерком Захаров ходив на полювання, але замість дичини приніс рибу, яку знайшов у ямі під льодом. То були краснопірки, товпига і ленок — усього дев'ять рибин.

20 грудня ми використали на перехід до Бікіну Правий берег Бягаму нагірний, лівий — низинний і лісистий. Гори мають китайські назви Бей-сі-лаза і Дан-цанза. їх оголені вершини тепер були вкриті снігом і своєю білістю різко вирізнялися серед темної зеленої хвої.

Бягаму огинає Бей-сі-лаза з півдня і потім повертає на захід.

У нижній течії річка розбивається на 'протоки попарно, створюючи острови, вкриті лісом. У її верхів'ї ростуть модрини, ялина та смерека, в середній течії трапляються кедр, а внизу по долині ростуть добрі мішані ліси, що складаються з ясеня, Ільма, тополі, осокора, вільхи, черемхи, бузку, бересклету, липи і шелюги.

Я зміряв кілька ялин. Сорок вимірів у чотирьох місцях (по 10 вимірів у кожному) дали мені такі цифри: 44, 80, 103 і 140 сантиметрів. Цифри ці вказують, що далі від Сіхоте-Аліню ліс стає кращий.

З великих ссавців у верхів'ях Бягаму водяться лось, рись, бурий ведмідь і росомаха; нижче по течії — ізюбр, кабан і тигр. Щодо пернатих, то я помічав на снігу сліди глухарів,* кілька разів бачив великодзьобих ворон, сойок, горіховок, ронж, строкатих дятлів, жовн, повзиків і снігурів. Дерсу сказав мені, що взимку, коли річки замерзають,

усі великі пернаті хижаки спускаються в пониззя, де їм легше знайти собі корм.

Бягаму зустрічає Бікін річкою завширшки близько 100 метрів і глибиною 2—2]І2 метра.

Бікін (по-удегейському Бікі, по-китайському Дізінхе) — одна з найбільших річок Уссурійського краю. Її довжина близько 500 кілометрів, верхів'я — в горах Сіхоте-Алішо на широті мису Гладкого..

Недалеко від гирла річки Бягаму стояла одинока удегейська юрта. Видно було, що в ній давно вже ніхто не живе. Такі покинуті юрти тубільці вважають за житло злих духів.

Нам пора було влаштовувати бівуак. Я хотів увійти в юрту, але Дерсу просив мене трохи зачекати. Він накрутив на палицю бересту, занадив її і, просунувши факел у юрту, вигукуючи, почав махати ним. Захаров та Аринін сміялись, а старий дуже серйозно доводив їм, що тільки-но вогонь потрапляє в юрту, чорт разом з димом вилітає через відтулину в покрівлі. Тоді вже людина може сміливо увійти в юрту.

Стрільці підмели в юрті, полотнищем намету завісили вхід і розвели вогонь. Зразу стало затишно. Скрізь розлилося приємне тепло.

Пізно ввечері солдати знову розповідали один одному страшні історії: говорили про мерців, кладовища, порожні будинки і привиди. Раптом на річці щось сильно гупнуло — ніби постріл з гармати. Оповідач замовк. Всі злякано перезирнулися.

— Лід тріснув,— сказав Захаров.

Дерсу повернув голову туди, де гримнуло, 1 щось голосно закричав своєю мовою.

— Кому ти кричиш? — спитав я.

— Наша прогнав чорта з юрти, тепер його сердиться — лід ламає,— відповів гольд.

І, висунувши голову за полотнище, знову почав голосно говорити комусь у просторінь:

— Все одно наша не боїться. Тобі треба другий місце ходи. Там, вище, є ще одна порожня юрта.

Коли Дерсу повернувся на своє місце, обличчя його було знову байдужо-зосереджене. Солдати пирхали в кулак, хоча з своїми домовиками вони були так само наївні, як і Дерсу із своїм чортом.

В цей час десь далеко знову тріснув лід.

— Поїхав,— сказав Дерсу задоволено і махнув рукою в тому напрямку, звідки почувся гуркіт.

Я одягнувся і вийшов з юрти. Ніч була ясна. По чистому, безхмарному небу плив повний місяць. Сніг іскрився, і через це здавалося ще світліше. В нічному повітрі панувала тиша.

Закінчивши роботу, я ще раз напився чаю, загорнувся в ковдру і, повернувшись спиною до вогню, солодко заснув.

Розділ двадцять перший ЗИМОВІ СВЯТА

Річка Бікін у середній течії.— Зимове полювання на кабанів.— Вечірка в юрті.— Непорозуміння з розміном грошей.— Уявлення тубільців про відстань.— Ялина в лісі.— Ігри на льоду.— Лотерея.

Як і треба було сподіватися, на ранок мороз зміцнів до —32° С. Чим далі ми відходили від Сіхоте-Аліню, тим нижче падала температура. Відомо, що у приморських краях дуже часто на вершинах гір буває тепліше, ніж у долинах. Певно, віддаляючись од моря, ми вступили в "озеро холодного повітря", що наповнювало долину річки Уссурі.

Із сходом сонця ми вирушили в дорогу.

Від гирла Бягаму Бікін, якщо не вважати на його часткові вигини, тече весь час на захід. Праворуч на значній відстані тягнеться високий терасоподібний берег, схожий на плоскогір'я і відомий у китайців під назвою Лао-бей-лаза42. Це — величезний покров лави. Верхній шар базальту перетворився в глину, що й було причиною заболочування тераси, а це, в свою чергу, вплинуло на рослинність. Тому ми бачимо тут тільки березняки, осичняк та поганеньку модрину.

З плоскогір'я Лао-бей-лаза течуть два джерела: Кямту і Сігімі Бяса. Далі, праворуч, в Бікін впадають: річка Бей-сі-лаза, ще збігає з гори такої ж назви, маленький струмочок Музейза 43 та річка Лаохозен44, яка дістала свою назву від слова "лахоу", тобто тигр. Удегейці розповідали, що кілька років тому тут появився тигр, постійно ходив по соболиних пастках, ламав їх і пожирав усе, що в них попадало.

Жодна річка так не розбивається на протоки, як Бікін. Удегейці кажуть, що є місця, де можна налічити двадцять дві протоки. Течія Бікіну набагато спокійніша, ніж течія Іману, але русло його захаращено затопленим лісом, що дуже утруднює плавання на човнах. Од гирла Бягаму до залізниці близько 350 кілометрів.

Трохи нижче Лаохозену міститься невелике удегейське стійбище, що має ту саму назву і складається з трьох юрт.

Ми підійшли до нього смерком. Поява невідомих людей звідкись "згори" налякала удегейців, але, дізнавшись, що в загоні є Дерсу, вони

заспокоїлись і прийняли нас дуже гостинно. Цього разу наметів ми не ставили і розмістилися в юртах.

Увечері я розпитував удегейців про їхнє життя на Бікіні і про їхнє ставлення до китайців.

М. Венюков, який 1857 року мандрував в Уссурійському краї, розповідав, що тоді на річці Бікін китайців не було зовсім, а жили самі удегейці (він називає їх орочонами). Сини Піднебесної імперії прийшли значно пізніше. Вони занесли сюди віспу, яка тут так лютувала, що від деяких стійбищ не лишилося жодної людини. У 1895 році на Бікіні жило всього 306 чоловіків і жінок. Китайців, які оселилися на Бікіні, незабаром стало більше, ніж удегейців, вони підкорили їх собі, стали повновладними господарями річки, а удегейці їхніми неоплатними боржниками, що опинилися в становищі рабів. Розповіді про нелюдське поводження з ними китайців сповнені жаху: людей убивали, продавали, як тварин, били палицями... Щоб дізнатися, скільки удегейці впіймали соболів, китайці нерідко вдавалися до катувань. Так тривало доти, доки на допомогу удегейцям не прийшов начальник Ястребов. З військовою командою він піднявся по річці і виселив з Бікіну всіх китайців, лишивши тільки старих та калік. Удегейці зітхнули вільніше, але останніми роками знов почався наплив китайців на Бікін. Цього разу вони колонізувалися в місцевості Сігоу.

Вже два тижні, як ми йшли тайгою. З того, як стрільці і козаки поривалися до жител, я розумів, що вони потребують тривалішого відпочинку, ніж звичайна ночівля. Тому вирішив лишитися ще на день у Лаохозенському стійбищі. Дізнавшись про це, стрільці стали відповідно розміщатися в юртах. Бівуачні роботи відпали, не треба було рубати хвою, носити дрова і т. д. Люди роззулися (й одразу взялись варити вечерю.

Смерком повернулися з полювання два юнаки-удегейці і сповістили, що недалеко від стійбища бачили сліди кабанів і завтра хочуть

влаштувати на них облаву. Полювання мало бути цікаве, і я вирішив піти разом з ними.

Взимку, якщо сніг випаде глибокий, амурські тубільці полюють на кабанів на лижах. Дикі свині тікають далеко, але швидко стомлюються. Тоді мисливці їх доганяють і вбивають списами. Рушниць для такого полювання не беруть, заощаджуючи патрони, які завжди в тайзі дуже дорогі. Крім того, полювання із списами подобається удегейцям як спорт. Тут юнаки мають нагоду показати свою силу і спритність.

Почали готуватися звечора: натягли ремені коло лиж і підточили списи. Виступ було призначено до схід сонця, тому після вечері всі рано лягли спати.

Було ще темно, коли я відчув, що мене хтось торсає за плече.

Я прокинувся. В юрті яскраво горів вогонь. Удегейці вже приготувались; затримка була тільки за мною. Я швидко одівся, засунув у кишеню два сухарі і вийшов на берег річки.

Тільки-но починало світати; зорі одна по одній згасали; блідий місяць поволі рухався назустріч легким, ніжним хмаркам. На другому боці неба займався світанок. Ранок був холодний. У термометрі ртуть опустилася до —39° С. Навколо панувала врочиста тиша; жодна билинка не ворушилася. Темний ліс стояв стіною і, здавалося, прислухався, як тріщать од морозу дерева. Ці звуки дзвінко лунали в застиглому ранковому повітрі, мовби хто ляскав пугою.

Удегейці йшли попереду. Пройшовши трохи по річці Лаохозен, вони звернули вбік, потім зійшли на невеликий хребет і спустилися з нього в сусідній розпадок. Тут мисливці почали радитися. Погомонівши трохи, вони знову пішли вперед, але вже мовчки.

За півгодини стало зовсім видно. Сонячне проміння, освітивши вершини гір, сповістило жителів лісу, що день почався.

В цей час ми досягли того місця, де юнаки напередодні бачили сліди кабанів.

Треба сказати, що влітку дикі свині відпочивають удень, а вночі їдять. Взимку навпаки: вдень вони їдять, а на ніч лягають. Отже, кабани не могли піти далеко. Почалось переслідування.

Уперше в житті я бачив, як швидко удегейці ходять у лісі на лижах. Незабаром я почав одставати, і скоро мисливців уже не було видно. Наздоганяти їх була марна річ, і я не кваплячись пішов по їхній лижні. Так минуло, напевне, півгодини; нарешті я втомився і сів відпочити. Раптом позаду мене почувся якийсь шум. Я обернувся і побачив двох кабанів, що підтюпцем перетинали мені дорогу. Я швидко підняв рушницю і вистрілив, але промахнувся. Злякані кабани кинулись убік. Я вирішив їх переслідувати. Хвилин через п'ятнадцять або двадцять наздогнав кабанів. Вони, мабуть, втомились і ледве пересувалися по глибокому снігу. Та, відчувши небезпеку, ніби солдати по команді, швидко повернули до мене голови. З того, як вони рухали щелепами, та із звуку, який долинав до мене, я зрозумів, що вони підгострювали ікла. Очі тварин горіли, ніздрі були роздуті, вуха нашорошені. Коли б це був один кабан, я, можливо, стріляв би, але переді мною стояли два сікачі. Безперечно, вони кинуться на мене. Я вирішив

ие стріляти, а зачекати іншої, більш слушної нагоди, кабани перестали клацати іклами: вони підняли вгору морди, принюхуючись, потім повільно повернулись і рушили далі. Тоді я обійшов стороною і знову наздогнав їх. Кабани зупинились. Один з них почав рвати іклами кору на сушняку. Нараз тварини насторожилися, заревли і пішли прокладати дорогу ліворуч од мене. В цей час я побачив. чотирьох удегейців. По їхніх обличчях я зрозумів, що юнаки помітили кабанів. Я приєднався до них і пішов ззаду. Дикі свині далеко втекти не могли. Вони зупинились і приготувалися до оборони. Удегейці обійшли їх і

почали сходитися до центру. Це примусило тварин ки-# датися то в один, то в другий бік. Нарешті вони не витримали і помчали праворуч. З дивовижною спритністю удегейці вдарили їх списами. Одному кабанові спис улучив під самісіньку лопатку, другого було поранено в шию. Останній ринувся вперед. Молодий удегеєць намагався стримати його списом, та в цей час пролунав короткий сухий тріск. Кабан переламав древко іклами як лозинку. Мисливець втратив рівновагу і впав. Кабан метнувся до мене. Інстинктивно я підняв рушницю і вистрілив майже в упор. Випадково куля влучила в голову звірові. Аж тут я помітив, що удегеєць, у якого кабан зламав списа, сидів на снігу і затискав рукою на нозі рану, з якої сильно текла кров. Коли кабан встиг ударити його іклом, не помітив і сам потерпілий. Я перев'язав йому рану, а удегейці нашвидку влаштували бівуак і принесли дров. Один лишився з хворим, другий пішов по нарти, а решта знову вирушила па полювання.

Поранення мисливця не викликало на стійбищі тривоги: дружина сміялась і кепкувала з чоловіка. Такі випадки трапляються тут часто, на них ніхто не звертає уваги. На тілі кожного чоловіка завжди можна знайти сліди кабанячих іклів і пазурів ведмедя.

За день стрільці полагодили парти, жінки позашивали унти й одяг; аби людям було легше, я найняв двох чоловіків з партами і собаками проводжати нас до дальшого стійбища.

На другий день, 23 грудня, ми продовжували нашу путь.

Далі річка Бікін тече, як і раніше, на північний захід. Долина її то звужується до 200 метрів, то ширшає до трьох і більше кілометрів.

Тут, у горах, росте переважно хвойний будівельний ліс,

а внизу, в долині, мішаний, який складається з ясеня, тополі, в'яза, клена, дуба, липи та бархату.

Після Лаохозену Бікін приймає в себе з правого боку річки Сагде-ула, Кангату і Хабагоу, а з лівого — Чугу-лян*-куні, Давасігчі і Сагде-ге (по-китайському Сітціхе). З Давасігчі перевал веде знову на річку Арму, в середній її течії. Дві високі сопки на правому березі річки мають назву Ла-бей-лаза і Сифантай.

Біля гирла річки Давасігчі було удегейське стійбище з чотирьох юрт. Я сподівався змінити тут провідників і найняти інших, але всі чоловіки пішли на полювання і вдома лишилися жінки та діти. На мою радість, лаохо-зенські удегейці погодились іти з нами далі.

Після полудня ми проминули ще одне стійбище — Кан-готу. Тут ми розпрощалися з маньчжуром Чіші-у. Я дав йому грошей і харчів.

Незадовго до смерку, трохи не доходячи до річки Хабагоу, ми побачили ще одну юрту і коло неї стали бівуаком. У юрті була молода жінка з двома малими дітьми; чоловік її теж пішов на полювання. Цього разу я залишився із стрільцями в наметі. Ввечері по мене прийшов Дерсу і сказав, що жінка просить мене завітати до неї в гості. Звичайно удегейські жінки дуже мовчазні. Вони дивляться похмуро, недовірливо, не розмовляють із сторонніми і часто зовсім не відповідають на запитання. Наша нова знайома, навпаки, була дуже привітна, трималася просто й невимушено. Вона розпитувала нас про кусун-ських тазів, про життя в місті, про залізницю і т. д. Після вечері я попросив її розміняти мені десять карбованців. Жінка почала тихенько про щось радитися з Дерсу, Віп відповідав їй і голосно сміявся. Потім я дізнався, що вопа не розуміється на грошах і питала його, чи я не обдурю її, якщо вона принесе гроші і я сам розмінюватиму їх. Почувши заспокійливу відповідь, ланка пішла в амбар і принесла звідти невелику берестяну коробочку, прикрашену орнаментом. У цій коробочці паперових грошей було карбованців сорок. Подаючи мені коробку, вона сказала, що її чоловік віддає перевагу срібним грошам, бо їх можна ховати в землі, а вона — тому що їх можна нашивати па одяг.

Я хотів розміняти гроші на найдрібніші і, поклавши десять карбованців їй на коліна, почав відраховувати карбованці. Раптом я побачив на її очах сльози.

— В чому справа? — спитав я гольда.

— Вона каже,— відповів Дерсу,— що ти дав їй один папірець, а з коробки взяв десять.

Я сказав їй, щоб вона не турбувалася, бо я її не обдурю, і коли повернеться її чоловік, то побачить, що я зробив правильно. Але удегейка відповідала, що чоловік її теж не розуміється на грошах, і заливалася слізьми. Щоб заспокоїти жінку, я поклав карбованці в коробку, забрав свої гроші і подарував їй новенький срібний полти-ник. Тривога вмить зникла з її обличчя; крізь сльози вона всміхнулась, потім заходилася частувати нас чумизною кашею з риб'ячою ікрою і знову почала розпитувати про життя удегейців по той бік Сіхоте-Аліню.

Годині о дев'ятій вечора я вийшов з юрти і мимоволі звернув увагу на небо. Чи то від того, що повітря було особливо чисте, чи, може, з якихось інших причин, зорі тут видавалися більшими і яскравішими, і від цього на небі було світліше, ніж на землі. Обриси сусідніх гір і гострі верхівки ялин було видно чітко, ясно, зате внизу все потопало в пітьмі. Неясні, майже невловимі звуки наповнювали сонне повітря; шум од льоту нічного птаха, падіння снігу з гілки на гілку; шелест засохлої билинки, що її колихав легкий подув слабкого вітерцю — все це разом не могло порушити тиші, яка панувала в природі.

Я підійшов до намету. Стрільці давно вже спали. Я посидів трохи біля вогню, потім роззувся, пробрався на своє місце і відразу заснув.

На другий день ми пішли далі. В горах видніли чудові кедрові ліси, зате в долині хвойні дерева поступово зникали, натомість появлялися широколистяні породи, які люблять мулистий грунт і вдосталь вологи.

Тварини цих лісів дуже різноманітні. Тут водяться тигр, рись, дика кішка, білка, бурундук, ізюбр, козуля, кабарга, росомаха, соболь, тхір і летюча білка. Білогрудий ведмідь трапляється по нижній течії Бікіну тільки до річки Ха-багоу; вище — володіння бурого ведмедя. Коли буває врожай на кедрові горіхи, то кабани піднімаються до річки Бягаму, якщо ж кедрових горіхів уродить мало, тварини спускаються вниз, за скелі Сігонку-Гуляиі.

Бікін справедливо вважають однією з найбільш рибних річок у краї. Вгорі в ньому багато харіуса і ленка, по притоках в тінистих водах — коропа, минька і щуки, а внизу, ближче до гирла,— тайменя і сома. Кета піднімається майже до верхів'я.

Біля скель Сігонку стояли удегейці. Від них я дізнався, що на Бікіні когось шукають і що на пошуки зниклих виїжджав пристав, але сніг дуже глибокий, і тому він повернув назад. Я тоді ще не знав, що це стосувалося мене. Удегейці твердили, що далі е ще дві порожні юрти. В цьому покинутому стійбищі я вирішив у перший передсвятковий день влаштувати денний відпочинок.

— Де саме? — спитав я удегейців.

— Бей-сі-лаза-датані,— відповів один з них.

— Скільки верст? — поцікавився Захаров.

— Дві,— впевнено відповів удегеєць.

Я попросив його провести нас, на що він охоче погодився. Ми купили в них лосиного м'яса, риби, ведмежого сала і рушили далі. Пройшовши три кілометри, я спитав провідника, чи далеко до юрти.

— Недалеко,— відповів він.

Однак ми пройшли ще чотири кілометри, а стійбище, як зачароване, відходило од нас все далі й далі. Пора було ставати на бівуак, але не хотілося копатися в снігу і ночувати по сусідству з юртами. На всі запитання, чи далеко ще, удегеєць відповідав коротко:

— Близько.

За кожним вигином річки я сподівався побачити юрту, проте поворот минав за поворотом, мис за мисом, а стійбища ніде не було видно. Так пройшли ми ще кілометрів вісім. Раптом мені спало на думку спитати провідника, скільки ще верст лишилося до Бей-сі-лаза-датані.

— Сім,— відповів той так само впевнено.

Стрільці сіли і почали лаятись. Виявилося, що паш провідник не мав ніякісінького уявлення про версти. Про це удегейця ніколи не треба питати. Вони міряють відстань часом: півдня дороги, один день, дві доби і т. д.

Тоді я подав сигнал зупинитись. Удегеєць твердив, що юрти зовсім близько, та ніхто йому вже по вірив: Стрільці взялися спішно розгрібати сніг, носити дрова і ставити памети. Ми дуже запізпилися: глибокі сутінки застали нас за роботою. А проте бівуак вийшов дуже зручний.

Увечері я почастував своїх супутників шоколадом і ромом. Потім розповів їм про життя в Стародавньому Римі, про Колізей і гладіаторів, які своїми стражданнями звеселяли розбещену аристократію.

Стрільці слухали мене уважно.

Я показав їм сузір'я на небі. Вдень, при сонячному світлі, ми бачимо тільки землю, а вночі — весь світ. Ніби блискучий світловий пил було розсипано по всьому небосхилу. Від таких сяючих зірок, здавалося, на землю линув спокій, і тому в природі все було таке врочисте й тихе.

Наступний день ми простояли на місці.

Виїжджаючи з міста Владивостока, я взяв з собою ялинкові прикраси: хлопавки, позолочені горіхи, підсвічники із затискачами, золотий доіц, парафінові свічки, фігурні пряники й інші подарунки: срібну чарку, складений ніж у перламутровій оправі, янтарний мундштук і т. д. Все це я ховав у колекційних ящиках і беріг для свята.

Біля нашого намету росла невелика ялинка. Ми прикрасили її бонбоньєрками і крижаними бурульками.

Вдень на річці влаштували ігри. До застромленого у лід кілка прив'язали дві вірьовки, кінці прикріпили до поясів двох чоловіків і зав'язали їм очі. Одному в руки дали дзвоника, а другому — джгут з рушника. Суть гри полягала в тому, що один мав дзвонити в дзвоник і тікати, а другий — підкрадатися на звук та бити дзвонаря джгутом. Гра ця захопила всіх. Тубільці сміялись і качалися по землі так, що я серйозно став побоюватись за їхнє здоров'я. Коли стемніло, я велів запалити бенгальські вогні. Вечір був ясний і тихий.

Під час розиграшу подарунків Дерсу виграв люльку — це було якраз доречно. Потім роздали ласощі. Всі були задоволені і веселі. Пісні стрільців линули далеко по річці, будили тишу лісових звірів.

Опівночі стрільці пішли в намети і, лежачи на сухій траві, розповідали анекдоти, сипали дотепами і сміялись. Помалу голоси їх почали затихати, репліки було чути рідше й рідше. Туртигія пробував поновити розмову, але йому вже ніхто не відповідав.

Незабаром дружне хропіння сповістило про те, що всі заснули.

Розділ двадцять другий НАПАД ТИГРА

Розмін грошей.— Замерзання річки.— Таза Кітенбу.— Річка Катетабауні.— Перевал на Хор.— Негода.— Бівуак у снігу.— Дерсу й Альпа.— Буря.— Кабани.— Тривожна ніч.—. Тигр.— Світанок.— Переслідування звіра.— Сліди.— Повернення на бівуак.— Росомахи,

Уранці я відпустив обох провідників. Тут стався досить дивний випадок. Я дав кожному з них по десять карбованців: одному цілу десятку, а другому по п'ять карбованців.

Перший образився. Я гадав, що він незадоволений платнею, і вказав на його товариша, який явно виявляв задоволення. Виявляється, удегеєць образився, що я дав йому один папірець, а товаришеві два. Я забув, що вони не розуміються на грошах. Бажаючи заспокоїти чоловіка, я дав йому один карбованець і три троячки. Тоді образився той, що одержав гроші по п'ять карбованців.

Щоб їх помирити, довелося обом дати папірці однакової вартості. Треба було бачити, які задоволені вони пішли додому!

Після денного відпочинку в усіх був чудовий настрій: люди йшли бадьоро і весело.

Від удегейців я дізнався, що гроза із снігом, яку ми спостерігали 26 грудня на річці Иахтоху, була в той же час і на Бікіні. Перший сніг випав тут 11 грудня, коли річка тільки-но почала замерзати. Лід, вкритий снігом, уже не товщав. Навпаки, там, де сніг здуло вітром, річка промерзла глибоко. Ось чому місцеві річки замерзають нерівномірно. Товщина льоду може бути від 1 до 70 сантиметрів. Отже, якщо сніг випав рано, по річці треба ходити обережно, весь час пробуючи лід палицею. В цьому випадку лижі незамінні. Якщо лід витримує удари палиці, можна йти вільно, без лиж. Стрільці недовірливо сприйняли слова удегейців і сміливо ступили на лід, та після одного-двох купань упевнилися, що такі поради зневажати не можна.

За день ми пройшли кілометрів вісімнадцять і розбили бівуак біля річки Катетабауні.

Тут стояли три юрти і одна фанза, що звалася Сідун-гоу45. В ній жило два старих чоловіки: один — таза, другий — китаєць-соболятник. Господарі фанзочки були дуже гостинні і всіляко намагалися нам догодити.

Мені дуже хотілося зійти на Хорський перевал. Я став розпитувати про дорогу. Таза Кітенбу (так звали нашого нового знайомого) погодився бути провідником. Йому, напевно, було близько шістдесяти років. Волосся уже торкнулася сивина і обличчя поорали зморшки. Зовні він ніяк не відрізнявся од китайців. Тільки його власні слова підтверджували, що він — людина місцева. Кітенбу розповідав, що раніше жив на Уссурі, але перекочував на річку Бікін і живе тут уже понад десять років.

Кітенбу зразу ж почав збиратися. Він узяв полатану ковдру, козину шкуру і стару, багато разів ремонтовану берданку; я взяв чайник, записну книжку та спальний мішок, а Дерсу — полотнище намету, люльку і харчі.

Крім нас трьох, у загоні було ще дві живі істоти: моя

Альпа і сіренький гостромордий з нашорошеними вухами пес Кади, якого взяв таза.

Кате-Табань (Катетабауні) — маленька гірська річка, що біжить долиною, вузенькою поблизу гирла і трохи ширшою у напрямі верхів'я. Навколишні гори вкриті старим хвойно-мішаним лісом.

Зранку стояла гарна погода. Ми сподівалися, що до вечора встигнемо дійти до мисливської фанзи по той бік вододілу. Однак нашим мріям не судилося здійснитися. Після полудня небо почало вкриватися

шаруватими хмарами; навколо сонця появились кола, і здійнявся вітер. Я хотів уже повернути назад, але Дерсу заспокоїв мене, сказавши, що пурги не буде, буде тільки сильний вітер, який завтра вщухне. Так воно й сталося. Годині о четвертій після полудня сонце сховалося чи то в хмарах, чи в тумані. Повітря сповнилося сухою сніжною курявою.

Вітер дув нам назустріч і, мов ножем, різав обличчя. Коли почало сутеніти, ми саме дісталися вододілу. Тут Дерсу зупинився і почав про щось радитися із старим тазою. Підійшовши до них, я дізнався, що старий таза трохи збився з дороги.

Побоюючись заблудити, вони вирішили заночувати просто неба.

— Капітане,— звернувся до мене Дерсу,— сьогодні наша фан-за знайти нема, треба бівуак роби.

— Добре,— погодився я,— давайте вибирати місце.

Обидва мої супутники ще погомоніли трохи і, відійшовши вбік кроків двадцять, почали знімати торби.

Місце для бівуаку вибрали не дуже вдало. Це була плоска сідловина, поросла густим лісом. Осторонь неї тягнувся довгий відріг, який кінчався невеликою конічною сопкою. Обабіч сідловини темніли густі зарості кедрівника і ще якісь кущі з неопалим сухим листям. Ми навмисне зайшли в гущавину, щоб сховатись од вітру, і розташувалися коло величезного кедра висотою, напевне, метрів двадцять.

Дерсу взяв сокиру і пішов по дрова, старий таза почав різати хвою для підстилки, а я заходився розкладати багаття.

Тільки пів на сьому ми закінчили бівуачні роботи і дуже втомилися. Коли спалахнув вогонь, на бівуаку зразу стало затишно. Тепер можна

було перевзутись, обсушитись і подумати про вечерю. За півгодини ми пили чай і розмовляли про погоду.

Моя Альпа не мала такої теплої шуби, яка була в Кади. Вона змерзла і, втомлена дорогою, сиділа коло вогню, примруживши очі, і, здавалося, дрімала. Кади, що змалку звик до злигоднів, мало звертав увагу на знегоди похідного життя. Згорнувшись калачиком, він ліг осторонь і зразу заснув. Сніг запорошив його геть усього. Інколи собака вставав, щоб обтруситись, потім, потоптавшись трохи на місці, лягав на другий бік і, уткнувши ніс у живіт, намагався зігріти себе диханням.

Дерсу завжди жалів Альпу і щоразу, перш ніж роззутися, робив для неї підстилку з ялинового віття та сухої трави. Якщо поблизу не було ні того, ні другого, він-оддавав їй свою куртку, і Альпа розуміла це. На привалах вона розшукувала Дерсу, плигала коло нього, торкала його лапами і всіляко намагалася привернути до себе увагу. І тільки-но Дерсу брав сокиру, вона заспокоювалась і терпляче дожидала, коли він повернеться з оберемком ялинового віття.

Самі ми були втомлені не менше за собак, і тому зразу після чаю, підклавши дров у багаття, почали лаштуватися на ніч.

Розташувалися ми коло вогшо кожен окремо. З підвітряної сторони ліг я, Дерсу примостився збоку.

Він улаштував собі щось на зразок намету, а на плечі иа кинув шинелю. Старий таза ліг біля підніжжя кедра, накрившись ковдрою. Він узявся сторожити бівуак і всю ніч підтримувати вогонь. Нарубавши ялинового гілля, я розіслав на ньому свій мішок. З одного боку мене захищав од вітру сушняк, а з другого — грів вогонь.

У великому лісі під час негоди завжди моторошно. Так і здається, що саме те дерево, під яким спиш, упаде і роздавить тебе. Незважаючи на втому, я довго не міг заснути.

Хтось так розлютив вітер, що віп, мов скажений звір, кидався на все, що траплялося йому на дорозі. Найбільше діставалося деревам. Це була справжня боротьба лісових велетнів з ошаленілою повітряною стихією. Вітер налітав поривами, рвав, потім тікав геть і жалібно вив осторонь. Здавалося, що ми попали в самісіньку середину велетенського вихору. Вітер описував велике коло, повертався на наш бівуак Т кидався на кедр, намагаючись будь-що звалити його на землю. Але це не вдавалося.

Лісовий велетень тільки супився і згорда похитувався. Я згадав пургу біля озера Ханка і снігову бурю під час переходу через Сіхоте-Алінь. Я чув, як таза підкладав дрова у вогонь і як гугоніло полум'я, роздмухуване вітром. Потім все переплуталось, і я задрімав. Близько півночі прокинувся. Дерсу і Кітенбу не спали. По тону голосів я догадався, що вони чимсь стривожені.

"Мабуть, кедр дуже хитається і може впасти",— майнуло у мене в голові.

Я швидко скинув з голови відлогу спального мішка і спитав, що сталося.

— Нічого, нічого, капітане,— відповів Дерсу; але я помітив, що говорив він нещиро. Йому просто не хотілося мене турбувати.

На бівуаку багаття горіло яскравим полум'ям. Дерсу сидів коло вогню і, закривши рукою обличчя, поправляв дрова, згортаючи жар докупи; старий Кітенбу гладив свого собаку; Альпа сиділа поряд мене і тремтіла, певно, від холоду.

Здавалося, що всі злі духи зібрались і виючи та плачучи гасали по тайзі один за одним. Вони ніби хотіли порушити порядок, даний природі, і знову створити на землі хаос. Чулися то несамовитий плач і стогін, то дикий регіт і виття; раптом на якусь мить западала тиша, і тоді можна

було розібрати, що діється поблизу. Але вже з цих перерв було видно, що вітер незабаром ущухне.

Дрова в багатті горіли яскраво. Чорні тіні і червоні бліки рухалися по землі, змінюючи одне одного: вони то віддалялися від багаття, то наближалися до нього впритул і стрибали по кущах та снігових заметах.

— Нічого, капітане,— сказав мені знову Дерсу.— Твоя можна спи. Наша так, сам говори.

Я не примусив себе довго просити, вкрився з головою і заснув. Приблизно за півгодини я знову прокинувся. Мене розбудили голоси.

"Щось негаразд",— подумав я і виліз із мішка.

Буря потроху вщухла. На небі подекуди з'явилися зорі. Кожен порив вітру сипав на землю сухий сніг, який так шумів, наче то був пісок. Біля вогню я побачив своїх приятелів. Таза стояв і до чогось прислухався. Дерсу, закривши долонею світло від багаття, вдивлявся у темряву ночі. Собаки теж не спали; вони трималися близько коло вогню, пробували лягти, але зразу схоплювались і переходили па інше місце. Тварини щось відчували і дивилися туди, куди були спрямовані погляди Дерсу і старого тази.

Вітер сильно роздмухував вогонь, кидав тисячі іскор угору, крутив ними в повітрі і ніс кудись у глибінь лісу.

— В чому справа, Дерсу? — спитав я гольда.

— Кабани ходи,— відповів він.

— Ну, то що ж?

Кабани в лісі — це так природно: тварини йшли, наткнулися на наш бівуак і тепер голосно виявляють своє незадоволення.

Дерсу зробив рукою досадливий жест і сказав:

— Як тобі стільки тайга ходи — розумій нема!.. Взимку вночі кабани ходи не хочу.

Звідти, куди дивилися Дерсу і Кітенбу, лунав тріск розламуваних гілок і характерне чихания диких свиней.

Трохи не доходячи до нашого бівуаку, кабани спустилися з сідловини і обійшли конічну сопку збоку.

Я розім'явся, спати вже не хотілось.

— А чому ці кабани ідуть уночі? — спитав я Дерсу.

— Його даремно ходити нема,— відповів він.— Його інші люди ганяй.

Я подумав було, що він каже про удегейців, і в думці здивувався, як уночі вони ходять по тайзі на % лижах. Але згадав, що Дерсу "людьми" називав не тільки людей, і зразу все збагнув: кабанів переслідував тигр. Отже, хижак був десь поблизу.

В природі потроху встановлювався лад. Якась інша сила перемагала вітер і примушувала його заспокоїтись. Та, судячи з того, як гойдалися старі кедри, видно було, що там, угорі, ще не все гаразд.

Я не хотів ждати чаю. Підтягнув свій мішок ближче до вогню, заліз у нього і знову заснув. Мені здалося, що я спав дуже довго. Раптом щось важке впало мені на груди, я почув скавучання собаки й несамовитий крик Дерсу:

— Скоріше!

Я швидко скинув з себе відлогу хутряного мішка. Сніг і сухе листя вдарили мені в обличчя. І в ту ж мить я побачив, як якась довга тінь ковзнула навскоси до лісу. На грудях у мене лежала Альпа.

• Багаття майже зовсім погасло. В ньому тліли тільки дві головешки. Вітер роздмухував вугілля і розкидав іскри по снігу. Дерсу сидів на землі, впершись ногами в сніг. Лівою рукою він тримався за груди і, здавалося, хотів угамувати калатання серця. Старий таза лежав долілиць і не ворушився.

Якийсь час я не міг зрозуміти, що сталося і що мені треба робити. Насилу зігнав з себе собаку, виліз з мішка і підійшов до Дерсу.

— Що сталося? — спитав я його, торсаючи за плече.

— Амба, Амба! — злякано закричав гольд.— Амба зовсім наша бівуак ходи. Один собака таскай!

Тут тільки я помітив, що немає Кади.

Дерсу підвівся із землі і почав розпалювати багаття. Тільки-но спалахнув вогонь, таза опам'ятався; він злякано озирався навкруги і скидався на божевільного. Іншим часом він здався б смішним.

Цього разу найбільше самовладання зберіг я. Це тому, що я спав і не бачив того, що тут діялося. Та невдовзі ми помінялися ролями: коли Дерсу заспокоївся, злякався я. Хто поручиться, що тигр знову не прийде на бівуак, не кинеться на людину? Як усе це сталося і чому ніхто не стріляв?

, Виявилося, що перший прокинувся Дерсу: його розбудили собаки. Вони весь час стрибали то на один, то на другий бік багаття. Рятуючись

од тигра, Альпа плигнула просто на голову Дерсу. Гольд спросоння штовхнув її і в цей час зовсім близько від себе побачив тигра. Страшний звір схопив тазівського собаку і повільно, не кваплячись, ніби розуміючи, що йому ніхто перешкодити не зможе, потягнув у ліс. Злякана Альпа кинулася через вогонь і попала мені на груди. Саме в цей час я й почув крик Дерсу.

Інстинктивно я схопив рушницю, але не знав, куди стріляти.

Раптом у заростях позаду мене почувся шурхіт.

— Тут! — сказав пошепки таза, показуючи рукою праворуч од кедра.

— Ні, тут,— відповів Дерсу, показуючи у протилежний бік.

Шурхіт повторився, але цього разу з обох боків одночасно. Вітер гуляв по деревах і заважав слухати. Часом мені здавалося, ніби я справді чую тріск гілля і навіть бачу самого звіра, та незабаром виявлялося, що то бурелом або молодий ялинник.

Нас оточувала така гущавина, крізь яку і вдень нічого не можна було роздивитись.

— Дерсу,— сказав я гольдові,— лізь на дерево. Тобі згори добре буде видно.

— Ні,— відповів він,— моя не можу. Моя старий люди: тепер дерево ходи — зовсім розумій нема.

Старий таза теж відмовився лізти на дерево. Тоді я вирішив вилізти на кедр. Його стовбур був рівний, гладенький і з підвітряного боку запорошений снігом. Насилу видерся метрів на три. Скоро у мене заклякли руки, довелося злазити.

— Не треба,— сказав Дерсу, поглядаючи на небо.— Незабаром ніч кінчай.

Він узяв гвинтівку і вистрілив у повітря. Саме в цей час налетів сильний вітер. Звук пострілу загубився десь поблизу.

Ми розклали великий вогонь і почали гріти чай. Альпа тулилася то до мене, то до Дерсу, при найменшому шумі здригалась і злякано озиралася на всі боки.

Хвилин сорок ми ще сиділи біля вогню і ділилися враженнями.

Нарешті почало світати. Повітря наповнилося неясними тьмяними тінями, зорі почали гаснути, ніби вони ховалися кудись у глиб неба. Ще трохи часу — і на сході запалала криваво-червона заграва. Вітер швидко стихав, а мороз — дужчав. Тоді Дерсу і Кітенбу пішли до кущів. По слідах вони встановили, що повз нас пройшло дев'ять кабанів і що тигр був великий і старий. Він довго ходив коло бівуаку і тільки тоді напав на собак, коли багаття зовсім погасло. ■ / *

Я запропонував Дерсу лишити речі в таборі і піти по тигровому сліду. Я думав, гольд відмовиться, і був здивований, дізнавшись, що Дерсу згоден одняти у тигра собаку.

Старий став казати про те, що тигр має в тайзі досить їжі і йому заборонено нападати на людину. Цей тигр вистежував кабанів, але по дорозі побачив людей, натрапив на наш бівуак і вкрав собаку.

— Такий Амба можна стріляй, гріха нема,— закінчив він свою довгу розповідь.

Поївши нашвидку холодного м'яса і напившись гарячого чаю, ми наділи лижі і пішли по слідах тигра.

Розгодинилося. Вікові ялини і кедри втратили своє біле вбрання, зате на землі в багатьох місцях намело великі кучугури. По них пробігали сонячні промені, і від цього в лісі було ясно, святково.

Від нашого бівуаку сліди тигра привели нас до сушняку. Вони йшли під бурелом.

— Не поспішай, капітане,— сказав мені Дерсу.— Просто ходи не треба; треба навколо ходи, добре подивись.

Ми почали обходити бурелом.

— Виїхали! — раптом закричав Дерсу і швидко повернув по новому сліду.

Тут ясно було видно, що тигр довго сидів на одному місці. Під ним підтанув сніг. Собаку він поклав перед собою і слухав, чи немає погоні. Потім поніс його далі.

Так минуло ще три години.

Тигр ішов не просто, а вибирав такі місця, де менше спігу, густіші зарості та більше бурелому. В одному місці звір виліз на повалене дерево і довго стояв на ньому, але раптом чогось злякався, стрибнув на землю і кілька метрів повз на животі. Час од часу він зупинявся і прислухався: коли ми підходили, тигр тікав спершу стрибками, а далі риссю, ходою.

Нарешті Дерсу зупинився і почав радитися з старим тазою. На його думку, треба було вертати назад, бо тигр не був поранений, сніг не досить глибокий і переслідування було марним гаянням часу.

Мені здавалося дивним і зовсім не зрозумілим; чому тигр не їсть собаку, а тягне його з собою. Мовби у відповідь па мої думки, Дерсу

сказав, що це не тигр, а тигриця і що у неї є тигренята; саме їм вона й несе собаку. До свого лігва звір пас не поведе, а водитиме по сопках, поки ми пе відчепимося. З цими доказами не можна було не погодитися.

Коли було вирішено повернутися на бівуак, Дерсу глянув туди, куди пішов тигр, і закричав:

— Амба! Твоя обличчя нема! Ти злодій, гірше собаки. Моя тебе не боїться. Другий раз тебе подивись — стріляй.

Після цього він закурив люльку і протоптаною лижнею рушив назад.

Вже недалеко від бівуаку я пішов уперед, а таза і Дерсу відстали. Я піднявся на перевал, і мені здалося, що хтось од нашого бівуаку кинувся під гору. За хвилину ми підходили до табору.

Всі наші речі було розкидано і подерто. Від мого спального мішка лишилося саме шмаття. Сліди на снігу свідчили, що такий розгром учинили дві росомахи. Саме їх, напевне, я бачив, коли підходив до бівуаку.

Зібравши те, що можна було, ми швидко спустилися з перевалу і пішли назад до бівуаку.

Іти під гору було легко, бо стара лижня хоч була запорошена снігом, проте міцно занастилась. Ми не йшли, а бігли і надвечір приєдналися до свого загону,

Розділ двадцять третій КІНЕЦЬ ПОДОРОЖІ

Річка Бікін у нижній течії.— Ночівля в покинутому житлі.— "Брудна" вода.— Місцевість Сігоу.— Новий рік. Прийом у китай-. ців.— Зустріч з Мерзляковим.— Олон.— Порочне населення.— Та-бандо.— Річка Алчан.— Залізнична станція.

Двадцять дев'ятого грудня ми вирушили в дальший похід униз по річці Бікіну, яка тут тече точно на захід. Чим нижче, тим більше розгалужується річка на протоки. Коли вмієш ними користуватись, то можна значно скоротити шлях.

На островах між протоками, в місцевостях Хойтун і Мітахеза, ми зустрічаємо тубільців, які народилися від шлюбу китайців з удегейськими жінками. Це ті самі "чжагу-бай"46 (по-китайському "кровозмішення"), що й у прибережному районі на річках Тадушу, Тетюхе і Санхобе. Вони живуть у фанзах китайського типу, ловлять рибу, полюють і вирощують городину. Землю ці люди обробляють недавно — на їхніх городах збереглися пеньки, яких вони ще не встигли викорчувати.

Річку Бікін вважають найбільш лісистою. Лісом вкрито все — гори, долини, острови. Нескінченна тайга тягнеться в усі боки на сотні кілометрів. Не дивно, що в цих місцях у басейні Уссурі чи не найбільше звірини.

Біля гори Бомидінза, па правому березі Бікіну, ми знайшли одну порожню удегейську юрту. Оглянувши її, Дер-су визначив, чому люди покинули житло,— чорт заважав їм жити і робив усяку шкоду: хтось помер, хтось зламав ногу, приходив тигр і душив собак. Ми скористалися цією юртою і дуже зручно розташувалися в ній на ночівлю.

Стрільці пішли по дрова, а Дерсу знову заходився димом виганяти чорта з юрти. Я взяв рушницю і пішов униз по річці на розвідку.

Зранку погода хмурилась, а тепер було зовсім тихо і йшов лапатий мокрий сніг.

Величезні кедри, ніби велетні, стояли нерухомі і мовчазні.

Вечірні сутінки, лапатий сніг, що лініво падав з неба, похмурий, мовчазний ліс — усе це разом створювало безмежно тоскну картину.

Повз мене тихо пролетіла сова, зляканий заєць кинувся в кущі, і сова відразу повернула в той бік. Я посидів трохи на вершині і пішов назад. За кілька хвилин підходив до юрти. З її відтулин у покрівлі клубами виривався дим з іскрами, з чого я зробив висновок, що мої супутники розташувались і варили вечерю.

За чаєм почали знову розповідати про привиди та злих духів.

Захаров усе допитувався, який чорт у гольдів. Дерсу сказав, що чорт не має постійного вигляду і часто міняє "сорочку", а на "запитання, чи б'ється чорт з добрим богом Ендурі, гольд дуже серйозно відповів:

— Не знаю! Моя ніколи цього не бачив.

Після чаю, коли всі полягали, я ще з годину працював, упорядковував свій щоденник, а потім теж ліг спати,

ЗО грудня наш загін підійшов до місцевості Тугулу. Населення тут складається з "кровозмішаних" тубільців. Що ближче ми підходили до Уссурі, то все частіше бачили китайців і все рідше удегейців.

У цих місцях Бікін приймає в себе такі маленькі річки: Амба, Фунзілаза47, Уголікоколі, Рохоло і Тугулу. З височин у цьому районі треба відзначити з правого боку гранітні сопки: Фунзілаза, Рохоло, Джара-Хонконі, місцевість Ванзікамі, а з лівого — Вамбабоза з вершинами Амбань, Уголі і Лансогой із скелею Банга, що складається з мелафі-ру. Нижче Сифантая ширина Бікіну досягає двохсот метрів, а глибина — близько двох метрів; швидкість течії тут чотири кілометри на годину.

Чи тому, що земля перемістилась у площині екліптики щодо сонця, чи тому, що ми все більше віддалялися від моря (напевно, мало значення і те й друге), але день став помітно довший, клімат був помірніший. Сильні вітри лишилися позаду. Барометр повільно піднімався, наближаючись до 760. Вранці температура стояла низька (— 30°С), вдень трохи підвищувалась, але ввечері знову падала до —25° С.

Сьогодні сталася маленька подія, що засмутила'Дерсу і дуже мене розсмішила.

У моїй торбинці. було чимало всілякого дріб'язку: кольорові олівці, складаний ножик, гумка, гольник з нитками, шило, годинник, секундомір та ін. Частину цих предметів, зокрема й рогову чорнильниця? із загвинчуваним корком і наповнену чорнилом, я дав нести Дерсу. Після полудня він раптом підбіг до мене і тривожно повідомив, що загубив...

— Що? — спитав я його.

Дерсу ніяковів, не знав, що відповісти. Я бачив, що він у важкому становищі і. думками перебирав у пам'яті всі відомі йому російські слова.

— Що ти загубив? — перепитав я його.

— Брудну воду,— сконфужено відповів старий.

У його лексиконі не було слова "чорнило", і він не знав, як назвати рідину, що так усе бруднить.

Мої супутники засміялись, а Дерсу образився. Зрозумів, що ми сміємося з його необачності і почав казати, що "брудну воду" вій дуже беріг. Одні слова, казав він, виходять з уст людини і поширюються поблизу в повітрі. Інші закупорено в пляшку. Вони сідають на папір і линуть далеко. Перші гинуть швидко, другі можуть жити сто років

і більше. Цю чудову "брудну воду" він, Дерсу, не повинен був нести, бо не знав, як з нею поводитись.

Останній день 1907 року ми присвятили переходу до місцевості Сігоу (Західна долина), найбільш населеного пункту на Бікіні. Тут живуть виключно китайці. В 1882 році це селище мало назву Сіа-моу-діуза 48, 1894 року в ньому мешкало 70 чоловік. Трохи вище Сігоу (кілометрів на два) є ще два селища — Цамодинза 49 і Дафазігоу (останнє тепер покинуте). Жителі Сігоу шукають женьшень, полюють, со-болюють, гонять спирт і експлуатують удегейців. З великими труднощами вони розчищають від лісу ділянки землі і вирощують пшеницю та кукурудзу.

Гірський хребет на правобережжі річки зветься Олоп-цинза і має дві вершини: Дангоза та Цамодинза. Відроги останніх кінчаються біля річки скелястими обривами Чда-галі, Хонконі і Дайгу50.

Поряд з Бікіном і майже паралельно йому тече велика річка Алчан. На перевалі між цими двома річками, на горі Нюосидицзи, є природний водозбір круглої форми, близько 150 метрів в окружності.

Назустріч нам виїжджав пристав, і це підняло мій престиж в очах китайців. Напевно, тому вони влаштували нам урочисту зустріч — з прапорами, тріскачками, ракетами та паперовими ліхтарями. З великою пишністю ми вступили в селище Сігоу.

Китайці закололи —свиню і дуже просили мене лишитися на завтрашній день. Харчі в нас уже кінчились, а можливість зустріти Новий рік не на бівуаку, а в кращих умовах тішила стрільців. Я прийняв запрошення китайців, але взяв у своїх супутників слово, що вони не питимуть багато вина. Всі додержали даного слова, і я жодного з них не бачив нетверезим.

Наступний день був сонячний і морозний. Вранці я вишикував свою команду, проголосив тост за всіх, хто сприяв спорядженню нашої експедиції. Наприкінці привітав усіх і подякував за зразкову службу. Вигуки "ура" залунали в лісі.

З сусідніх фанз вибігли китайці і, дізнавшися, в чому річ, знову пустили в хід тріскачки.

Тільки-но ми розійшлися по фанзах і сіли обідати, як знадвору долинув дзвоник. Прибігли китайці, сповістили, що приїхав пристав. За кілька хвилин хтось у шубі ввалився у фанзу. І раптом цей пристав перетворився в О. І. Мерзлякова. Ми поздоровкалися. Почали розпитувати. Виявилося, що то Мерзляков (а зовсім не пристав) хотів іти мені назустріч, та через глибокий сніг одклав свою поїздку.

Моя подорож кінчилась. Із Сігоу ми поїхали кіньми, що прибули разом з О. І" Мерзляковим. Усього саней було троє.

Від Сігоу до станції Бікін — на відстані 160 кілометрів — стелеться добра санна дорога, яку проклали лісоруби. Цю відстань ми проїхали за три доби.

Сказати, якої ширини тут річка, не можна, так само не піддається обчисленню і швидкість течії по руслу. В різних протоках течія різна. По Бікіну (в нижній течії)' пливе багато лісу, тому русло його щороку очищають від бурелому, а все одно плавати на плотах не завжди безпечно. Багато їх розбивається біля скель Чжагалі, Хонко-ні, Дайгу.

Високий гірський хребет, що тягнеться праворуч Бікіну, зветься Олонцинза. На південь од нього йде величезний відріг, що кінчається сопкою Олонгу-Уоні. Бікін обходить її з півдня, потім знову повертає на захід. У цьому гірському пасмі є багато примітних вершин з такими назвами: Бо-гоулаза51, Чжунтайза та Госхондза52, що обривається до

річки скелями Сіндафу і Гсанза. Біля Чжунтайзи є виходи бурого вугілля на поверхню землі.

Кілометрів за п'ятнадцять од Сігоу, вниз по річці Бікіну, лежить місцевість, де немає лісу і земля придатна для обробітку. Тут жилй окитаєні гольди.

Тутешні китайці — здебільшого бродяги, які провели життя в грабунках і розбоях. Любителі легкої наживи, вони курили опіум та грали в азартні ігри, під час яких нерідко доходило до кровопролиття. Весь неспокійний, порочний елемент китайського населення Уссурійського краю обрав пониззя Бікіну постійним місцем свого проживання. Умови тут дуже зручні. Живуть китайці на островах, серед лабіринту потоків, у юртах із кори, збудованих за тубільним зразком.

Місцеве тубільне населення мусило підкорятися їм і привозити харчі. Мало того, китайці вимагали, щоб м'ясо і рибу приносили їм жінки. Залякані тази все це виконували. Мимоволі дивуєшся, як російські власті мирилися з таким становищем і не вживали ніяких заходів, аби полегшити долю заярмлених тубільців.

Від Сігоу вниз по річці Бікіну часто траплялися зимовища — їх побудували російські лісопромисловці. Зимовища були розташовані за 25 кілометрів одне від одного. За день ми проїхали кілометрів п'ятдесят і заночували біля гирла річки Гооголаузи.

З січня ми виїхали задовго до схід сонця. Возії-козаки квапили нас, та й усім нам хотілося швидше добратися до залізниці.

Коли ще далеко, то звичайно йдеш помалу, але чим ближче підходиш до кінця, тим, дужче хвилюєшся, починаєш поспішати, робити промахи і можеш сплохувати. У таких випадках треба опанувати себе і терпляче йти, не прискорюючи ходи.

Від Олону до Табандо близько 40 кілометрів. Тут річка притискується до правого краю долини, а ліворуч тягнеться величезне болото. Гори відходять далеко вбік і губляться в туманній далині на південному заході.

Річка Алчан є правою, найбільшою і останньою притокою Бікіну. Верхів'я її в горах Оло (по-китайському Олон-цзіпза 53).

Довжина річки близько ста кілометрів, у верхів'ї вона складається з двох річок: Санго (що по-удегейському означає "ведмідь") і самого Алчану, який у верхній частині має широтний напрям.

Далі напрям течії Алчану визначає невисокий гірський кряж, що йде з північно-північного сходу на південно-південний захід. Кінцева частина його підходить до Бікіну і зветься Даютай 54.

Це місце зветься Банадо, що означає "волок". Звичайно тут перетягують човни з однієї річки в іншу, що значно скорочує дорогу.

Серед козаків ходять недобрі чутки про Табандо. Це постійний притон хунхузів. Вони піджидають тут китайців, які прямують на Уссурі, і геть обдирають їх. Хунхузи не милують і росіян, якщо доля випадково закине їх сюди без охорони.

Широка долина Алчану з правого боку нагірна, з лівого — полога. Біля волока вона звужується до одного кілометра.

Саме тут вона впадала колись у Бікін. Звідси Алчан тече вже великою річкою, завширшки 60—80 метрів і глибиною 2—272 метра. По долині в середній його течії спостерігається розвиток діоритів, малахітів, базальтів, андезитів і їхніх туфів.

Обігнувши гору Даютай, Алчан, як уже було сказано, впадає в старе русло Бікіну і по дорозі приймає в себе з правого боку ще три

повноводих притоки: Ольду (по-китайському Култухе), Таудахе55 і Малу Лултухе. Алчан впадав в Бікін за десять кілометрів на південь од залізничної станції під тією ж назвою. Долина його здавна славиться як добре мисливське угіддя і місце женьшеневого промислу.

З тварин тут ^ водяться: ізюбр, дика козуля, кабарга, кабан, тигр, росомаха, єнотоподібний собака, соболь і рись. Остання найчастіше трапляється по річці Култухе. З 1904 року по річці Алчану почали робити великі порубки і сплавляти ліс. Це в значній мірі розігнало звірів, й тепер козаки, за давнім звичаєм, ходять на Алчан і ніколи не повертаються з порожніми руками.

В селище Табандо ми приїхали смерком. Тут стояло вісім фанз, у яких жило до сімдесяти чоловік китайців.

4 січня — останній день нашої подорожі. Козаки розбудили мене дуже рано.

Було темно, але зорі на небі свідчили, що сонце вже близько до обрію. Морозило... Термометр показував —34° С. Гриви, спини і морди коней вкрилися інеєм. Коли ми рушили в дорогу, тільки-но починало світати.

На волоку було так мало снігу, що довелося вилазити з саней і переносити вантажі на собі.

Дно низового Бікіну мулисте і піщане. Коло берегів часто попадаються підвищення і між ними маленькі озерця, а далі вбік — болота, рідко порослі модриною і миршавою білою березою.

Незабаром після полудня ми прибули в козаче селище Георгіївське, трохи тут відпочили і вирушили па станцію Уссурійської залізниці.

Краса життя полягає в різних контрастах. Як було б приємно з удегейської юрти зразу потрапити в багатий міський дім! На жаль, перехід цей завжди поступовий: спочатку юрта, потім китайська фаиза, далі селянська хата, а тоді вже місто.

Коли доводиться довгий час пити з кухля дешевий чай з присмаком диму, з яким задоволенням п'єш потім хороший чай із склянки. З яким задоволенням я зайшов до .перукарні, помився і потім ліг у чисту постіль з м'якою подушкою!..

Розділ двадцять четвертий СМЕРТЬ ДЕРСУ

Приїхали ми у Хабаровськ 7 січня ввечері. Стрільці пішли в свої роти, а я разом з Дерсу вирушив до себе на квартиру, де зібралися мої друзі.

На Дерсу всі поглядали здивовано і зацікавлено. Він почував себе ніяково і довго не міг призвичаїтися до нових умов.

Я дав йому маленьку кімнату, в якій поставив ліжко, дерев'яний стіл і два табурети. Останні йому, мабуть, зовсім були не потрібні, бо він волів краще сидіти на підлозі або частіше на ліжку, підібгавши ноги по-турецьки. В такій позі він скидався на бурхана з буддійської кумирні. Лягаючи спати, гольд, за давньою звичкою, поверх сінника і ватяної ковдри щоразу підстилав під себе козину шкуру.

Улюбленим місцем Дерсу був куток біля груби. Він сідав на дрова і довго дивився на вогонь. У кімнаті для нього все було чуже, і тільки палаючі дрова нагадували тайгу. Коли дрова горіли погано, він сердився на грубу і говорив:

— Поганий люди, його зовсім не хочу горіти.

Інколи я підсідав до нього, і ми згадували все пережите під час подорожі. Ці бесіди нам обом давали велике задоволення.

Якось у мене виникла думка записати слова Дерсу фонографом. Він легко зрозумів, що від нього вимагають, і розповів довгу казку, яка зайняла майже весь валик. Потім я змінив мембрану на відтворюючу і завів машину знову. Дерсу, почувши свою розповідь, зовсім не здивувався, на його обличчі не ворухнувся жоден мускул. Він уважно вислухав кінець і потім сказав:

— Його,— він указав на фонограф,— каже правильно, жодного слова пропускай нема.

Дерсу був непоправний аніміст: він надав людських якостей і фонографу.

Після повернення з експедиції завжди буває багато роботи: складання грошових і службових звітів, креслення маршрутів, розбирання колекцій і т. д. Дерсу помітив, що я цілими днями сидів за столом і писав.

— Моя раніше думай,— сказав він,— капітан так сиди,— він показав, як сидить капітан,— їсть, людей судить, іншої роботи нема. Тепер моя розумій: капітан сопка ходи — працюй, назад місто ходи — працюй. Зовсім гуляй пе можу.

Таке уявлення у тубільців про начальників цілком природне. Із слів Дерсу ми узнаємо китайських чиновників, які головним чином виконують обов'язки суддів, милують і карають на свій розсуд. Дерсу, можливо, сам не бачив їх, але, напевне, багато чув од тих гольдів, які були в Сан-Сіні.

Якось увійшовши до нього в кімнату, я застав його одягнутим. В руках у нього була рушниця.

— Ти куди? — спитав я.

— Стріляти,— відповів він просто і, помітивши в моїх очах здивування, став говорити про те, що в стволі рушниці багато бруду. Під час пострілу куля пройде нарізами і очистить їх; після цього лишиться тільки протерти ганчіркою канал ствола.

Заборона стріляти в місті була для нього неприємним відкриттям. Він покрутив рушницю в руках і, зітхнувши, поставив її назад у куток. Чомусь ця обставина його особливо схвилювала.

Другого дня, проходячи повз кімнату Дерсу, я побачив, що двері до неї трохи відчинені. Сталося якось так, що я ввійшов тихо. Дерсу стояв коло вікна і щось впівголоса говорив сам до себе. Люди, які довго живуть самотньо у тайзі, звикають висловлювати свої думки вголос.

— Дерсу! — окрикнув я його.

Він обернувся. На його обличчі майнула гірка посмішка.

— Ти що? — звернувся я до нього із запитанням.

— Так,— відповів він.— Моя тут сиди все одно качка. Як можна люди в ящику сидіти? — Він показав на стелю і стіни кімнати.— Люди треба завжди сопка ходи, стріляй.

Дерсу замовк, повернувся до вікна і знову почав дивитися на вулицю. Він нудьгував за втраченою свободою. "Нічого,— подумав я.— Обживеться і звикне до дому".

Якось у його кімнаті треба було зробити невеликий ремонт: полагодити грубу, побілити стіни. Я сказав йому, щоб він днів на два перебрався до мене в кабінет, а потім, коли кімната буде готова, знову оселиться в ній.

— Нічого, капітане,— сказав він мені.— Моя можна на вулиці спи: цамет зроби, вогонь клади, перешкоджай нема.

Йому здавалося все таким простим, і мені нелегко було відрадити його від цієї витівки. Він не образився, але був незадоволений з того, що в місті багато незручностей і не можна стріляти, бо це заважатиме людям.

Одного разу Дерсу побачив, як я купував дрова; його вразило те, що я заплатив за них гроші.

— Як? — закричав він.— У лісі багато дров є, навіщо даремно гроші давай?

Він лаяв підрядчика, назвав його "поганий люди" і всіляко намагався переконати, що мене обдурили. Я пояснював йому, що плачу гроші не стільки за дрова, скільки за труд, але даремно. Дерсу довго не міг заспокоїтись і того вечора не топив груби. На другий день, щоб не доводити мене до витрат, він сам пішов у ліс по дрова. Його затримали і склали протокол. Дерсу по-своєму протестував, здіймав галас. Тоді його відправили в поліцейське управління. Коли мене повідомили про це телефоном, я постарався уладнати справу.

Скільки потім я не пояснював йому, чому не можна рубати дерев біля міста, він мене так і не зрозумів.

Цей випадок справив на нього велике враження. Він4 зрозумів, що в місті треба жити не так, як хоче він сам, а як цього хочуть інші. Чужі люди оточували його і заважали на кожному кроці. Старий почав замислюватися, цуратись людей; він схуд, змарнів і начебто ще більше постарів.

Друга маленька подія остаточно порушила його душевну рівновагу: він побачив, що я заплатив гроші за воду.

— Як!—знову закричав він.— За воду теж треба гроші платити? Подивись на ріку,— він показав на Амур,— води багато є. Землю, воду, повітря бог даром дав. Як можна?

Він не доказав, закрив обличчя руками і пішов у свою кімнату.

Ввечері я сидів у кабінеті і щось писав. Раптом почув, що двері тихенько рипнули. Я обернувся; на порозі стояв Дерсу. Я зразу ж побачив, що вій хоче мене про щось просити. На обличчі було збентеження і тривога. Не встиг я його спитати, як він став на коліна і почав:

— Капітане! Будь ласка, пусти мене в сопки. Моя зовсім не можу в місті жити: дрова купи, воду так само треба купи, дерево рубай — інший люди лаються.

Я підвів його і посадив на стілець.

— Куди ж ти підеш? — спитав я.

— Туди! Він вказав рукою на синіючий вдалині хребет Хехцір.

Жаль мені було з ним розлучатися, але жаль було і затримувати. Довелося поступитись. Я взяв з нього слово, що через місяць він повернеться назад, і тоді ми разом поїдемо на річку Уссурі. Там я хотів оселити його у знайомих мені тазів.

Я гадав, що Дерсу днів два ще побуде в мене, і хотів дати йому гроші, харчі та одежу.

Та вийшло інакше.

Другого дня, вранці, проходячи повз його кімнату, я побачив, що двері до неї відчинені. Я зазирнув туди — кімната була порожня.

Те, що Дерсу пішов, справило на мене тяжке враження, ніби щось обірвалося в грудях. Закралося недобре передчуття; я чогось боявся, щось казало мені, що я його більше не побачу. Я був схвильований цілий депь; робота не клеїлася. Нарешті я кинув писати, одягнувся і вийшов.

Надворі була весна: сніг швидко танув. З білого він став брудний, наче його посипали сажею. В кучугурах із сонячного боку з'явилися топкі льодові перетинки; вдень вони зникали,'а за ніч знову замерзали. По канавах бігла вода. Вона весело дзюрчала і ніби кожній сухій билинці поспішала передати радісну звістку про те, що вона прокинулась і тепер оживлятиме природу.

Стрільці, які поверталися з польових робіт, розповідали, що бачили по дорозі людипу з торбиною за плечима і з рушницею в руках. Вона йшла радісна, весело наспівуючи пісню. Це певно був Дерсу.

Тижнів через два після того, як віті пішов, я одержав від свого приятеля І. А. Дзюля телеграму такого змісту:

"Людину, яку ви послали в тайгу, знайдено вбитою".

"Дерсу!" — майнуло у мене в голові. Я згадав: щоб у місті його не затримувала поліція, я видав йому свою візит-ну карточку з написом на зворотному боці, хто він і що живе в мене. Мабуть, цю карточку знайшли і повідомили мене телеграфом.

Другого дня я виїхав на станцію Корфовська, розташовану— з південного боку хребта Хехціру. Там дізнався, що робітники бачили Дерсу в лісі на дорозі. Він ішов і розмовляв з вороною, яка сиділа на дереві. З цього вони зробили висновок, що він був п'яний.

На станцію Корфовська поїзд прийшов майже смерком.

Було пізно, і тому ми а І. А. Дзюлем вирішили іти до місця події вранці.

Всю ніч я не спав. Гнітила смертельна туга.

Я відчував, що втратив близьку людину. Як багато ми з ним пережили! Скільки разів він виручав мене тоді, як сам перебував на краю загибелЯ

Щоб заглушити тугу, я брався читати книжку, але це не допомагало. Очі механічно перебирали літери, а в мозку в цей час спливав образ Дерсу, того Дерсу, який востаннє просив мене, щоб я відпустив його на волю.

Я звинувачував себе в тому, що привіз його в місто. Але хто б міг подумати, що усе це так закінчиться!

Перед ранком я трохи задрімав і мепі одразу приснився дивний сон: ми — я і Дерсу — були на якомусь бівуаку в лісі. Дерсу ув'язував свій мішок і збирався кудись іти, а я умовляв його лишитися зі мпою. Коли все було готово, вій сказав, що йде до дружини, і швидко подався до лісу. Мені стало страшно; я побіг за ним і заплутався в багні. З'явилося п'ятипальчате листя женьшеня. Воно перетворилося на руки, схопило мене і повалило на землю.

Я тихо скрикнув і скинув з голови ковдру. Яскраве світло вдарило в очі. Переді мною стояв І. А. Дзюль і торсав за плече.

— Нічого собі заснули! — сказав вій.— Пора вставати.

Годині о дев'ятій ранку ми вийшли з дому.

Кінчався березень. Сонечко стояло високо па небі і посилало на землю яскраві промені. В повітрі ще відчувалася свіжість нічних заморозків, особливо в тіньових місцях, але вже по талому снігу, по воді в струмках і по веселому, святковому вигляду дерев видно було, що нічний холод нікого вже злякати не може.

Маленька стежка повела нас у тайгу. Ми ішли нею довго і майже не розмовляли. Кілометра через півтора праворуч од стежки я побачив багаття і коло нього три постаті. В одній з них я впізнав поліцейського пристава. Два робітники копали могилу, а поряд неї на землі лежало чиссь тіло, вкрите рогожею. По знайомому мені взуттю на ногах я впізнав покійника.

— Дерсу! Дерсу! — мимоволі вирвалось у мене з грудей.

Робітники здивовано подивилися на мене. Мені не хотілось при сторонніх давати волю своїм почуттям, я відійшов убік, сів на пень і віддався своїй печалі.

Земля була мерзла. Робітники розморожували її вогнем і вибирали те, що можна було захопити лопатою. Хви-лип за п'ять до мене підійшов пристав. Він мав такий радісний і веселий вигляд, ніби приїхав на свято. Чи тому, що протягом свого життя йому багато доводилося підбирати трупів і він звик ставитися до цієї роботи байдуже, чи тому, що ховали якогось невідомого "інородця", тільки з виразу його обличчя я зрозумів, що розшукувати убивць він не буде і обмежиться протоколом. Він розповів мені, що Дерсу найшли мертвим біля багаття. Як видно, його вбили сонного. Грабіжники шукали в нього гроші і забрали гвинтівку.

Години за півтори могила була готова. Робітники підійшли до Дерсу і зняли з нього рогожку. Сонячний промінь, прорвавшись крізь густу хвою, упав на землю і осяяв обличчя покійника. Воно майже не змінилося. Розплющені очі дивилися в небо; вираз їх був такий, ніби

Дерсу щось забув і тепер намагається згадати. Робітники перенесли його в могилу і почали засипати землею.

— Прощай, Дерсу! — сказав я тихо.— В лісі ти народився, в лісі і кінчив своє життя.

Хвилин за двадцять над тим місцем, де опустили тіло гольда, височів невеликий пагорок землі.

Закінчивши свою справу, робітники закурили люльки і, розібравши інструменти, пішли на станцію слідом за приставом. Я сів на землю біля дороги і довго думав про покійного друга.

Як у кінематографі, переді мною одна за одною поставали картини минулого: перша зустріч з Дерсу на річці Лефу, озеро Хапка, зустріч з тигром на Лі-Фудзіні, лісова пожежа на річці Санхобі, повінь на Білімбе, переправа на плоту через річку Такему, маршрут по річці І ману, голодування на Кулумбе, подорож по Бікіну і т. д.

В цей час прилетів повзик. Він сів на кущ біля могили, довірливо подивився на мене і защебетав.

"Смирний люди",— згадалось мені, як Дерсу називав цих пернатих жителів тайги. Раптом пташка спурхнула і полетіла в кущі. І знову туга стисла мені серце.

— Прощай, Дерсу! — сказав я востаннє і пішов дорогою, .

Влітку 1908 року я вирушив у третю подорож, яка тривала два роки.

В 1910 році, взимку, я повернувся до Хабаровська і зразу ж поїхав на станцію Корфовська, щоб провідати дорогу могилку. Я не впізнав місця — все змінилося: біля станції виникло селище, в пригір'ях Хехціру ламали граніт, рубали ліс, почали заготовляти шпали. Ми з І, А. Дзюлем

хотіли знайти могилу Дерсу, але даремно. Примітні кедри зникли, з'явилися нові дороги, насипи, вимоїни, пагорки, рівчаки і ями...

Прощай, Дерсу!

ПРИМІТКИ

1 Мій супутник П. П. Бордаков, який пробув у загоні два місяці, описав нашу подорож у журналі "Юная Россия" за 1914 рік. Статтю "На побережжі Японського моря" написано дуже живо і правдиво. У П. П. Бордакова трапилася невеличка помилка: випадок 8 крадіжкою грошей у Дерсу був не в Хабаровську, а в Анучині.

2 Загін складався з п'яти міноносців: "Грозный", "Гремящий", "Стерегущий", "Бесшумный" і "Бойкий".

3 Мичи, "Путешествие по Восточной Сибири", 1868 р.

4 Сінь-нань-ча — південно-західне розгалуження.

5 Лі-тянь-гоу — внутрішня жолобкувата долина.

6 Яо-цзи-хе — річка з ковбанями (вир).

7 Ханьда — лось (маньчжурське слово), хе-цзи — річка (китайське).

8 Да-Сі-нань-ча — велика південно-західна притока (розвилка).

9 Сяо-Сі-нань-ча — мала південно-західна притока.

10 Пянь-ер-гоу — спадиста долина. Лаза-гоу — скеляста долина; Хун-га-лян-гоу — долина червоного гаоляну.

11 Тінь, душа.

12 Тобто вкрав.

13 Бей-я — північне розгалуження.

14 Гу-цзя-лін — перевал (чи хребет) сім'ї Гу.

15 Цзунь-гань-шань — гора, від якої відходять головні дороги.

16 Гу-цзя-хе — річка сім'ї Гу.

17 Да-вай-цзи — велика затока.

18 Дуп-да-вай-цзи — східна велика бухточка.

19 Бінь-ляп-бсй — холодний, як кам'янотесаний пам'ятник. Мабуть, дуже спотворене тубільне слово.

20 Голкохвостого стрижа і чирка-клоктупа визначив С. А. Ба-турлін.

21 Заглибини, прориті морським прибоєм в гірській породі.

22 Тянь-цін-гоу-цзи — долина небесного кольору.

23 Тяиь-цін-лаза — скеля небесного кольору.

24 І-ча — західне відгалуження.

25 Річне теля-ізюбр, що залишило матку.

26 Ч еиь-шень-гоу— долина, що стала святою.

27 Сяо-дун-ча — мале східне розгалуження.

28 Сяо-дун-нань-ча — мале південно-східне розгалуження.

29 В 1925 році Чан Лін трагічно загинув там же, на річці Такемі в місцевості Ілімо.

30 Яиь-дун-ла-цзи — небезпечна східна скеля.

31 Кулунь-цзуй-цзи — кінець, діра (відтулина).

32 В перекладі на російську мову означає "скеля".

33 Вог неба.

34 Тубільне взуття.

35 Китайське взуття (ули) мав на п'ятах по два гвіздки з великими плоскими головками.

36 Женьшень.

37 Легкі сани на трьох стійках довжиною 3,6, шириною 0,7 і висотою 0,6 метра з полозками, загнутими догори спереду і ззаду, щоб вони могли в'їжджати на бурелом, засипаний снігом, і плавно з'їжджати на землю.

38 Тобто шаманили.

39 Дві парти належали тубільцям, які нас супроводили.

40 У-лянь-гоу — п'ять долин (зв'язаних), що сходяться.

41 Божество, що створило світ.

42 Лао-бей-ла-цзи — стара північна скеля.

43 У-цзей (хе) — річка сепій.

44 Лао-ху-цзен — тигр, що боїться "(цього місця).

45 Ші-дуп-гоу — кам'яниста східна долина.

46 Цза-гу-бай — наполовину мішана каста.

47 Фин-цзи-ла-цзи — скеля божевільного.

48 Сяо-мао-дін-цзи — вершина, що мав вигляд маленької шапки.

49 Цяо-ма-ті-гоу-зи — висота, вкрита дубовими деревами.

50 Да-я-гоу — велика долина, що розгалужується.

61 Бей-гао-ла-цзи — північна висота скелі.

52 Гао-янь-хан-цзи — прохід між високими шпилями.

63 Олонь-чунь-дінь-цзи — орочонська верховина.

54 Да-го-тай — велика старовинна башта.

55 Тау-да-хе — перша велика річка.

ДО РОЗДІЛУ III

В нижній течії річка Іодзихе бере в себе три невеликі притоки: праворуч — Сяо-Іодзихе (мала річка з ковбанями), довжиною 16 кілометрів, ліворуч — Дунгоу (східна долина), з якою ми ознайомилися вже минулого року, і Літянгоу, по якій тепер мав іти О. І. Мерз-ляков. Річка Сяо-Іодзихе дуже мальовнича. Вузька звивиста долина обставлена по краях порівняно високими горами. За словами китайців, у верхів'ї річки е великі жили срібно-свинцевої руди і мідного колчедану.

Долина річки Літянгоу якась дивна — чи то поперечна, чи то поздовжня. Місцями вона ширшає до 172 кілометра, місцями звужується до 200 метрів. В нижній частині долини є багато галявин, захаращених камінням і непридатних для землеробства. Тут часто попадаються згарища і де-не-де є негусті листяні ліси. Чим вище підніматися долиною, тим частіше трапляються темні силуети хвойних дерев, які потроху переважають. У верхів'ях Літянгоу є китайська мисливська фанза. Від неї стежка повертає ліворуч у гори і веде на Іман. Підйом на перевал Хунтамі з південного боку утруднений; .спочатку долина дуже вузька і завалена камінням та буре-ломиим лісом.

ДО РОЗДІЛУ IV

Перша Секуму (по-удегейському Сектозу) — невеликий струмок (5 кілометрів), що тече між відрогами гірського хребта, який іде паралельно берегу моря. Дві річки Одега (що означає по-удегейському "дівиця")—по-китайському Одегоу — мають спільне гирло. Одна Одега дорівнює 12, друга —15 кілометрам. Невеликий гірський хребет, що їх розділяє, має ту саму назву, і висота його в середньому 150 метрів. На схід він спускається полого і біля моря кінчається високою терасою, де росте рідка модрина та поганенький березняк. У долині Одега ліс мішаний, дров'яного характеру, і тільки напочат-ку де-не-де зустрічаються поодинці кедр, ялина і смерека. На більшій частині навколишніх гір лісу немає вовсім. Його знищили пожежі.

Одега 2-га (по-удегейському Одехе) з лівого боку бере в себе джерело Лугове. Раніше, як розповідають китайці, тут була невелика

лудева, але вона згоріла. Китайці її не відновлювали і пішли на річку Псухун.

Річки: Танія (по-китайському Седонерл і по-удегейському Дана), Вязтигні, Хоома, Хоте і Онектого (по-удегейському Опекгозо, по-китайському Міланзуай) — гірські струмки, які течуть до моря по невеликих розпадках. Далі буде річка Таеле (по-удегейському Тае) завдовжки 12 кілометрів. Біля гирла її долина звужується, і річка біжить начебто міжгір'ям. У верхів'ї Таеле лежить гірський вузол, звідки беруть початок і інші річки: па північний схід тече річка Білімбе, на південь — малепький струмок Ієля.

Річка Шакіра — теж невелика. Гирло її лежить по сусідству з річкою Білімбе. Власне, гирла у цієї річки нема зовсім — вода розливається по низині і попадає в море крізь прибережну гальку. Долина річки Шакіри досить вузька, грунт у ній кам'янистий; в горах скрізь видно осипи. Трав'яна рослинність складається переважно з полину, орляка і польового горошку; на річках — зарості ліщини, шипшини, таволги і леспедеці. Рідколісся біля моря складається з дуба і модрини, але, в міру підіймання вверх по річці, ліс стає більший і різноманітніший.

ДО РОЗДІЛУ XII

Географія частини узбережжя між Мамокчі і Найною така. Високий гірський хребет Габаці тягнеться під гострим кутом по відношенню до берега моря. По той бік його басейн річки Ку-лумбе, по цей — маленькі річки, які мають лише удегейські назви: Яшу (на картах Ягасу), Уяхгі-бязані, Санке, Канути, Янужа та інші. Поміж ними можна відзначити три гірські вершини: Габаді Дюхане і гору Яндоюза, а біля гирла річки Яшу — одиноку скелю Када-Дудідуоні. На морських картах вона названа горою Ожидания і помічена цифрою 603.

Наступною річкою після Найни була Тиченга (по-удегейському Теєнга). її довжина близько 20 кілометрів, початок бере з хребта Карту.

У верхів'ях Тиченга тече по вузькому і глибокому міжгір'ю, краї якого спадають до річки під кутом майже 60 чи 70° і суцільно вкриті осипами.

Після Тиченги іде ряд невеликих джерел: Ватенга (на картах Батунча), Чані, Кальма (по-удегейському Калама, що означає "кит") і Анчі. Далі йдуть річки Куа, Саигасу, Чангомі і Ламуксі. Тут стежка залишає морське побережжя і йде вверх через перевал на річку Квандагоу (велика звивиста падина) — притоку річки Амагу. Довжина Квандагоу — близько ЗО кілометрів. Початок її лежить там же, де й початок річки Кудя-хе і річки Найни. Квандагоу біжить спочатку також в глибокому міжгір'ї, заваленому кам'яними брилами, але потім долина її ширшає. Верхня половина течії має напрям з північного заходу, а потім річка круто завертає до північного сходу і біжить уздовж берега моря, відокремлена від нього гірським пасмом Чанготикалапі. Від річки Анчі до Амагу—* п'ятнадцять кілометрів.

В Тахобе впадають такі гірські річки: праворуч — Коде з притоками Хуати, Боноксе і Буланя. Потім ідуть річки: Хулялігі, Балі, Онюхі, Анмалі і Таха. Між ними є висока гора Ангухі з примітним каменем на вершині, яку солони населяють чудесами своєї уяви. Далі ідуть: Онюхі, Анмалі, Дадаву і Та-а. Лівими притоками Тахобе є: Каньчжу, Агдихе 1-ша і Агдихе 2-га. Ліси по долинах останніх двох річок зовсім вигоріли.

Річка Кумуху (по-удегейському Куму) — росіяни її назвали річкою Кузнецова,-V починається з хребта Сіхоте-Аліню, біжить у широтному напрямі, тільки в нижній частині подається до півдня і впадає в море біля мису Олімпіада (46° 12,5' півн. шир. і 138° 20,0' схід. довг. від Грінвіча). По дорозі Кумуху бере в себе такі притоки: ліворуч — річка Яаса 1-ша, Яаса 2-га, Усмага, Тапку, Ного, Тагди, Хандямі, Дионго, а праворуч — крім Цигоні, по якій ми прийшли, ще Ліго, Цаолосто, Будиге й Амукта. З них найшвидша Ліго, а найспокійніша Тагди. З останньої буде перевал на річку Сваїн, яка впадає в море на північ од річки Кузнецова.

Удегейці човнами підіймаються до річки Тагди; далі просуватися вверх до Кумуху можна тільки по льоду річки на нартах. В середній її частині, особливо з лівого боку, між річками Тагди і Яаса, видно сліди давніх пожеж. Як і скрізь, найбільше вигоріли ліси по хребтах і збереглися тільки по долинах.

ДО РОЗДІЛУ XVII

Після річки Сваїн буде ще кілька гірських струмків: Юкса, Геу, Суня (Сунерл), Сігбалі, Бален та Бізісу, Останній по-російському зветься Кам'яною річкою.

Після Кумуху в послідовному порядку йде знову кілька невеликих гірських річок з удегейськими назвами: Сюен (по-російському Сваїн, на картах — річка Бабкова), потім Омосо, їлянту і Яктига. У верхів'ї Омосо є гора з оголеною вершиною, яку через те і назвали Голою. Друга гора, Висока, розташована недалеко від моря між річками Омосо і їлянту. Ділянка берега моря від річки Кумуху на північ до мису Сосунова зайнята виступами гранітів,

гнейсів і сієнітів.

/

ДО РОЗДІЛУ XVIII

Із слів удегейців я зрозумів, що далі на північ у море впадає кілька малих гірських річок: Кюмо, Найна, Егей-бе, Бяпу та річка Єдін. Остання тече за двадцять кілометрів на північ од річки

Нахтоху. Гірський хребет, що розділяє їхні басейни, зветься Ма-тамай. Трохи далі, дещо під кутом до берега моря, тягнеться другий гірський хребет — Камуран з висотами Курхай та Уо. Ще далі — велика річка Самарга, на якій живе багато тубільців.

Річка Єдін (по-удегейському Іді-бе) названа на картах річкою Перетичина. Вона починається в горах Сіхоте-Аліню, довжина її — майже 150 кілометрів. Єдін має багато приток. Якщо йти од верхів'я до моря, то в послідовному порядку вони розташовані так: праворуч по течії — Дака і Тунга з перевалами на Бікін, потім —-Баня, Пюгота, Амдасу, Сологойе, Очжура з притокою Хунімікчі і з перевалом на річку Ехе.

Друга (нижче по течії) річка — Уліха, а притокою Янго і з перевалом до моря. З лівого боку в Єдін впадають: Талі та Бя з притокою Чокчі і 8 перевалом на річку Ян (притока Хора), потім річка Цзагдасу з притокою Хоймо, далі Оло та Югіхе (з притоками Дюго-Югіхе 1-ша та Дюго-Югіхе 2-га) і, нарешті, €син-гу та Ада з притокою Кю.

Починаючи від річки Цзагдасу, всі перевали на північ ведуть до басейну річки Самарги.

Течія Єдіна широтна; тільки між гирлами річок Талма, Ада і Уліха вона робить досить великий вигин на північ, але потім знову вирівнюється. За словами удегейців, по цій річці на човнах можна підійматися далеко — до річки Тунга. Розрахунок маршрутів буде такий, по одному дпю подорожі: 1) від моря до річки Уліха, 2) від річки Уліха до річки Сесингу, 3) від цієї останньої до Цзагдасу, 4) від Цзагдасу до річки Бя і 5) від Бя до річки Тунга. Далі, пішки, один перехід до Сіхоте-Аліню.

Найшвидші — річки Єдінського басейну Талі і Тунка, найти-хіша — Талма. Біля Талі є скелясті гори з кручами, схожими на людей і тварин. На річках Бя, Андасу, Оло, Дгіхе і Цзагдасу ліси вигоріли зовсім. Кета піднімається по Єдіну до річки Талі, а горбуша — до річки Амдасу; далі від усіх пробирається мальма і червона риба чумо.

На цьому відрізку в море впадають такі річки: .Шанса та Ехе, що названа на картах річкою Сковородкіна; за десять кілометрів од неї —

річка Пія (по-російському Башкирка), потім Унтугу, Соєн, Капсу (по-китайському Каньчжу) та Огомі.

Поміж Нахтоху та річкою Пією, паралельно до берега моря, кілометрів за п'ять од нього, пролягає невеликий гірський кряж Гарасуп, висотою в середньому близько 275 метрів.

Річка Кусун (по-удегейському Куї, по-китайському Кусунгоу) завдовжки близько 120 кілометрів. Початок бере з Сіхоте-Аліню І тече по кривій, як Такема, тільки в інший бік (на північний схід). По характеру Кусун — така ж швидка й порожиста річка, як і Такема. Якщо йти вгору по річці, то в послідовному порядку зустрічатимуться такі притоки: праворуч (по течії) — річки Еге та Тианга з притоками Куансу, Цзагдай 1-ша, Цзаг-дай 2-га, Одо, Баланти, Агдиня (з притоками Тагдині 1-ша і Таг-дині 2-га) Чжоля і^ша, Чжоля 2-га, Сідексі 1-ша, Сідексі 2-га, Оддеге, Цзагдас з притокою Хоома та Няобязані. З лівого боку Кусун приймає в себе: Іоню 1-пгу, Іоню 2-гу (вона ж Бохте), Іоню 3-тю, Олосо, Болуня, Буй, Хазасо, Фугу, Бягаму, Сололі, Бяя, Чігалі, Че (з притокою Холонку), Цзаву 1-шу, Цзаву 2-гу, Цзаву 3-тю і Цзаву 4-ту. З-поміж них річка Че найбільша. Далі йдуть малі струмки, що є початками Кусуну і не мають назв. Удегейці називають їх одним словом — "Дооні-Куї", тобто початок Кусуну. Верхньою річкою, по якій можна перейти на Бікін, є річка Сололі і, напевно, річка Че. З усіх чотирьох річок Цзава йдуть перевали до початку річки Такеми. Найближчою до моря річкою, по якій можна вийти на Бікін, є річка Буй. Саме по ній я й намітив свій маршрут. З приток Кусуну найтихіша річка Бягаму. Удегейці па човнах запливають до річки Че. Пливти проти течії треба 4—5 діб. Маршрут розраховується так: перший день — од моря до річки Іоня 3-тя, другий — од річки Іоня 3-тя до річки Бую, третій — од річки Бую до річки Бягаму, четвертий — од річки Бягаму до річки Цзагди і п'ятий — до перевалу. Вище гирла річки Че Кусун стає дуже порожистим, русло його завалено великим камінням та буреломним лісом. Звідси треба йти пішки. Взимку по кризі річки можна дійти до перевалу за дві доби. В скелястих горах, що оточують долину річки Че, часто бувають обвали. Удегейці вважають ці місця житлом злого духа Казаму.

ДО РОЗДІЛУ XX

Верхній Бікін складається з двох річок: Бікі-Нюньї та Бікі-Чжафа. Перша тече з північного сходу (вздовж Сіхоте-Аліню), друга — зі сходу, під кутом градусів тридцять. Зливаються вони за п'ятдесят п'ять кілометрів од річки Бягаму. Якщо підніматися по річці Бікі-Нюньї, то можна досягти річки Єдін, а з Бікі-Чжа-фа — річки Нахтоху, Холонку, Кумуху і Тахобе.

Ліворуч Бікін приймає в себе річки: Яунгу, Імагасігчі, Хутунге і Хованду (по-китайському Хандагоу — долина лосів). З цієї остан-

ньої буде перевал на річку Арму. Трохи не доходячи місцевості Лаохозен, річка Бікін з правого боку підмиває скелясту сопку Ілянкулакчі, а з лівого — Танцанзу.

ДО РОЗДІЛУ XXI

Од стійбища Хабагоу Бікін все ще тече на північний захід і по дорозі приймає в себе притоки Гану, Сагди-ула (по-маньчжур-ському Велика річка), Санкері, Мудян, Сумуге, Хаатанге і Дун-гоуза. Біля місцевості Танцаза долина Бікіну дуже звужується, залишаючи тільки вузький прохід для стоку води. Гори тут підходять до річки впритул і закінчуються високими кручами, що їх удегейці називають Сігонку-Гуляні.

ДО РОЗДІЛУ XXII

На цьому відрізку Бікін має напрям на західно-північний захід і приймає в себе справа річки: Мангу, Дунгі (по-китайському Дун-уегоу; падина сім'ї Дун) з притокою Ябке, Нуньєто і вищезгадану Катетабауні. Довжина останньої — кілометрів десять. Тут міститься найближчий перевал на річку Хор. Трохи вище річки Гуньєто можна бачити скелі Сігонку-Гуляні — улюблене місце удегейських шаманів. З лівого берега

Бікін приймає в себе річку Дунгоузу (східна долина) та джерела Кайлю і Суйдагоу (долина видр).

Далі Бікін стає дуже звивистим і створює довгі сліпі рукави. З приток нижньої його течії цікаві: праворуч — Чжаньжігоуза (пряма долина) та Улема, а ліворуч — струмок Хакке. і річка Міта-хеза (по-китайському Мутагоуза — дров'яна долина) та Буйдіхеза (велика північна річка). Перша довжиною 45 кілометрів, з перевалом на Тайцзібері (ліва притока Іману), друга трохи довша і повноводіша, але плавати по ній дуже важко, бо там багато порогів та буреломпих завалів.

З гір по боках долини Бікіну привертають до себе увагу: Хойтун, Тайчін, Джогдай, а зліва — Чугунтай, Сюгдоптай (по-китайському Сифонтай) і Бомидінза (кукурудзяна вершина).

ДО РОЗДІЛУ XXIII

Від Тугулу Бікін робить досить великий вигин па південь, потім піднімається на північний захід і вже далі тече на захід. Нижче Тугулу в Бікін впадають: з правого боку — річки Дзахалі, Дзамацігоуза, Мадагоу (велика падина сім'ї Да), Саєнгоу (Шаньянь-гоу —козина долина), Дагоу (велика долина), Рхауза і Цамондин-за; з лівого — Хубіаса (Чубгуцзай — місце, до з'являються черв'яки) і Дауден (по-китайському Даянгоу — велика сонячна долина).

На карті великого масштабу річка Бікін зображена у вигляді суцільного лабіринту проток. Деякі з них по кілька кілометрів завдовжки і відходять далеко вбік, утворюючи величезні острови, вкриті лісом з ясеня, бархату, липи, тополі, клену, горіха і т. д. Одні протоки мають удегейські назви, другі — китайські, треті — російські. Наприклад, Маумаса, Агаму, Кагалатуи, Чинталу (велике чисте місце), Затяжна та ін.

Ідучи вниз по річці од Сігоу, праворуч ми бачимо такі притоки: річку Олон, що має гирло біля гори тієї ж назви, потім Чінтафу, Чінтансу та Гаану (по-китайському Гонголадзі — огіркова скеля), а ліворуч: Саласу-мапгу, Мамубясані, Чамбана (вона ж Потамчі), Сіата-Біасані (вона ж Чембен), потім Сітухе (кам'яна річка), далі . гірські джерела: Чжумтайза, Лянсінгоу, Сантун та Фуидасу — середнє місце, башта; Лянь-сіиь-гоу душуй — вітер жене воду (по-удегейському Хундалі). Довжина річки Сітухе — близько 25 кілометрів. З неї є перевал на річку Тайцзібері (притока Імапу).

Прийнявши в себе з правого боку гірську річку Даянгу, Алчан стає вже великою річкою, розгалужується на притоки і тече на південь. Верхніми його притоками з лівого боку — швидка річка Люсу, або Лісухе (вербова річка), а з правого — Бенедзе (або Бені-хеза). *В цих місцях Алчан досягає п'ятдесятиметрової ширини і стає дуже звивистим.

На цьому відрізку Бікін приймає в себе по праву руч: Алайчі, Латкіхезу 1-шу (хлібна річка), Ланжіхезу 2-гу, Мажічжуйзу (агатовий рот, печера, грот) і Намінял з притоками Хоякі, що бере початок з гори Чомуинза (вершина з гречкою), а по ліву руч — Гохсанзафар (гольдська назва), Ханіхезу (глиниста річка), Нюдер-гу (по-китайському Нюоніхеза — річка, де в грязі лягають корови) і Шаііьзягаму (високе пасовище сім'ї Шань).

Річка Алчан, як уже було сказано вище, раніше мала гирло біля Табандо. В нижній течії Алчан проходить по старому руслу Бікіну. Останній під час якоїсь великої повені (яка була так давно, що про неї не пам'ятають навіть старожили) відхилився вбік, досягти річки Сілану, що тече з півдня, скористався її руслом і, таким чином, утворився новий Бікіп.

Річка Сілап, про яку я щойно згадував, утворюється із злиття трьох річок: Сілаи-шаню ,(захіДІіа голуба гірка), Великого Сілану . і Малого Сілану. Пряма по річці Дзягомбо від Табандо до верхів'я Великого Сілапу є кордоном, де закінчуються гори й починається широка долила річки

Уссурі. Ця місцевість являє собою рівнину, по якій подекуди височіють поодинокі невеликі копічні сопки, що мають назву Тянь-шан-цзи (небесні гірки). Цей листяний ліс, виключно дров'яного характеру, росте групами на підвищеннях, решта простору — заболочена низина. Особливо непривабливий вигляд мають ці місця взимку.

Від Табандо по обидва боки Бікіну до Тянь-шан-цзи весь час тягнуться діорити, діабази, порфірити, туфи та брекчії.

Від гирла Мілану Бікіп вбирає в себе всі притоки і далі тече одним руслом від 240 до 300 метрів. Як і всі річки, на рівнинних місцях Бікін дуже звивається. Він довгий час тече на північ, потім на північний захід і, обійшовши праворуч невисокий, дуже розмитий хребет Самур (маючи з лівого боку гранітні гори Гумі та Бакумана з вершиною Десідінза — велика західна вершина), круто повертає на захід. Від Сілану до гирла Бікіну (за визначенням астронома Гамова, 46° 51' півн. широти і 8° 56' схід, довготи від Грінвіча) — близько 75 кілометрів. На цьому відрізку з лівого боку він вбирає в себе ще одну притоку, Хондервсзу (по-російському річку Самбурова).

Далі йде річка Таелє (по-удегейському Тае) завдовжки 12 кілометрів. Біля гирла долина її звужується і річка тече ніби в ущелині. У верхів'ї Таелє міститься гірський вузол, звідки беруть початок і інші річки: на північний схід тече річка Білімбе, на південь — маленький струмок Ієля.

Річка Шакіра теж невелика. Гирло її міститься по сусідству з річкою Білімбе. Власне кажучи, гирла у цієї річки пема зовсім — вода розливається по низині і просочується в море крізь прибережну гальку. Долина річки Шакіри досить вузька; грунт у ній кам'янистий; в горах скрізь видно осипи. Трав'яна рослинпість складається головним чином з полину, орляку та польового горошку; на річках — зарості ліщини, шипшини, таволги і леспедеці.